

Василь БИКОВ

*Круглянський
міст*

Київ-2011

ББК 84.(4Б1Л)
Б95

*Випущено на замовлення Державного комітету
телебачення та радіомовлення України
за програмою «Українська книга» 2011 року*

Переклад з білоруської Валерія Стрілка

Биков Василь

Б95 Круглянський міст / Василь Биков ; пер. з біл. В.В. Стрілка.
— К. : Книга, 2011. — 320 с.

ISBN 978-966-8314-72-8

У книзі представлені твори білоруського письменника Василя Бикова, які охоплюють практично весь період його творчості: «Круглянський міст», «Пастка», Покохай мене, солдатику», «Вовча яма», «Афганець».

Книга адресована широкому колу читачів.

ББК 84.(4Б1Л)

ISBN 978-966-8314-72-8

© В. Биков, 2011
© В. Стрілко, 2011
© Видавництво «Книга», 2011

Прорив до правди

Без творчості Василя Бикова сьогодні неможливо уявити не тільки сучасну білоруську літературу, а й широкі розлогі європейського і світового красномовного письменства. Його оповідання та повісті, перекладені багатьма мовами світу, стали духовним надбанням мільйонів людей планети.

Зовні в поставі та в обличчі цієї скромної, заглибленої в себе, в свою душу людини, який став, як тепер модно казати, «брендом», знаковою особою, символом Білорусі ще з 60-х років ХХ століття, не було нічого визначного, героїчного. Василя Бикова в людській юрбі могли сприйняти за представника будь-якої звичайної професії. Він був частинкою плоті й крові народу.

З десятизмільйонної білоруської громади, яка досі майже незрушно марніє в невпевності, не дуже прагнучи навіть почути голос Бога чи хоча б відчувати потребу спізнати, до чого треба прагнути, його винесло і ствердило на видній усім духовній вершині рідне Слово. Переплавлене в горнилі сумлінної, найчутливішої душі, воно стало самобутнім, неповторним словом Бикова, яке не сплутаєш із жодним іншим, яке бореться за правду і справедливість у людському бутті, відстоює людяність у людини.

Як стверджував сам письменник, доля кожної книги залежить від того, скільки в ній «закладено від правди народного життя». Творчість Василя Бикова саме завдяки граничній правді й щирості блискуче витримує перевірку часом. Вона має виразно білоруські національні корені, обличчя, душу і водночас своєю гуманістичною духовною наповненістю, моральним максималізмом, активним гуманізмом органічно вливається в течію світової культури.

У книзі, яка пропонується українським читачам у перекладі Валерія Стрілка, гідне місце зайняли повісті Василя Бикова «Круглянський міст» (1968), «Пастка» (1962), «Покохай мене, солдатику» (1995), «Вовча яма» (1998), «Афганець» (1998). Немає, мабуть, потреби детально спинятися на сюжетних лініях і колізіях цих творів. Хай кожен, хто візьме томик у руки, пройде слідом за автором шляхами його героїв, убачить виразно змальовані характери і переживе правдиво подані людські почуття. Скажу лише, що «Круглянський міст» — це перша повість з «партизанського» прозаїчного циклу письменника; «Пастка», «Покохай мене, солдатику» — «фронтові» оповідки, присвячені різним періодам останньої війни, а дві інші повісті виходять на близьке минуле. Твори тематично, за стилем не схожі, написані в різні часи, але їх єднає гостра моральна проблематика, соціально-аналітичний, психологічний реалізм письменника.

В Україні Василя Бикова і його творчість знають давно. Але підрастають нові покоління, і тому буде незайвим нагадати основні штрихи біографії одного з найкращих письменників сучасності.

Василь Володимирович Биков народився 19 червня 1924 року в селі Бички Ушацького району, що на Вітебщині, в селянській сім'ї. Його мати, на яку

письменник схожий обличчям, прожила 93 роки. Вона мала м'яку, ласкаву, лагідну вдачу, мовчки несла свій жіночий клопіт. Батько, Володимир Федорович, до дітей ставився більш суворо. Він був «першим грамотієм» на селі, бо закінчив церковнопарафіяльну школу. Потім служив у царській армії, під час Першої світової війни разом з військами генерала Самсонова потрапив у німецький полон.

Взагалі в першій половині ХХ століття життя селян було непевне і тривожне: Перша світова війна, Жовтневий переворот, громадянська війна, колективізація, голод, репресії...

Щодо рідного села Василя Бикова, то воно, як згадує письменник у автобіографічній книзі «Довга дорога додому», знаходилося «в якихось двох кілометрах від кордону з Польщею, і це відбивалося багато на чому — на побуті, політиці, самопочуванні людей».

Змалку майбутній літератор приохотився до книжок, читав усе, що траплялося під руку. В 1939 році, після закінчення восьми класів Кублицької середньої школи, Василь вступає на живописне відділення Вітебського художнього училища. По-перше, юнак мав безперечні художні здібності, що виявлялося потім неодноразово в його житті; по-друге, треба було вирватись із кологосу, де люди страждали від утисків і безгрошів'я (а студенти все ж одержували невелику стипендію). Але незабаром цей «привілей» і видачу всього потрібного для навчання спорядження було скасовано. Василю довелося разом із друзями перебиватися випадковими заробітками на вантажній станції, щіточній фабриці, але в такий спосіб оплачувати підручники, матеріали, житло і харчування було неможливо. Він вирішує йти в школу професійного навчання, яку закінчує на початку червня 1941 року, одержавши направлення на працю в українське місто Шостку, що на Сумщині.

У життєвій і творчій долі Василя Бикова сусідній чудовий край, мила білоруському серцю Україна займає важливе, знакове місце. Тут його застав початок фашистської навали, у липні — серпні першого воєнного літа довелося копати окопи, траншеї, протитанкові рови, відступати з армією до Воронежа. Затим юнаків 1924 року народження направляють пішки в Саратовську область. Наприкінці 1941 року вони дійшли до станції Салтиковка, де їх розподілили по колгоспах. Далі знову була школа ФЗН, де Василь навчався вже на шляховика. У серпні 1942 року настав час призову в армію. В запасному полку під Саратовом Бикову доводилося по десять годин у день навчатися військової справи, а ще й працювати на військових об'єктах, під час бомбардувань ліквідувати пожежі в самому місті.

Після закінчення Саратовського артилерійського училища і присвоєння звання молодшого лейтенанта Василь Биков у жовтні 1943 року потрапляє на фронт, хоч перший бій ще ополченцем він прийняв на початку війни під Харковом...

У 2005 році я стояв над незаораною ні плугом, ні часом траншеєю, схили якої прошила густа трава, закріпили корені пишних кущів бузку. Трохи далі були окопи останньої війни. Вони також ясно проступали, хоч і маскувалися зеленим килимом степового різнотрав'я. Заду, за спиною, виднілося старе кладовище. Справа — схил, річечка, а далі плив за обрії, зливаючися з небом,

безмежний степ. У пам'яті сам по собі висвітився один рядок з неповторної повісті Бикова «Мертвим не болять»: «У вечірніх сутінках над засніженим степом віє солодкуватим, напрочуд запашиним і домовитим димком махорки». У всьому цьому трагічному, безжальному своєю правдою творі ви не знайдете більше жодної такої спокійної, нейтральної фрази. Це відкриття вразило мене ще в 1966 році, коли студентом прочитав повість, яка перевернула душу, відкрила зовсім іншу війну, ні в чім не схожу на ту псевдогероїчну, шапкозакидальницьку, що нав'язувалася радянською пропагандою...

Тут, біля села Велика Северинка під Кіровоградом, у січні 1944 року в тяжкій бою з фашистами міг загинути великий білоруський письменник, а тоді командир взводу піхоти Василь Володимирович Биков.

Фронт почався для молоденького молодшого лейтенанта за Дніпром, який на той час уже форсували наші війська. Його стрілецький полк одразу потрапив у справжнє пекло. Невдалий наступ на Кривий Ріг, бої з численними жертвами за Олександрію і Знаменку, а потім танкісти генерала Ротмістрова прорвали німецьку оборону і почали наближатися до Кіровограда. Піхота одержала завдання поширити прорив, невідступно тримаючися танків, і одночасно забезпечувати фланги. Наступати доводилося вночі, а вдень під безкінечними бомбардуваннями війська вели бій. Біля села Велика Северинка, назву якої Биков почув пізніше (і вона, за його словами, «стала брутальним знаком у... подальшій долі»), взвод окопався поблизу кладовища в ямах, звідки місцеві мешканці брали для своїх потреб пісок. Коли розвідніло, бійці побачили вдалечині будинки і комини великого міста. Весь день фашисти обстрілювали село з важких мінометів, не даючи просунутися далі, в степ. Надвечір, коли стемніло і стих мінометний вогонь, батальйон згорнувся в колону і пішов удовж кукурудзяного поля. Що було потім, назавжди залишилося в пам'яті молодшого лейтенанта, щоб відбитися згодом у творчості.

Вчителька Великосеверинської середньої школи Лизавета Дмитрівна Сергієнко багато років віддала пошукам документальних матеріалів, з'ясуванню детальної хроніки боїв за визволення села, збереженню пам'яті про кожного солдата і офіцера, які брали участь у тих боях. На перший її лист Василь Биков як уважна, співчутлива і обов'язкова людина відразу відгукнувся і пізніше по можливості допомагав їй та учням у пошуках:

«Уважаемая тов. Сергиенко (к сожалению, я не знаю вашего имени-отчества)!

Спасибо Вам огромное за память и за пластинки, которые я прослушал тотчас же после получения. Украинская песня помнится мне еще со времени войны и всегда трогает душу.

Очень хорошо, что Вы собираетесь устроить музей, я помогу Вам, чем смогу. Мы освобождали Северинку (399 стрелковый полк 111 СД) в начале января 1944 г.; помню, день провели на ее окраине, на кладбище; был бой, немцы вели огонь со стороны Кироваграда. К вечеру мы свернули в степь, на гору, за реку и ночью в степи столкнулись с немецкими танками, которые разгромили наш батальон. Я был ранен в ногу, случайно подобран своими, которые привезли меня в какое-то село (не знаю названия), оставили в хате санчасти возле церкви, но назавтра оттуда всех нас выбили немцы, и я

спасся в останню мить — вийшов із хати і був обраний на останню повозку. Все це описано в моєму романі «Мертвим не болить» до того місця, де мої герої потрапляють у полон до німців. В дійсності в полон я не потрапив — зарився в скриню соломи. Потім я був у госпиталі в Александрії, під Знаменкою, під ст. Цвітково. Оскільки після того ночі в полку я не повернувся, то там пошито мені пам'ятки, послали родичам похоронку, і в документах з'явилася приказка про виключення мене із списку частини як убитого 7 січня і похованого в дер. Велика Северинка, Кіровоградської області».

Згодом у листах Василь Володимирович напише багато щирих, зворушливих рядків українським друзям: «...Для мене Велика Северинка прикладно те ж, що і деревня, в якій я народився. Тут народився во втретє раз», «За Україну у мене серце болить більше всього. Така земля!.. Такий народ!.. Треба ж... Залишається тільки сподіватися!».

У Великій Северинці ще за життя письменника його ім'я було присвоєно одній з вулиць. У Будинку культури приймає відвідувачів музей. Присвячені військовій біографії і літературній творчості Бикова стенди об'єднані, зі смаком оформлені в сільській бібліотеці та середній школі. Під час зустрічі з учнями і вчителями я особисто мав можливість переконатися, як тривало зберігається тут пам'ять про великого білоруса...

З призовників 1920—1924 років народження, як свідчить статистика, вижило у війні лише три відсотки. Василь Биков, який воював у «матінці-ніхоті», а потім допомагав їй вогнем славних «сорокоп'яток», знищуючи фашистські танки, визволяв не тільки Україну. Він пройшов ще фронтими дорогами Молдавії, Румунії, Угорщини, Югославії, Болгарії. Перемогу зустрів у Австрії. Неодноразово поранений, посічений осколками снарядів, один з яких залишився в тілі назавжди, хлопець усе ж вирвався з пекла, уцілів. Безумовно, це була щаслива випадковість. Пізніше армійського хліба поноєсти йому доведеться ще в Україні, у Білорусі, на Далекому Сході аж до 1955 року.

Чому ж хочеться вірити, що Вища Воля ласкаво посприяла білорусам, яким зазвичай не щастить. Вона зберегла життя Бикову, повернула на батьківщину, де повно і глибоко розкрився його могутній літературний талант.

Багато що з написаного про війну різними авторами кануло в Лету і не буде затребуване ні сучасним, ні майбутнім читачем. Це стосується не лише багатосторінкових, пафосних мемуарів радянських воєначальників. Будь-яка брехня, навіть літературна, прикрашена, оздоблена штучною художністю, викривається самим життям і, як непотребство, відкидається ним.

Зовсім інша доля у літературі, яка показує справжню війну. Показує не тільки подвиги, а й увесь бруд, гвалт, знущання, підлість, зраду, якими повниться через край будь-яка, навіть начебто і праведна, кривава колотнеча. На війні, як і в екстремальних ситуаціях мирного часу, відкриваються і світлі висоти, і темні закутки людської душі.

Героїчна тема розкривається Василем Биковим не через панорамні баталії, а через долі простих людей, через їх поведінку і вчинки, бо війна зрушила сам лад життя. Кожному, хто вкручений у її кривавий вир, доводиться

проходити випробування на межі, а часто й поза межами можливого, і тоді яскраво виявляється справжня сутність людини.

Круто замішана на безкомпромісній правді, воєнна проза Василя Бикова, починаючи з «Останнього бійця», «Журавлиного крику», «Третьої ракети» і до останніх за часом написання творів, витримала читацький екзамен у СРСР, пішла у великий світ. Але свого часу майже кожний новий твір апологети сталінізму, фальшивої героїки зустрічали в штики, писали політичні доноси, наклепи, попусувавши письменникові багато нервів і крові. Головліт СРСР і БРСР, чиновники з ЦК КПРС, відділу пропаганди і агітації ЦК КПБ різали по живому сторінки підготовлених письменником книг. Знаю це добре, бо довелося брати участь у рятуванні рукописів свого найближчого земляка. Проте великий талант брав гору над усіма недоброзичливцями і мракобісами.

1964 року В. Биков стає лауреатом Літературної премії імені Якуба Коласа, в 1974 році — лауреатом Державної премії СРСР, у 1986 році — лауреатом Ленінської премії за видатку, «найбільш білоруську» повість «Знак біди».

1980 року йому надається звання народного письменника Білорусі, 1984 року — Героя Соціалістичної Праці.

Коли в країні розпочалися демократичні зміни, Василь Биков стає організатором «Мартирологу Білорусі», Білоруського народного фронту. Після проголошення незалежності Республіки Білорусь письменник для її зміцнення й оборони використовує свій високий літературний і громадський авторитет. Усюди він доводить, що білоруський народ має право на самовизначення, на цивілізоване, демократичне, заможне буття. Завдяки великій праці розуму і таланту улюблений мільйонами людей письменник просто природно стає в білоруській сучасності пророком, духовним лідером нації.

Але Василь Володимирович завжди залишався доступним, простим, щирим і делікатним у стосунках з людьми. А щодо друзів, то всі ми відчували його клопіт, ласку і навіть ніжність.

В останні роки життя за теперішнього авторитарного режиму нападки на письменника, який був самостійним і самодостатнім, муляким і неприрученим будь-якою владою, який послідовно і твердо обстоював свою життєву позицію, не тільки повторилися, а й посилюлися, перейшли межі пристойності. Сталося це тому, що він не сприймав тоталітаризм, диктат, твалт над людьми в будь-яких виявах, засуджував воєнізацію мирного життя, безсоромну експлуатацію політиканами «пострадянського розливу» героїзму минулого для своїх корисливих, кон'юнктурних цілей, для самоствердження.

З квітня 1998 по травень 2003 року геніальний письменник вимушений мешкати на чужині: у Швеції, Фінляндії, Німеччині, Чехії. Помер Василь Биков удома в символічний день — 22 червня 2003 року. Похований на Східному кладовищі столиці Білорусі.

У неспинних болючих думках про білоруський народ, про його місце у світі у Василя Бикова є багато жорстких, безжальних оцінок ситуації. Цитую рядки з листа від 1 жовтня 2001 року, адресованого мені з Франкфурта-на-Майні: «Політика здихає, бо вся вона звиродніла, або квала. Як і народ,

який ще не народився. Але якщо досі не народився, то вже і не народиться. У ХХІ столітті це – запізно. Залишаються тільки осколки у вигляді т. зв. інтелігенції».

Однак не треба думати, що Биков, нерідко пишучи й промовляючи такі гіркі слова, ставить хрест на народі. Таким чином він хоче ще раз сколихнути душі білорусів, змусити їх замислитися над своєю долею, над долею дітей, онуків, правнуків і розпочати національне врятування. Шанс залишається: «...Навіть ми, білоруси, можемо намогтися на багато що, коли припече надто пильно. Як це було в минулу війну. Тепер час не менш жахливий, і клопіт наш не менш пильний. Тому прокиньмося ж нарешті та візьмімося за леміш своєї великої потреби – налагоджувати справжню державність».

Незважаючи на те, що білоруське Відродження вже вкотре захлинається у вирі командно-адміністративної метушні, чиновницького гвалту і засилля нової русифікації, Василь Биков залишався його самовідданим і наполегливим будівничим. І в прозі, і в публіцистиці він не стомлювався переконувати співвітчизників, що не можна створити щось варте, якщо не любиш свою землю, не шануєш і не засвоюєш духовні скарби предків: рідну мову, культуру, традиції.

Ноти болю, а часом навіть відчаю не заглушують у його душі та творчості голос віри у свій народ. Недаремно книгу-сповідь «Довга дорога додому» він завершує такими рядками: «Щодо мене, певно, мій логос песимістичний, хоча душа моя прагне оптимізму. Як писала колись велика Леся Українка: «Без надії сподіваюсь»...

У роки тоталітаризму, коли панували брехня і фальсифікації, Василь Биков одним з найперших серед письменників зробив могутній ривок і переможний прорив до правди, а тому в ХХІ столітті літераторам, незважаючи на будь-які нові перешкоди, неможливо ігнорувати цей неоціненний досвід мужності і самовідданості.

Наважуся стверджувати, що в наш технократичний, а тепер іще матеріально і морально біднуватий час справжня література не втратила своєї привабливості. Завважаю по собі: що міцніше тисне на мене життєве безладдя, могутня пропагандистська, антикультурна машина преси, телебачення і радіо, то частіше виникає наполегливе прагнення взяти з поліції добру книгу, зостатися з нею сам-на-сам.

Я постійно маю потребу перечитувати прозу та публіцистику Василя Бикова. Бажаю і вам, дорогі друзі, світлих хвилин зустрічі з цією змістовною, талановитою книгою, яка, без сумніву, захопить кожну людину довірою до життя, природністю, щирістю, правдою.

Сергій Законников,
лауреат Державної премії Республіки Білорусь
імені Янки Купали,
міжнародних літературних премій
України та Польщі

Круглянський міст

▪ ПОВІСТЬ ▪

Прокинувся Стьопка на світанку. Збудили його голоси — близький гомін людей, сміх, ранковий курцівський кашель, брязкіт казанців. Ще не зовсім подолавши в собі дрімоту, хлопець зрозумів, що це йшли на сніданок — поруч, у вільшняку, була стежина до недалекої кухні, запах диму від якої давно вже доносився до його купи хмизу. Стьопків голодний нюх кілька разів ловив спокусливий запах смаженого, і тоді навіть уві сні Степан відчував голодну знемогу в усьому тілі. Але про їжу він тут же й забув. З пробудженням на хлопця хлинула сила-силенна найтрикріших думок і відчуттів — вчорашнє обвалилося все відразу, і він з тужливою самотою відзначив цей перехід із сонливого забуття в украй турботливий, нерадісний тепер для нього світ.

Більше вже не заснув.

Свідомість його була цілком у владі тривоги, на кілька годин припиненої сном; знову потягнулося чекання, в кінці якого, одначе, не передбачалося нічого доброго. Стьопка поворушив головою: шия по-давнішому — не дуже, але якось докучливо-тупо — боліла; вилиці, здається, наривали все більше: одна, розбита вчора, мабуть підсохла і, зрушена тепер, озвалася гострим болем. Було боляче ворухнути плечем, і він страждально поморщився, думаючи, що чиряки, які ще недавно отруювали йому життя, тепер не більше ніж дрібниці.

В ямі від ранкової свіжості було прохолодно, тіло зі сну пробирали дрижаки, замерзли руки. Струхла солома на дні відсиріла, стала вогка, мов скошена підв'яла трава, і не тріла. Десь, невидне за лісом, сходило сонце; обіцяючи погожий день, у високому просторі неба біліло декілька невеличких хмаринок. Нижче під ними височіла обсіпана шишками верхівка ялини. Кілька тугих шишок лежали долі, на втоптаній соломі, біля його босих і брудних ніг.

Яма була не така вже й глибока, колись недбало викопана під картоплю — невеликий її запас ховали тут до весни. З обсіпних стін батогами висіло ялинове коріння, товстіше стирчало з боків, мов тверді, вузлуваті лікті. Вилізти звідси було просто, навіть дитина б вилізла, але він вилазити не збирався. По-перше, наверху до ями була приставлена варта — партизан з гвинтівкою, що

пильнував його, мов злочинця. По-друге, і це головне, Стьопка не вважав себе знітрохи злочинцем, чекав і дуже сподівався на справедливість. Тепер, помалу заспокоюючись після того недоречного вчорашнього випадку, Степан відчував, що погарячкував, що не треба було все доводити до біди. Але розумні думки звичайно спізнюються, і того, що трапилося, вже не переінакшити.

Голоси тим часом потроху віддалилися, зтихли в ялиннику, навколо знову стало тихо і надто чужино, як звичайно в ямі. В цій самотній тиші лісового ранку Степанові якось мимоволі захотілося почути вартового, який усю ніч тупав поблизу. Коли вчора саджали сюди, то ставили Кучкіна, але тепер, мабуть, не Кучкін — замінили іншим. Той був непосидючий і дуже шумливий: то кашляв, то бурмотів щось і все ходив і ходив навколо. Цей же тихий — видно, сидить десь поблизу і дрімає.

Притаївши дихання, Стьопка, однак, уловив на слух тихенькі звуки, яких спершу й не вгадав навіть, а потім якось само собою між думок стало зрозуміло, що вартовий стругає паличку чи, може, дубчик: чутні були тихі шорхання ножа, помахи руки. Згодом він почув і лопіт дубця об присипаний глищею діл. І хлопцю раптом до душевних судорог захотілося туди, на волю, хоч озирнутися, подивитися навсібіч з краю ями, вилізти з цього сирого, просмерділого трухлявою соломкою і землею дна.

Але він знає, що допоки не приїде комісар, ніхто його звідси не випустить.

Тим часом на стежині під ялинами спершу невиразно, а потім усе гучніше лунають чийсь широкі кроки, чується шерхіт зачеплених гілок, розмірений брязкіт у такт кроку — зброї чи чогось іншого в кишені. Поблизу, чутно, мабуть, встає вартовий, долонями обтрясає полу свитки; різко клацає складний ніжик. Стьопка спізнило здогадується: ідуть сюди. Може, за ним? Він чекає цього і ладен уже зрадіти, але замість відповідних для такого випадку слів чує інші.

— Ну, іди, підрубай, — чувати здаля рівний голос задоволеного собою і, певно, не голодного вже чоловіка. Несподівано близько і хриплувато відгукується вартовий:

— Що там? Знову ячна?

— Ні, затірка з салом.

— Інша справа. А то ця ячна вже остогидла, не лізе.

— Полізе. Ну, як твій бандит? — раптом питає новий вартовий.

— Тихий, що миша. Спить усе.

— Тихий, кажеш?

Голоси незнайомі, — мабуть, хтось із нових. Стьопка відчуває, що йдуть сюди, і, сівши, робить незалежний вигляд, супитись, ледве долаючи невиразну, щемку тривогу.

Над краєм ями з'являються дві голови — одна в шапці, друга в німецькій пілотці, а слідом і чоботи — трофейні, підбиті шипами, — це в того, що змінює. Той, що відстояв, знаходиться далі, і Стьопка бачить його до пояса.

— Привіт! — з переграною доброзичливістю кидає новий вартовий, з цікавістю обмацуючи його незлими очима. Стьопка поволі опускає голову — йому не до жартів і безглузких розмов. Вартовий, ймовірно, розуміє це і зганяє з лиця усмішку.

— Нічого. Комісар розбереться. Ти з чиєї роти?

— А тобі що? — тихо каже Стьопка і здіймає докірливий по-зирк.

— Та так.

— Що ти його допитуєш? — нетерпляче переступає другий. — З чиєї б не був, тепер його діло труба. Розстріл світить.

— Ну, чому одразу й розстріл? А якщо пом'якшувальні обставини? Пошають на залізницю, спокутує вину і буде бігати, — з бадьорою упевненістю каже вартовий.

Стьопка прислуховується і вглядується в цього чоловіка: він не старий ще, кремезний і — за говіркою чути — не тутешній. Мабуть, з окруженців чи з колишнього районного начальства. Хлопець уже готовий повеселішати, як у голосі вартового відзначає нотки нещирості, швидше — бездумної байдужості, і знову потупляє свій погляд.

— Приїде комісар — він йому покаже «пом'якшувальні».

— Нічого. Головне — не дрейф. Коли що — мовляв, під мухою був. А під мухою — воно все можливо.

Вони повертаються і зникають. Роздратоване напруження у Стьопки потроху слабне — продовжувати цю розмову йому вже ставало не під силу. Що б там не чекало його, якби тільки швид-

ше. Хлопцю вже здається, що він сидить тут дуже довго, і його стривожені почуття чи то приглушуються спогадами, чи то пробуджуються до нестерпності. Мабуть, краще, коли він один і ніхто не допікає ні погрозами, ні непотрібним тепер утішенням. Зіщулившись від холоду, він притуляється плечем до вогкої земляної стіни, одну до одної горне захолоді ступні — ногам так робиться ніби тепліше.

Неподалік у вільшняку рубають дрова — мабуть, на кухню. Чуються неспішні удари, короткий хруст дерева, шерхіт гілля; часом тонко віддзвонює сокира. Так і він рубав два дні тому і, мабуть, рубав би й тепер, і завтра, і жив би, хоч і не дуже весело, але вже напевно без цих неприємностей, які гірші за рану, а може, й за саму смерть, якщо в бою. І треба ж було йому попертися на те завдання... він і досі не розуміє, чи справді Маслаков його шукав, щоб узяти в групу, чи, може, випадком спіткав його в лісі та покликав.

Зрештою, на Маслакова він кривди не має — той усе робив з найкращим наміром. Чи його вина, що так склалося...

2

Тоді він, ссікши декілька вільхових дровин, вертався на кухню.

Нетовсті, здавалося, дровини виявились несподівано важкі. Стьопка їх спершу ніс, потім волік за набряклі весняним соком окоренки. Верхівки і нерівно обсічене суччя драли прілі завали торішнього листя, чіплялися за чагарі, ялівець. Окоренки ж просто відривали руки. А тут іще гвинтівка на довгуватій вірьовчаній чіплянці — вона була прикладом поміж ніг, заважала йти, і хлопець, добре притомившись, кинув дровини, трохи не доволікши до кухні. Потім, помарудившись, і сам стомлено опустився на землю в рідкому ще, з дрібними листочками, вільшняку збоку стежки. Було теплувато й затишно, він угрівся, під сукняним мундиром аж припотіла шия. Стьопка розстібнув комір, кинув додолу плескату рудовуху шапку, від мокрої підшивки якої ішла пара. Декілька хвилин хлопець, сопучи, віддихувався і думав, що шапка — не біда, як не дивно, разом з його головою дожила до тепла і

ще, мабуть, послужить. Так само як і рудий, гудзикастий, з чотирма кишнями угорський мундир, і чорні, прошиті облямівкою, поліцейські штани. А ось з чоботами йому не пощастило. Чоботи розвалювались. Лівий він уже з тиждень носив, зв'язавши шматком червоного німецького кабелю, а правий не було як і зв'язати: перед майже цілком згнив. У чоботях було мокро, ноги завжди стигли. Мабуть, з тієї причини хлопця стали допікати чиряки — по боках, на стегнах, а тепер ось ще й на шії — обліпило так, що не повернути голови.

Утім, з чоботами він був винний сам: міг стягнути з німця, яких тоді багато валялося на дорозі після вдалої засідки, звичайні, солдатські, а не зазіхати на офіцерські. Той офіцер підвернувся йому в канаві, куди Степан попередньо шпурнув гранату; і тут же, не гаючи часу, хлопець зняв з нього ремінь, до якого була причеплена тверда шкіряна кобура парабелума й ці ось чоботи. Парабелумом, одначе, він користувався недовго — мусив відступити новому начальникові штабу, котрий мав якийсь старовинний довгоствольний наган. Ремінь відав взводному Бойченку, бо в Стьопці і старий був не кепський. А ось на хромові чоботи, надто шикарні для лісового життя, охочих поміняти не знайшлося — мусив носити. Допоки не доносився геть-чисто.

Взагалі в цьому загоні Стьопці не щастило всю зиму. Почалося з того, що його переплутали з одним зв'язковим, так само на прізвище Товкач, який десь видав загінних розвідників і за яким полювали партизани. Поки розібралися, мусив з тиждень посидіти в замкненій землянці. Потім його випустили, але на першому ж завданні в Астаповщині трапилася біда. Невеличка група їх заночувала тоді в клуньці, Стьопка звечора стояв на варті і тільки, змінившись, придрімав у сні, як на село налетіли поліцаї. Хлопці городами втекли в ліс, а його розбудити, мабуть, забули. Довелося до полудня, не ворухнувшись, постояти біля шули воріт, кроків за десять від п'яних бобиків, які отаборилися в клуні. Коли ж на завтра він повернувся до загону, всі вельми здивувалися його неймовірному порятунку. Звісно, деякий час Стьопку підозрювали, викликали до начальства, слухали його коротку оповідь, вірили й не вірили. Згодом, коли ця підозра трохи вяглася, йому не стало відбою від Грушецького, надто гострого на язик партизана з По-

лоцька, який не минав випадку, щоб познущатися над хлопцем. Якось, не стримавши кпин, Стьопка витягнув злосливця гвинтівкою по голові, за що негайно був наділений прізвиськом Псих — найкривднішим з усіх, які він мав за своє вісімнадцятирічне життя.

У попередньому загоні — імені Ворошилова — жилося йому куди краще, там він був ледве не найстаріший партизан, зі стажем, не набагато меншим, ніж у самого командира загону лейтенанта Крутікова. Правда, там його теж дражнили, та все ж прізвиська були більш людські: Білий — це за волосся та брови, а ще Здохля — мовляв, що худий, хоч худих і без нього в загоні було немало. Але там він відчував себе не гіршим за інших, рівноправним бійцем, не те, що тут, у цих чапаєвців. На жаль, тогочасне життя його безповоротно минулося, покинувши самі спогади.

Стьопка трохи відпочив, але не спішив упрягатися в нелегку осоружну працю і задумливо колупав тріскою в чоботі. Найгірше було, звичайно, не в зміні загонів і навіть не в ставленні до нього партизанів. Хлопці, зрозуміло, часом нахабничали над ним, молодим і слабосильним, але робили це без особливої злості, швидко для забави. А от начальство — те жартів не знало. З начальством партизан Товкач був у давньому застарілому конфлікті, причини якого з різних сторін визначалися неоднаково. Стьопка вважав, що до нього присікувались, а начальники дотримувалися тої думки, що товкач — нехлюй, який потребує штивності. Принаймні так говорив взводний Бойченко, коли скаржився на нього командирові загону за самоправство з виселковим старостою. За нехлюйство сварив його начальник штабу, коли він, переведений уже в господарчий взвод, упустив продуктову корову. Загін тоді виходив з блокади, господарники з возами й пораненими продиралися по якихось канавках та болотинах, біля шосейки їх усе ж підпильнували карателі, почався обстріл трасуючими, і чорна прудка рогуля — живий продуктивний запас — так рвонулася з рук, що тільки він її й бачив у сутінках. Коли перейшли шосе, мусив з обірваним повідцем з'явитися перед розлюченим начальником штабу. Гадав, що це для нього кепсько скінчиться. Але навколо було повно карателів, і партизани таїлися, боячись хруснути гілкою.

— Товкачу!

Стьопка знічев'я здригнув і озирнувся: відхиляючи рукою гілля, через кущі йшов Маслаков — підрильник, колишній кадровий червоноармієць, з яким якось узимку Степан ходив на залізницю. Останнім часом Маслаков заліковував у санчастині поранену руку і коли-не-коли навідувався до них у господарчий взвод.

Трохи здивовано позираючи на підрильника, Степан мовчав, не тямлячи, навіщо здався. Рука у Маслакова була вже без чіплянки, однак, ідучи, він ворушив нею застережливо, на долоні все ще білів замизканий бинт пов'язки. Підрильник підійшов ближче — тонке гілля вільшняку пружко прошорхало по його розстебнutoму зеленому ватнику.

— Ну, як житуха, Товкачу?

Стьопка помовчав, не знаючи, як поставитися до цього питання: кому не відомо, яке життя в господарчому взводі, біля кухні. Було схоже, що Маслаков жартує, але в тоні та вигляді його, здається, не було ні гаїму, ні тої ж насмішки; як завжди, добра, ледве прихована жартливість струміла на його смаглому обличчі. І Степан сказав байдуже:

— Та ось — дрова запасаю.

Ногою в справному ще, намазаному лосем кирзовому чоботі Маслаков наступив на кривий окоренок дровини, верхівка якої, мов жива, коротко ворухнулася на землі.

— Ну і вільщина! І ти один тягаєш?

— А хто ж іще?

— Не життя, а каторга! — співчутливо зробив висновок Маслаков і повернувся до хлопця. — Послухай, а в мене до тебе справа.

Степан з нетерпеливою цікавістю знизу вгору зирнув на Маслакова. Коли той ще тільки гукнув хлопця, Стьопка відчув, що це не так собі — що він несе новину і що новина ця непогана. Тому він тепер пильно дивився на підрильника, а той певну мить нібито вагався в нерішучості: на обличчі його все блукала стримана усмішка.

— Сходимо на одне діло. З музикою.

Невідомо чому, але Стьопка вже відчував, що буде саме така пропозиція. Це було ще й як заманливо — сходити з Маслаковим на бойове завдання, та ще «з музикою». А то він останнього часу

якщо й виривався куди, то чи по картоплю на який-небудь хутір, чи по сіно в луги, а то раз возив трофейний брезент у сусідній загін. На завдання його не посилали.

Але Стьопка згадав своє становище в господарчому взводі й одразу понурився.

— Кляпець хіба пустить!..

— А куди дінеться?

— Ти розмовляв з ним?

— Командир поговорить. Викличе, накаже, і вся розмова, — без тіні сумніву сказав Маслаков.

Стьопка, одначе, понуро махнув рукою.

— Ну, командир не заступиться.

Маслаков нетерпляче переступав на місці, підштовхнув на плечі новенький, з полірованим прикладом ПКШ¹.

— Добре. Це моє діло. Ти кажи: згоден?

— Та я-то...

— То й потупали. Часу мало.

Ще не вірячи, Стьопка вайлувато підвівся на ноги, підібрав з долу гвинтівку. Глибше за ремінь запхнув сокиру. Маслаков одноруч ухопив дві дровини і стрімливо рушив у хмизняк — навпрошки до недалекої кухні. Стьопка заспішив слідом. Усупереч своїм невеселим побоюванням, він потроху став піддаватися бадьорій упевненості підривника і вже майже вірив, що доля несподівано повернулася до нього кращим боком. Але ще не зникли й сумніви. Стьопка надто добре уявляв собі, як зустріне цю новину Кляпець, якому вічно бракує людей на кухні та й ті в нього завжди гультаї і нехлюї. Одначе Маслаков, мабуть, тим ніколи не переймався. Озираючись, підривник сказав:

— Пам'ятаєш, як ми під Фариновом грюкнули?

— Так.

— Ось я і думаю: чого це Товкача на кухні коптять? Такого підривника, з досвідом.

Він подивився на хлопця з такою щирою приязню, що Стьопка аж відчув себе щасливим. Правда, розумів, що Маслаков трохи жартує: який там у нього досвід?

¹ Пістолет-кулемет Шпагіна. — Прим. пер.

Досвід, звичайно, був невеликий, та останнім часом він на чавунку не ходив. Але тоді, під Фариновом, вони справді грюкнули вдало. Місце трапилося зручне: насип, поворот, і до того ж спуск, а попереду підмерзле болото. Машиніст, мабуть, не передчував небезпеки, добре піддав пари, і як рвонуло — майже весь ешелон злетів з насипу. Пам'ятається, тоді з ним ходили Балашевич і Струк. Першого вже нема, другий залишився, поранений, у Козельській пущі.

З однією дровиною хлопцю було вправніше; вони вилізли з хмизняку в рідколісся, і Стьопка підбіг трохи вперед, щоби іти поряд.

— А хто ще піде?

— Ще? Ще Данило Шпак зі взводу Метьолкіна. Літній такий. Місцевий. І Бритвін. Відаєш?

— Той, що ротним був?

— Ну. Піде спокутувати провину. Як спокутує, тоді, казали, знов командиром поставлять.

Що ж, це було непогано: Маслаков, Бритвін — ще й які вмілі партизани; Данило Шпак — місцевий, наскрізь знає всі ходи-виходи. Стьопка помалу вже оговтався зі своєю радістю; про завдання він не питав: знав, прийде час, усе розтлумачать — тільки роби.

Вони підтягли дровиняки до кухні в ялиннику, від якої затишно повівало димком, і спинилися біля пня, де був дроворуб. Тут уже лежало кілька дрючків, притягнутих Стьопкою раніше, однак він одразу визначив, що для обіду дров було малувато. Проте цей клопіт, який недавно ще допікав, тепер зробився такий обридлий, що не хотілося про це думати. Вони розмашно покидали свої дровини на раніші, і Маслаков підштурхнув на плечі автомат.

— Тож збирайся. За годину потупаєм.

3

За годину, однак, не потупали: трапилася незмога з вибухівкою. Поки Маслаков бігав по начальству, вони втрьох чекали під ялиною на краю лісової галявини, в тому місці, де починалася

дорога. Колишній командир партизанської роти Бритвін, тільки прийшовши сюди, відразу повалився животом на вкриту глищею землю і лежав так, з мовчазною зосередженістю уткнувши в рукави міцне поголене підборіддя. З них трьох він один, у шинелі й суконній пілотці, мав хоч приблизно військовий вигляд; Стьопка ж у своєму збірному вбранні був схожий швидше на поліцая. Що ж до третього, старуватого селянина Шпака Данила, так у того взагалі не було нічого військового. Мовчазний, із зарослим чорними пасмами обличчям, у рудому, задерев'янілому від вологи кожусі та постолах, він сидів, притулившись до смолистого окоренка ялини, і щось ретельно, з ненаситною насолодою жував. Побіч лежав його коротенький обріз із нефарбованою саморобною ложею. Стьопка не одразу і зрозумів, що Данило їв боби, які діставав із засмальцьованої протигазної сумки потрошку, по парі бобин, ніби вони були в нього вже останні. Тим не менш і через півгодини він усе жував, кожного разу уникаючи Стьопкиного позирку, коли той повертався до нього. Хлопець добре розумів ці простодушні дядькові хитрощі, але мовчав, бо давно мав за правило нічого не просити у тих, хто не хотів дати.

Він був у піднесеному, майже радісному настрої, бо вихід на завдання взагалі пройшов удало. Кляпця не треба було і викликати до командира, просто Маслаков передав йому наказ начштабу, і господарник, побурчавши, змовк, що означало — погодився. Стьопка не чекав обіду, одержав свій шмат хліба, який одразу ж з'їв, і тепер перебував у владі відвиклого вже хвилюючого нетерпіння, коли хотілося лише одного: якнайскоріше рушити в дорогу. Закинувши за спину гвинтівку, він виламав дубчик і похльоскував їм вниз, зиркаючи в бік халабуд, звідки мав появитися Маслаков.

— Біля Озерища пройти б легше. Там поліція своя.

— А ти звідки знаєш? — сухо запитав Бритвін.

— Я? Такий секрет! Усі знають, — навмисне безклопітно відповів Стьопка, але внутрішньо насторожився: тон цього питання був йому дуже відомий, і він уже зрозумів, що даремно так сказав. Бритвін після паузи вагомо зазначив:

— Ти за всіх не відповідаєш. А сам тримай язика за зубами. Коли що й знаєш.

Поверх лісу Стьопка подивився на небо, заволочене молочною півкою, крізь яку зранку не могло пробитися сонце, потім перевів погляд униз, на халабуду за галявиною: Маслакова все не було. Іншому б він щось відповів у такому випадку, але Бритвіну перечити зараз не став: як-не-як той старший і негоже було заїдатися з ним. Правда, ходили чутки, що місяць тому Бритвін здорово прощпетився на завданні, його зняли з роти, хотіли навіть судити, але перевели в їхній загін рядовим. І все одно тон і весь його вигляд свідчили, що рядовим він себе не вважав. Принаймні тут, у цій групі, поводився як старший, хоч і з маленькою, а все ж перевагою над ними двома. Правда, це його старшинство не дуже турбувало Стьопку, який єдиним командиром визнавав тут Маслакова.

Похльоскавши дубцем, Стьопка зняв з-за спини гвинтівку і також присів на землю трохи віддалік від цих двох. Гвинтівка в хлопця була стара, з гранчастим казенником, випущена, судячи з тавра, ще до модернізації 1930 року. Взагалі стріляла вона непогано, затвор теж працював нормально, і Степан був нею задоволений, якби не мушка. Мушка розкернилася в своєму гнізді і совалася туди-сюди. Перш ніж вистрілити, треба було посунути її на місце, до риски, а після вже цілитися.

Стьопка підняв із землі сучок, нігтями відщепив од нього тріску і став обережно запихувати її в щілинку під мушкою. Тріска, одначе, не лізла, ламалась. Це його заняття привернуло увагу Данила, а потім і Бритвіна, який незадоволено ворухнув бровами.

— Що ти робиш?

— Та ось — мушка.

Колишній ротний повернувся на бік і з вимогливою впевненістю простягнув руку.

— Ану!

Стьопка ще раз колупнув тріскою, але знову невдало, і подав гвинтівку Бритвіну. Той сів, розставивши коліна, звично поклацав затвором.

— Ну й ломачина! Брудна, звичайно, ржава. В тебе хто командир? Мелік'янц, еге?

Стьопка промовчав. Говорити з Бритвіним у нього враз пропало бажання — хлопець знав, що той скаже далі.

— Добре. Давайте гвинтівку.

— Ні, почекай! — ухилившись від його руки, Бритвін клацнув курком, поторкав прицільну рамку. Потім зирнув на мушку. — А ще казали: Мелік'янць суворий командир!

Стьопка все мовчав, але під ялиною підозріло завовтузився Данило.

— Та він не Мелік'янця. Він з кухні.

Бритвін опустил гвинтівку й утупив у Данила спантелечений, майже обурений погляд. Стьопка за дуло вихопив у нього гвинтівку, подумавши про Данила: «Щоб ти пропав! Тягнув його хтось за язик!» Хлопець відчув у собі болісну зніяковілість через цю недоречну підказку, але поправити нічого вже не можна було, і він огризнувся:

— А що, на кухні не люди?

Потім піднявся й закинув свою ломачину за плече, готовий йти, проте йти ще не випадало — хочеш чи ні, а треба було чекати з цими поряд. Тим часом Данило з легкою погордою на волосатому обличчі, а Бритвін з тривожливою настороженістю позирали на нього.

— Так хто тебе призначив у групу? — запитав Бритвін, зсунувши до перенісся густі чорні брови.

— А вам яке діло? — Надто знайоме було все: Стьопка знову відчув себе в становищі гіршого за інших, і це мимоволі викликало в ньому інстинктивний порив оборонитися. — Кому треба було, той і призначив.

Бритвін, однак, намагався стримуватися, тож незабаром приборкав здивування й зирнув на Данила. Той без особливої уваги до них ворухив рукою в своїй сумці.

— Дожилися, нема чого сказати! — пробуркотів Бритвін і знову відкинувся на лікоть. Стьопка, потоптавшись трохи, сів осторонь їх, біля стежки. Перше просвітлення в його настрої швидко затягувалося прикрістю, він уже лаяв себе, що дав Бритвіну в руки гвинтівку, — хай би тримав свою. А то придбав десь десятизарядку, і стільки вже фанаберії. Коли знадобиться, ще невідомо, чия краще візьме — ця СГТ¹ чи його, зразка 1891 року. Степан міг би

¹ Самозарядна гвинтівка Токарева. — Прим. пер.

все це їм розтаумачити, як і те, що на кухні він опинився випадково, що він не менш за них походив свого часу на завдання. Але якась недобра впертість стосовно них, особливо щодо Бритвіна, вже брала своє, і він нічого не міг зробити з нею. Вона йому не підпорядковувалася, він знав це і не прагнув пересилити її.

Покривджено притихлий, Стьопка і не згледів, як від халабуд показався Маслаков. Хлопець почув тільки, як під ялиною, встаючи, зашорхав кожухом Данило, підвівся і зручніше сів Бритвін. У Стьопки ж од чиряків ломило в ший, і, щоб озирнутись, він мусив повернутися всім тілом. Через галявину навпрошки йшов їх командир. Одною рукою він ніс щось важке — здається, німецьку каністру, в якій звичайно тримали бензин. Підійшовши ближче, поставив каністру і зсунув з пітного лоба армійську шапку.

— Що це? — запитав Бритвін.

— Димок, димок робити будемо, — жартівливо заговорив командир групи. — Думаєш, грюкнемо — нічого не вийшло. Будемо димити.

Вони всі похмуро дивилися на каністру: Данило і Степан — ставши біля неї, а Бритвін — мовчки сидючи на своєму місці. Відомо, всі з прикрістю розуміли, що виходило гірше, ніж міркувалося: бензин — не тол; як би там не випадало, палити завжди гірше, ніж підривати.

— Так ми що? Хіба не на чавунку? — стримано запитав Бритвін, позираючи кудись униз, на командирові чоботи. Маслаков з жартівливою жвавістю в очах огледів своїх підлеглих.

— Ні, не на чавунку. В інший бік. На Кругляни.

— На Кругляни. А хто тобі групу комплектував?

— А що — кепська група? Сам підбирав.

Бритвін устав і підійшов ближче. Потім з якоюсь уповільненою важкістю повернувся до Стьопки.

— А цього також сам вибрав?

— Кого? Товкача? А що, чим кепський підричник?

Бритвін з-під лоба запитливо й наполегливо глядів на командира.

— Де ж це він підривав? На кухні?

— Яке вам діло? — не витримавши, огризнувся Степан. — Подумаєш, начальник знайшовся!

— Тихо!

Маслаков, мабуть, лише тепер зрозумів щось. З його обличчя зійшла усмішка, без якої його риси зробилися різкі, майже жорсткі.

— Кого брав — моя справа, — сказав він. — Хто заслужував.

— Заслужував! Ти глянь, яка в нього гвинтівка, — кивнув головою Бритвін.

Маслаков повернувся до Стьопки.

— Ану, дай сюди.

Степан подав гвинтівку, Маслаков одкрив і закрив затвор, спустив курок. Суворо зирнув на хлопця.

— В чому справа?

— Та мушка трохи совається, — умісне, як про дрібницю, скоромовкою відповів Стьопка і прикусив губу. Поки Маслаков оглядав і обмацував мушку, хлопець усе більше хмурився і з ненавистю думав про Бритвіна. Чи він був винен, що Кляпець вручив йому цю ломачину? Чи йому самому не хотілося мати добру зброю? З особливим жалем він згадував свій ладний трофейний автоматик, який у нього забрали, коли переводили в господарчий взвод.

— Закернити не міг, га?

— Так не було чим.

— Тепер ніколи — на перекурі нагадаєш. Сам закріплю. Решта в порядку?

— В порядку, — поспішно відповів Стьопка. Маслаков ще зирнув на його тонку постать, перетягнуту ремінцем, довше затримав позірк на зав'язаному дротом чоботі, але не сказав нічого.

— Тримай!

Стьопка на льоту ледве зловив кинуту йому гвинтівку і з полегшенням зітхнув. Напруження його спало, головне обійшлося — його не прогнали; решта для хлопця вже не мала великого сенсу.

— Так. Тоді кроком руш! — сказав Маслаков до останніх. Каністру понесемо по черзі. Хто перший?

Першого, однак, не знаходилося, каністра стояла долі, над нею, чекаючи охочого, стояв Маслаков. Бритвін, за його, мабуть, старою звичкою, відійшов поодаль з таким виглядом, ніби його тут нічого не стосувалося. Данило чомусь дивився в ліс — мов не чув,

що сказав командир. Тоді Стьопка з гнівливою затятістю зробив крок уперед і взявся за гнуту металічну ручку каністри.

— Та-ак, — непевно промовив Маслаков і коротенько зітхнув.
— Гаразд, починай, Товкачу.

4

Починати було не так уже й важко — з годину Стьопка, міняючи руки, ніс каністру. Закинута лісова доріжка вилася спершу в похмурому, мохастому ялиннику, затим поповзла низиною, вільшаним хмизняком, порубами. Чорним, грязьким торфовищем хлопці недовго обходили хаюпке, з талою водою болото, на якому в чагарях несміло ще зеленіли кволі зубчики весняної трави.

Ще спочатку Стьопка відстав, аби не йти поруч з Бритвіним, якого він уже майже ненавидів. Хлопець розумів, що колишній ротний незадоволений ним, бо сумнівався в його бойових якостях, а може, і взагалі вважав невдахою. В глибині душі Стьопка не міг не відчувати, що справді на radoщах трохи поспішив з виходом. Мабуть, варто було попросити в Свириденка автомат або хоч закернути мушку, тоді б, може, і не було цієї гавкотні. Тепер, поміркувавши, він не вважав себе зовсім невинним, але й не міг погодитися, щоб йому «читав мораль» Бритвін, який тут, по суті, такий самий рядовий, як і вони всі. Якщо вже на те пішло, то Стьопка ще б витримав мораль од Маслакова чи від когось із загонового начальства, але тільки не від Бритвіна, якого він не знав, а тепер уже й не поважав зовсім. Мало що він колишній командир, але ж товариш з нього невартий, це стало ясно з самого початку. І це засмучувало, бо в тій справі, на яку вони вирушали, куди важливіше мати просто надійного товариша, ніж якогось там в'їдливого командира. Командувати, власне кажучи, не було ким — треба було волокти каністру.

І він волік її, ледве не переломлюючись пополам. Бензин незвично смердів, заглушаючи лісові пахощі, і з тихим плескотом розмірено ворухився в посудині.

Спроквола, одначе, посудина все важчала. Стьопка став перебирати її в руках майже щохвилини, декілька разів зупинявся,

мінюючися руками, і врешті відстав. Попереду якраз трапився неглибокий, зарослий ліщиною рівчак; Маслаков з рештою перейшов по доріжці на той бік, а Стьопка спинився і поставив каністру. Напевно, треба крикнути, щоб підмінили, але він мовчав: не хотілося при Бритвіну про щось просити — могли б здогадатися самі. Студячи в повітрі пекучу долоню, він лише дивився їм услід і думав: озирнеться хтось чи ні? Ті ж один за одним лізали по схилу вгору, і тільки викараскавшись з рову, Маслаков гукнув його. Стьопка не озвався, а з затаєною образою сів біля каністри. Вони за ровом також посідали — ніхто не йшов сюди. Тоді він піднявся і, взявши каністру, помалу зійшов у рів.

Він думав, що вони дочекаються його і підуть, однак вони не ставали. Край дороги із заклопотаним виглядом сидів Бритвін, біля нього перевозувався Маслаков. Данило, обережно хапаючися за суки, поліз до струмка напиться. Зайняті розмовою, вони не звернули на хлопця жодної уваги.

— Річку під Круглянами знаєш? — питав Маслаков, перевозуючись.

— Угу.

— Так ось там.

— Довгий той? Дерев'яний?

— Він самий.

— Навряд чи щось вийде, — подумавши, сказав Бритвін, за звичкою позираючи вниз. — Там охорона.

Стьопка збагнув, що розмова стосується їх завдання, і спідлоба пильно позирав чи то на Бритвіна, чи то на командира. Маслаков, підчепивши носком, стягнув другий чобіт, двома точними руками загорнув шкарубку онучу.

— Охорони нема. Вчора прийшов Гальонкін з розвідки. На мосту пусто.

Насунувши чобіт, Маслаков м'яко притулнув ним по моховитій землі.

Стьопка відразу ж здогадався про сенс їхнього завдання, і йому стало зрозуміло, що спалити міст, мабуть, буде нелегко. Якщо навіть нема охорони. Там за логчиною — містечко з поліцією, звідки цей міст видний, мов на долоні. Але тепер своїм переченням хлопець не хотів підтримувати Бритвіна і мовчав.

— Удень, може, й нема. А вночі? — сказав Бритвін.

— А навіщо вночі? Ми вдень і підпалимо.

— Під носом у бобиків?

— А що? Дерево сухе — пихне, як порох! Бензину б тільки більше, — бадьоро підтвердив Маслаков і подивився на Степана.

— Товкачу, давай драгунку.

Хлопець подав гвинтівку, командир дістав фінку і колодочкою став обережно клепати під мушкою.

— Вся річ у тім, як обмізковано. А обмізкував ти так-сяк. Хитрості нема, — незадоволено зазначив Бритвін.

— Якої хитрості?

— Такої, щоб сказав — і відразу повірили, що вдасться.

— Хитрість, хитрість! Тут наважитися треба. Що раптовніше, то ліпше.

Та й справді. Що розводити якісь там хитрощі, думав Степан. Слухаючи торопку гомінку суперечку, він позбувся першого мимовільного сумніву щодо маслаковського задуму і підняв на Бритвіна ображений, майже злий погляд.

— Не такі нищили. Аж тріски летіли. І не полохалися.

Він умисне сказав так грубо й задирливо, щоб зачепити Бритвіна, над котрим тим самим стверджував якусь свою якщо й не перевагу, то принаймні невизнану ним гідність. Правда, це виглядало трохи самовпевнено, може, навіть, легковажно, але він уже відчув у собі приємний холодок мстивої рішучості і знав, що не поступиться. Бритвін насупився.

— Хто це — нищили?

— А ми.

— Дивлюсь: розумні дуже, — з'їдливо сказав колишній ротний. Було помітно, однак, що він поводить себе дуже обережно, а може, хитрить, приборкуючи в собі звичну командирську самовпевненість, яка недавно ще тримала Стьопку на відстані. Відчувши це, хлопець уже рвонув напролом, беручи на себе ще більше, аби лише допекти Бритвіну за недавню його погорду.

— Та вже ж боятися не будемо. За шкуру тремтіти.

З рову, шорхаючи кожухом у гіллі, зморено виліз Данило і став ззаду, прислухаючись до розмови.

— Що ж, побачимо! — раптом рішуче оголосив Бритвін.

— Побачите.

— Досить, годі! — цикнув Маслаков. — Прийдемо, огледимось, вирішимо на місці. Тримай рушницю.

Не встаючи, він шпурнув у Степанові руки гвинтівку, яку цього разу той зі спритним ляском ухопив за ложку.

— Тільки б дощу не було. — Маслаков подивився на небо.

Решта, крім Бритвіна, також підвели голови. Білява пелена там, здається, густіла, небосхил за рівчаком підозріло засинів. Схоже — справді збиралося на дощ.

— Ніби хмариться, — непевно сказав Данило.

— Таки хмариться. — Маслаков енергійно встав на ноги.

— Нумо, потупали! Даниле, бери каністру. Товкач своє відніс.

5

Вони виходили з Гриневицького лісу, ялинник рідів — мабуть, кінчався, ширше розступилося небо над головою, побіч уже проглядалося узлісся. Раптом Маслаков коротко кинув: «Чекайте!» — і, круто збочивши зі стежки, сховався в суцільній зеленій хащі соснового підліску. Інші троє спинилися з легким подивом на обличчях. Данило, одсапуючись, одразу поставив каністру і сів, Бритвін з осторогою глядів у гущаву. Стьопка зачекав трохи, потім поклав на траву гвинтівку і, ставши на коліно, почав підкручувати зав'язку на чоботі, який вишкірився так, що вилізла онуча. Але не встиг хлопець розв'язати дротяний вузол, як з гущави донеслося:

— Давай сюди!

Невтямки, для чого, вони незадоволено піднялися і також полізли в ялинник, який густо пах молодого живицею і колько чіпався суччям за одягу. Розсуваючи туге колюче гілля і вгинаючи голову, Стьопка, одначе, незабаром виліз на вільніше місце. Тут був край лісу. Над молодим ялинником на острівці здіймалися дві мохасті товщенні ялини з розлапистим гіллям, яке понуро звисало. Під ближньою з цих ялин чогось топтався, вглядаючись під ноги, Маслаков.

— Давайте поправимо хуленько.

Серед рідкої трави неглибокою провалиною окреслилася не-

свіжа, видно, торішня, могилка. Недбало накидана земля осіла, береги обсипалися. Маслаков почав чоботами горнути з боків до неї пісок. Данило поставив каністру.

— Що, знайомий? — запитав Бритвін.

— Двоє наших: Кудрашов та Богуш. Восени в Старосіллі на за-сідку наскочили.

Стьопка притулив до ялини гвинтівку і без зайвих розпитів подався до командира. Щоб не зостатися розутим, совати пісок чоботами йому не випадало, і хлопець услід за Маслаковим долонями почав рівняти землю по формі могилки. Данило з Бритвіним непевно спостерігали звіддала.

— Ну що? — підвів голову командир. — Давай, Шпаку, дерену пошукай. Обкласти ж треба.

Данило мовчки витягнув з піхов на ремені німецький штик-тесак і стомленим кроком неохоче поплентався до узлісся. Бритвін сів навпроти під ялиною.

«Падло! — ляпаючи долонями по вологій землі, думав Стьопка. — Боїться руки забруднити. Начальник!».

Поки вони вдвох клопоталися над могилакою, Данило в полі кожуха приніс три скиби дерену, вивалив їх побіч. Маслаков поклав деренини на край могилки — їх було таки замало. Тоді з-під ялини нетерпляче піднявся Бритвін.

— Дай-но штик! А то прововтузимосья тут..

Данило віддав штик, і Бритвін рішучим кроком рушив з острівця до узлісся. Трохи загаявшись, Данило пішов слідом. Стьопка подумав, що і йому треба долучитися, але перш ніж рушити, сказав Маслакову:

— Знав би, не пішов. Теж мені командир знайшовся.

— А що?

— Та цей.. Бритвін!

— Нічого, — сказав Маслаков, помовчавши. Не звертай уваги. В'їдливий.. Зате головатий.

Усі по разу вони принесли десяток дернин, і Маслаков облав могилку. Вийшло цілком непогано — не гірше, ніж на кладовищі.

— Ось і поправили. Хороші ж хлопці були, — зморено зітхнув Маслаков.

Бритвін поморщився:

— Не напоправляєшся. На всіх часу не вистачить.

— Скільки того часу: півгодини.

— Буває, що й півхвилини дорогі. Особливо на війні, — розсудливо сказав Бритвін, витираючи об шинелю долоні. Стьопка випадково зирнув на його руки — ні, вони були доволі спрацьовані: широкі, з учепистими вузлуватими пальцями і товстими нігтями. Вже без недавньої погорди хлопець подумав, що, мабуть, він переборщив, надто визвіряючись на цього чоловіка. Але все одно прикрість до нього ще залишалася.

Бритвін тим часом поправив на плечі свою СГТ з облізлою ложею і, зробивши крок, озирнувся.

— На диверсіях час — золото. Що-що, а це я знаю. Дванадцять ешелонів рота шугонула. Он від Клепиків до Замощя під насипом суціль моя робота.

— Під насипом — вчорашній день, — сказав Маслаков. — Що під насип пускати! У виїмках треба.

— Нічого. І так згодиться.

Маслаков з ним не сперечався, він угрівся і, знявши з ватника ремінь, підперезав ним гімнастерку. Стьопка спідлоба позирав на Бритвіна і думав: «Знайшов чим вихвалитись: його робота! В тім загоні ще взимку було наказано диверсії на залізниці влаштовувати тільки у виїмках, бо спущені під укіс потяги затримували рух не більше ніж на півдня».

— А щодо могили, — сказав Бритвін до Маслакова, — можна було б дядькам наказати. Привели б у порядок якнайкраще. Ще б і доповіли.

Вони підійшли до каністри, яку тепер Данило помітно не квапився брати знов, і Бритвін, мабуть, зрозумів, що настала його черга.

— Незручно ж. Як ви її несли? — здивувався він, підіймаючи посудину. Він опустив її, озирнувся навкруг і, відійшовши, приніс кривуватий ялиновий сук, просунув крізь ручки каністри. — Ось так буде краще. Ану берися, хлопче!

Він глянув на Степана, але той навіть не ворухнувся: нема дурних, він своє відніс. Хай береться Данило.

— Ваша черга. Ну й несіть.

— От дивак! — необразливо посміхнувся Бритвін. — Ти спробуй!

Але Стьопка навіть і пробувати не хотів, і тоді за кінець палки взявся Маслаков. Правда, незабаром стало помітно, що командиріві нести дуже незручно: сповзав автомат з плеча; лівою рукою Маслаков діяв обережно — певно, ще боліла. Тут підійшов Данило.

— Дайте!

— Що, в другу зміну? Будь ласка — усміхнувся Маслаков і поступився місцем. Данило й Бритвін хутко пішли по схилу пагорба вниз, із ними поруч стрибав командир. Але тільки-но висунулися з лісу, ледве не нашттовхнулися на село: неподалік, за городами, сіріли дахи з коминами, хлівці, на вигоні паслися гуси, і кілька хлопчент кошалися під тином. Трохи поглядавшись в рідкий ще хмизняк, Маслаков круто повернув у бік, у вільшняк. Вільшняком вони йшли довго, допоки не наткнулися на якусь перекопану кротою стежину, яка вивела їх до струмка на лужку. Струмок перейшли по двох хлипких жердинах-кладках. Незабавом знову потрапили на польову доріжку, що вела до густої стіни похмурого ялинника. Думали відразу в нього зашитися, але дорога з версту тягнулася понад узліссям, окрай поля, яке завзято зеленіло густими острівцями весняної руні. Війна війною, а селянська душа без землі не могла: і сіяли, і орали, і жали. Що ж, треба було жити, кому хотілося пропадати, та ще з голоду. Маслаков усе пильнував по боках, часом озирався — Бритвін далеко не відставав од нього, жидавий, рукастий Данило терпляче тупав у своїх розтоптаних, та легких, утім, на ході постолах. Один лише Степан повільно волікся останнім: він притомився, на нозі муляла онуча, в намочених на болоті чоботах надокучливо чв'якало.

Врешті дорога знову повернула в ліс, під обвислі ялинові шати, і в усіх повільнішало на душі: ліс був союзником, охоронцем. Ліс був оборонцем.

— Ну, сіл більше не буде, — зітхнув Маслаков. — Загорани спалені. Ковші хуторські лісом обійдемо.

— Ще Прохвищі, — глухим і низьким, мов з діжки, голосом озвався ззаду Данило.

— Прохвищі зостануться збоку. За річкою.

— За річкою, еге. Племінниця там замужем.

Це був певний натяк, що таїв у собі чималу спокусу. Якщо в кого в селі траплялися знайомі, та ще й рідня, це означало багато чого, і не для одного лише лісового родича. Маслаков, звичайно, розумів це не гірше від інших і, мабуть, тому хвилину мовчав, щось прикидаючи.

— Потім, як назад підемо. Не зараз..

— Зараз ні. Де вже зараз, — легко погодився Данило.

Стьопка несподівано навіть для самого себе розчарувався: зайти в село він завжди був не проти, хоч і ризик, боязнь наткнутися на бобиків або німців — усе одно після набридлиго лісового житла владно тягнуло до людей, до звичайного хатнього притулку, якого довгі роки не мав. Ця тяга жила в ньому ще з раннього дитинства, коли під час колективізації він утратив батьків, не пропадала в дитячому будинку і в школі ФЗН¹ і особливо зміцнилася за війну, в його безпритульних партизанських блуканнях по лісу.

Ступаючи на слизьке, обідране колесами ялинове коріння, вони по одному обійшли величезну, із застоюною водою калюжу на дорозі, і Маслаков обернувся. Було помітно, що скупі Данилові слова запали і в його душу.

— Коли вправимось, вночі заскочимо. Так тому й бути, — сказав командир групи.

Данило додав ходи, вони з Бритвіним наздогнали Маслакова, і Данило підхопив розмову, яка його відверто цікавила.

— Коли вправимось, до ладу було б. Великдень же...

— Великдень, ага. А взагалі — краще не заходити, — сказав Маслаков. — Менше біди буде.

Бритвін відчужено мовчав, а Данило і це, хоч без особливої охоти, підтвердив:

— Ну так.

— Яюсь зайшли — ледве втекли, — згадав Маслаков. — Пропонували, і я, дурень, погодився.

— Звісно ж, як кажуть люди: інших слухай, а своїм розумом живи, — пробубонів Данило.

— Атож. Закурить нема?

— Є трохи.

¹ Фабрично-заводське навчання. — Прим. пер.

— То давай димнемо. Щоб веселіше жилося.

Носії охоче зупинилися, поставили на землю каністру. Данило відгорнув полу кожуха і почав порпатися в кишенях рудих сукняних, доценту залатаних штанів. У Бритвіна тим часом знайшовся папірець — сторінка зі шкільного підручника з кресленням рівнобедреного трикутника. Стоячи поодаль, Стьопка байдуже позирав, як вони розідрали його на шматки і Данило відміряв кожному по щіпці самосаду. Стьопка також часом палив, коли було що, але тепер йому не пропонували, і він не просив, бо знав, як дорожили куривом завзяті курці на зразок того ж Данила.

— Прикуримо від німецького сірничка, — сказав Маслаков, сунувши руку за пазуху. Помацавши там, він ледь учепив плоский, мов пачка голок, папірець із сірниками, складеними в рядок подібно до зубів у гребінчику. Командир бережно відомив одну і чиркнув об тертку. Данило аж сполохався.

— Та я.. В мене ж кресало! — спохватився він. Але сірник уже загорівся, і він перший мусив припалити з Маслакових пригорщ.
— Зіпсував, ба!

— Нічого, — заспокоїв його Маслаков і полічив: — Один, два, три, чотири, п'ять.. На Круглянський міст хватить.

Вони з насолодою розкурили цигарки і якомсь веселіше рушили по вкритій дрібненькою муравкою дорозі. Мабуть, вертаючись до попередньої думки, Маслаков озирнувся на супутників.

— Про комбрига Преображенського чули?

— Того, з лук'янівської групи? — запитав Бритвін, не виймаючи з рота цигарки.

— Еге.

— Чули ніби. Восени я з ним на засаду ходив.

— Якої ще восени! Його влітку німці розстріляли.

— А казали — сам у полон здався, — не настійно заперечив Бритвін.

Маслаков аж спинився.

— У полон! Язики б тим попріпикати, хто таке говорить.

— Не знаю. Я ж у їхньому загоні не був.

Маслаков кинув побіжний, але досвідчено-вчепистий позирк уперед, куди вела ця кривуляста малоїжджена лісова дорога, зирнув по боках. У лісі скрізь було тихо, але в гіллі поцівкували

невидимі птахи та вгорі, на посвіжілому вітрі, кивалися й шуміли ялинові верхівки. Внизу ж, у вузькому кривому коридорі між ялиннику, було хороше й затишно, комарі ще не з'явилися. Час, мабуть, хилився під вечір, сонце на небі не проглядалося, над ялинами тихо пливла сіра нависль хмар.

— Був хто в Шнурах?

Але навряд чи хтось був там — Стьопка вперше чув цю назву, та й Бритвін, певно, також. Вони мовчали, один лише Данило за звичкою, щось пригадуючи, болісно закліпав очима.

— Це чи не ті, що за Лісовичами?

— О, вони самі, — підтвердив командир. — Ладне сільце, на пагорбі, при чагарничку. Ось ми на неї і вилзли. Люди попалися добрі, золоті люди. Ну й заплатили за їх доброту...

6

— Різна доброта буває. Буває — гірша, ніж зло, — сказав Бритвін, спокійно ідучи за Маслаковим. Ваги каністри він немовби не відчував, тримався рівно, і Стьопка дивувався його винахідливості: здавалося, ноша тепер нічого й не важила.

Маслаков на репліку не відповів — його вже захопило й повнило щось своє.

— Ото було, хай його чорти. Нас-то двоє вискочило, а комбрига взяли. Взяли й повели, а ми лежали, мов йолопи в бульбі, і не знали, що й думати. На Палік тоді йшли. Відаєте Палік? Озеро за Лепелем, дехто з нашого загону базувався там. Дві доби лазили по болотах, вимокли у воді та росі, сухої нитки на тілі не лишилося. Знову ж — і харч скінчився. Треба було запастися краще, та в тих, що залишалися, також не густо було з поживком. Гадали, якось перехопимо.

— А що, багато вас було? — запитав Бритвін.

— У тому ж і справа, що мало. Троє всього.

— Ну, для трьох — не проблема. В кожній хаті...

— Ага, це здається так, у кожній хаті... Сунулися в одне село — собаки такий гвалт підняли, що довелося в ліс повертати. В другому поліцаї весілля гуляють, якогось бобика женять: понаїха-

ло, на вулицях повно підвід, п'янка — дим коромислом. Думали, потерпимо, залишалося верст із тридцять, та якби ж не заблукали. Заблукали, однак, у болотах, занервували, посварилися. А тут комарня жере нещадно, а навколо чи то вільшаник, чи то драгва, очерет, і сили вже без жрання до кінця доходять.

Отож, значить, було нас трое: я, комбриг Преображенський і лейтенант один, також із кадрових: од самої границі все комбрига оберігав — ну, нібито за ад'ютанта, хоч сам такий же рядовий у загоні, як і комбриг цей. Не диво: комбриг у своїй танковій бригаді командир, а прибився до загінчика з п'ятьма віціалими танкістами — чужий чоловік. Загінчик з місцевих, хоч були й червоноармійці, окруженці, командир Барсук, Еге, той самий, що в Цішковський загін передали під час рейду. До війни був головою сільради. Не гляди, що у військовій справі нічирк, зате всі села йому знайомі, а в селах прірва мужиків — свої. А що комбриг без війська? Всього й ціни, що пістолет у кишені та граната на ремені.

Правда, Преображенський і не став фанаберитися, бити на амбіцію, як дехто. Барсук прийняв, запитав, яку комбриг посаду хоче. А яка посада в загоні, де сорок чоловік? Два взводи, взводні поставлені. Начштабу, комісар вже також є. Преображенський спокійно: хоч рядовим, аби німців бити. Так і пішов рядовим у наше відділення.

Я був командиром відділення. Пониження, звісно. Бо дійсну служив помкомвзводу, старшим сержантом був..

— Велика шишка! — Бритвін задоволено озирнувся на Данила, шукаючи його уваги. — Я півроку рядовим пробігав.

— Ну так, добре, але не в тім справа. В мене такі вояки зібралися, що не сором на відділенні побути: один секретар райвиконкому, міліціонер з Полоцька, два лейтенанти і цей комбриг Преображенський. Спершу думав — буде комизитись, не слухати. Знову ж — як мені, за віком удвоє молодшому, командувати ним? Згодом з'ясувалося: він ще й академію в Москві скінчив. Та нічого, утряслося. Був тихий, мовчазний. Як усім, так і йому. Сам по черзі й на вахті стояв, і халабуди ставив. І все ж не рівня нам, молодим, — у цьому ми хутко переконалися. Чоловіку вже за п'ятдесят, як не пнеться, як не старається, а видно: сили не ті. І задишка, і ноги

важкуваті. Потіє дуже. Правда, ні разу ніде не поскаржився, в ході щосили намагається не відстати. І все ж відстає.

Тоді йому якось дуже кепсько було. Казав (проговорився вже потім, як у лазні лежали) — радикуліт допік. І справді — тягне ногу й морщиться все. Обличчя суворе завжди, грубе і неначе скошене в один бік — вираз такий, наче болить щось. Тоді ми двоє, молодші, і то без ніг zostалися, а йому куди вже. Відставати почав. Чагарничок пройшли, тричі спинялися, бо відстане — згубиться й пропаде. Лейтенант уже взяв у нього сумку — більше нічого не дає. «Жодного потурання, каже. Не надо, каже, балувати тіло. Каже, надо його підпорядкувати волі. Як новобранця старшині».

— Правильно. Такий закон армії. А як же? — вставив Бритвін.

— Закон законом, а під вечір уже зовсім кепсько стало. Я і то ледве тягнуся перелісками. А тут ще дощ зарядив. У чагарях мокреча. Почало сутеніти, вибралися на узлісся, і тут — село. Через болітце за картоплящем — хати, дим стелеться над мокрими горами, і так вареною бульбочкою пахне!..

— Знайома картинка, — усміхнувся Бритвін.

— Ну, притулився я до берізки, мовчу. Притупали комбриг з лейтенантом. Лейтенант був дужий, спортивний хлопець, кадровий командир, а вже і він спохмурнів. Комбриг же доплівся і каже: «Падаждіте, ребята!»

Що ж там чекати? Чоловік, зрозуміло, знесилів, підбився, попереду ніч, мокрота — чого дочекаєшся? А село — он воно, і так вабливо дражниться димками, теплом, затишком. Корівка, пам'ятаю, замукала — мабуть, господиня доїти пішла. Дивлюся на лейтенанта, той на комбрига, а комбриг і каже: «Пажалуй, ріскньом!».

Ну, звісно, спершу треба розвідати — а раптом німці. Пішов лейтенант, недовго побув. Бачу: іде бадьоро так і веде двох дядьків. Один підстаркуватий, зарослий сивизною, але ще в силі, такий дід-лісовик, другий — молодший, в чумарці. Привіталися стримано так, але доброзичливо, сердечно, повели всіх у село. Кажуть, нікого нема, всі свої. Почастуємо, та в теплі й посушитися. Відчуваємо: не зовсім це добре, а йдемо — дуже ж набридло вже на пустий живіт по мокречі. Може, нічого й не трапиться.

— Ось тут ви і прогавили, — здогадався Бритвін і повернувся до Данила. — Давай поміняємось, а то...

Поставили каністру, Бритвін зайшов з другого боку. Маслаков терпеливо зачекав, поки вони мінялися біля каністри.

— У тому й справа, що там нічого не трапилось. Люди славні виявилися, дід — бувалий солдат, усе про ту миколаївську розповідав. Баби — стара і дві молодиці, зібрали на стіл не гірше, ніж у свято. Звісно, сільце глухувате, німці поки що не чіпали, партизани ще не надокучили, а головне — один син їх також ув армії. Батьківське серце, воно в таких випадках дуже чуле. Зняли ми все верхнє мокре, баби почали сушити на печі й перед челюстями. І пригостилися. За стіл, правда, з нами ще троє чоловіків сіло. Дід каже: не бійтеся, всі люди свої, активісти. Ну гаразд, ми не боїмося. Слово за слово, розмова пішла про війну. Комбриг їм цілу лекцію прочитав. Росію нікому не перемогти, вона завжди всіх біла — і шведів, і французів, зламає голову і Гітлеру.

Досі не можу докумекати, як воно тоді вийшло, що господарям стало відомо, з ким вони мають справу. Може, з нас двох хтось проговорився, а може, він сам десь у розмові згадав. А можливо, що й по голосу, поведженню чи по якихось дрібничках — ремінь, чоботи, пістолет; гімнастерка без ромбів, правда, а здогадалися, що цей чолов'яга — не рядовий, а начальство, і велике. Правда, ми тоді не завважили нічого, наїлися, трохи підсохли, а кемарнути годинку дід повів на городі в лазню біля картоплянина. Темно, тісно, гірчить від продимлених стін, віничком пахне. Завалилися на приполок — і спати. Охорони не треба, дядьки самі взялися охороняти. В їх щирості ми вже не сумнівалися. Раночком домовилися рушити.

Здалося, тільки задрімав, як чую — біда. У розчинених дверях дід: «Боженько, німці!» В лазні темно, але віконце вже світліє — ранок. Підхопилися ми — та в передбанник, звідти, зігнувшись, за ріг будівлі. Та чуємо — дід ззаду: «І там німці!» Оточили, виходить. Куди податись? Попадали в картопляник, лежимо. Картопелька вже відцвіла, картопляник ладний, пишний, трохи киває. Уткнувся я в комбригові чоботи, спросоння нічопісінько не тямлю, чекаю... Холера, потухла. В тебе горить?

У Бритвіна горіла, вони знову спинилися під навислими над

дорогою ялиновими лапами. Маслаков прикури́в, затягнувся і замовк. Інші також мовчали. Від якогось часу Бритвін перестав уставляти репліки: пафос розповіді все більше загострював увагу.

— Ось так, — заклопотано, майже тужливо переживаючи спогади, заговорив далі Маслаков. — Раночком тиша, всі звуки згори; визирнути не можна, а так чутно далеко. Не встиг, мабуть, дід зайти на подвір'я, як там німці. Чуємо: крики, погрози, баби в плач. Ми слухаємо: в чому справа — так просто наскочили чи нас шукають? Невже хто продав? Звісно, які б хороші люди не були, а пацлюка між них завжди знайдеться. Як потім довідалися, баба одна. Зла була за щось на дідових жінок, ну, й збігала крізь ніч у містечко, привела фельджандармів — канти на погонах кручені такі.

А тут, як на біду, комбриг повертає голову й шепче: гімнастерка в хаті. Я ледве не зомлів.. Ага, це ж як вечеряли, тітка на піч поклала, щоб до ранку підсохла. Підсушила на свою голову.

Ну, гімнастерку хутко знайшли, і хоча в ній нічого не було — комбриг документи, зрозуміло, перекавав, — змикитили, мабуть, на кого натрапили. Звідки дізналися, біс їх знає. Хіба знаки від ромбів zostалися. Ромби ті комбриг давно зняв, але якщо придивитися, то місце під ними начебто намуляне трохи. Ну і взялися.

Перевернули всю хату, хлівці, комірчину; з півгодини ми слухали, як вони там грюкають, кричать, щось кидають, ламають. Двоє зовсім близько протупали до лазні, але там двері навстіж, пусто. Спробуй, здогадайся, що ми за двадцять кроків у бульбі лежимо, як ву́жі, в борознах. Гадають: певно, в схові якомусь хитромудрому. Шукають схови.

Години за дві все перевернули — ані хріна. Дід відпирився, віднікувався, а як гімнастерку знайшли — змовк. Ті кричать: «Кажі, куди бандитів сховав, інакш усіх порішимо й хату димом пустимо!» А дід покірково так відповідає: «Воля вапа. Ви — сила».

Біля дороги з лісу визирнула галявка — довгуватий зелений лужок з почорнілим стійком віддалік. Маслаков примовк, спинився, нашвидку огледівся, і вони, прискоривши ходу, перейшли його, аж поки не сховалися між дерев. Уже всі докурили, тільки командир стискав у пальцях недопалок, який, схоже, давно не горів.

— Знову потух! Що ж таке?

— Кажуть — жінка гуляє, — сказав Бритвін.

— До жінки дожити треба.

На ходу командир сунув недокурок за вухо шапки. Вони тепер ішли всі разом. Поруч з Бритвіним Маслаков виглядав молодшим, але був вищий за нього та й ширший у плечах, рухи його були легкі й стримано-неторопкі, як у кожного дужого і впевненого в собі чоловіка.

— Ось, значить, лежимо, я одним оком яось зирнув крізь гушину — вистроїли всіх перед хлівцем у шеругу: діда, стару, обох молодиць і дітей — хлопчика й двох дівчинок. Баби голосять: вони ж не знають, куди ми з лазні шаснули, один дід відає. А дід мовчить. Тоді поліцаї до баб: «Де бандити?» Баби крізь плач: «А паночки, а дороженькі, хіба ж ми знаємо? Були й пішли, ми не дивилися куди». — «Ах, не дивилися? А схов де?» «Нема ніякого схову, хоч убийте — нема». — «Убийте!» — каже один. Поліцай, мабуть: чутно, по-тутешньому говорить. А може, перекладач — з борозни не розібрати. — «Ні, ми спершу ваших ценят повбиваємо». І тут — трах!

У мене все нутро похолоділо — що надумали, гади! Чую, і комбриг ворухнувся, напружився. А в дворі галас, крик. Так і є: в найменшу, крайню в шерезі. А крізь галас — все той самий голос: «Не скажеш — слідуючого!» Потім розказували, підскочив до хлопчика — і пістолет до лоба. А що йому — застрелив би і його, і всіх. Хіба шкода, аби вислужитись. Тим більше, коли така здобич — комбриг.

І що ви думаєте? Комбриг підхоплюється і з борозни — на стежку. А лежав він трохи за лазнею; коли підводився, з двору, мабуть, не видно було. І зі стежки як гукне: «Стої, варвари!» Ми знітилися в бульбі — ну, думаю, все пропало. А він так рішуче просто на них. Поліцаї — казали після — порозбігалися з переляку: хто за дрова, хто в хлівець, а той крикун з пістолетом хуленько на коліно і пістолет на руку. Ну точно як до війни в осоавіахімі¹ вчили. А комбриг: «За що дитя, іроди? Я комбриг, берить!»

¹ Товариство сприяння обороні та авіаційно-хімічному будівництву СРСР (1927–1948) — масова громадська організація, що мала на меті підготовку молоді до військової служби. Попередник Добровільного товариства сприяння армії, авіації і флоту СРСР (ДТСААФ). — Прим. пер.

— Ну, і взяли.

Взяли та й знову кинулися до лазні — чоловік п'ять. І туди, і сюди, але ніде нікого. Комбриг каже: «Дарма стараєтєся. Ті вже в лісі!» Повірили. Як не повірити, коли чоловік на таке пішов. І що ви думаєте: всіх розігнали прикладами; діда, правда, також забрали, але за тиждень випустили. Дівчинку поховали. А комбриг, казали, їм таке в лепельськім СД учинив, що там же й розстріляли. Навіть і відправляти нікуди не стали.

— Авжеж, — сказав Бритвін. — Жалісливий надто. А якби вони і його взяли, і сім'ю не відпустили? Тоді як?

— Знаєш, — подумавши, сказав Маслаков. — Тут діло совісті. Одному хоч світ увесь хай провалиться, аби самому вижити. А іншому — щоб по совісті було. Видно, вину свою чув перед цими людьми. Все ж його гімнастерку знайшли на печі.

— Гімнастерку! Що гімнастерка, — незгідно зазначив Бритвін, мабуть, у думках маючи щось своє.

7

Решту дороги, добре притомившись, ішли крайком чагарничка. Крізь негустий хмизняк раз за разом проглядала гладінь заплави, зі стишеною радістю зазеленілої першою весняною травою. Там десь, кривуляючи між драгвистих берегів, текла річка Круглянка. Втім, її не було видно, зате Кругляни показалися ще здалеку, витягнувши довгий ряд сірих дахів на пагорбі з дорогою. Щоб потрапити до мосту, треба було зайти з другого боку, і Маслаков, порадившись із Данилом, круто взяв через поруб угору, в обхід. Тепер вони удвох ішли попереду, каністру ж знову несли по одному — серед хмизу з палкою було не вивернутись — підніс трохи Бритвін, і останньому вона знову дісталася Стьопці.

Данило, який тут знав усі закутки, якось дивно кружляв: то йшли вільшняком, то, зробивши дугу, ввізли в рів, видерлися на його крутий схил і зашилися в дрібненький, але густий березняк, ніби обприсканий зеленню першого листячка. Затим хуленько перебігли курний зораний клаптик паші й увійшли в повний смолистого паху сосняк. Стьопка з каністрою знову відстав, але з

останніх сил продирався крізь чагарники, боячися згубити товаришів.

Вони лізли на пісочну суху виспу; рослий і густуватий з берега сосняк трошки вище здрібнів і рідкувато розсипався по схилу вперемішку з березняком і ялівцем. У цьому сосняку на схилі Стьопка і наздогнав усіх трьох — поскидавши шапки, розвалившись, вони сиділи долі.

— Ну, доніс? — усмішливо мружачись, озвався назустріч йому Маслаков. — А то я боявся.

— Чого боятися? Хай фриці бояться, — сказав Степан, боком на схил кладучи каністру.

У хлопця від утоми аж підгиналися коліна, але він продемонстрував витримку: зняв з-за спини й неторопко поклав на землю гвинтівку, розстібнув пітний мундир — вісім гудзиків од коміра до ремня — лише потім вибрав м'якшу, з травкою, містину, де й присів.

— Ну, тоді давай вухо дави. А я попилъную, як там міст. Тільки тихо щоб.

Маслаков звівся, взяв свій автомат із задрісно новенькою лакованою ложею й пішов угору.

Лишившись без командира, троє підлеглих відчули себе якось наче вільніше. Данило, ставши на коліна, розперезався, стягнув з пліч кожуха і з насолодою розтягнувся на нім, застережливо вдівши на руку чіплянку свого куцого обріза. Стьопка теж відкинувся на здоровий, без чиряків бік, задерши голову, подивився на небо. Там, як і досі, громадилася тьмяна мішанина хмар, часом повівав свіженький, сируватий вітер — погода, здається, мала зіпсуватися. Десь узбіч, мабуть, на недалекій дорозі, ледве чутно проторохтіла колесами і стихла підвода. Було тихо. Правда, у хвойнику, неподалік на мить злетіла і знову довго незграбно мостилася на сосніні ворона. Здається, вона була там не одна: серед гілля чулася тиха, але невгамовна пташина вовтузня. Данило вже, мабуть, спав; накривши шапкою заросле обличчя, спокійно і смачно посапував. Бритвін недовго посидів побіч, а потім устав і з заклопотаною недобрістю на сухому обвітреному обличчі пішов угору — мабуть, до Маслакова.

Стьопка полежав трохи, допоки спочив, і знову сів. Поволі, але

все наполегливіше почала нагадувати про себе тужлива порожнеча в животі: хотілося їсти. Засмальцьована Данилова сумка лежала від нього за три кроки. Либонь, там щось було їстівне, і хлопець одвів погляд убік, щоб не дивитись на неї, не роз'ятрювати марного тепер бажання. Але дозволив собі помріяти, що було б чудово пустити з димом той міст та завалитися кудись у село — стільки довкола знайомих селян, було де попоїсти пасок, яєць та й випити. Як-не-як, а все ж Великдень, села святкують, як святкували раніше, лише їм, лісовим блукачам, не до того: завдання, дорога, замість толу проклята ця каністра, яка погано й невідчепно смердить поряд, отруюючи такі гарні, не застарілі ще запахи весняної землі. А на кого образишся? Пішов сам, ніхто не просив, з першої воєнної весни втік у ліс, прихопивши чужий карабін, зустрів окруженців, і з ними почалося його турботне лісове життя. Шкодував лише, що не забив того падлюку Володьку, який отруїв йому все його містечкове життя. Скільки він наслухався від нього погроз і натерпівся наруги, скільки переходив для нього по горілку! Сам поліцай був боязкуватий, з містечка боявся далеко поткнутись, а його, безбатченка, прибудного чужака, якраз і наглянув для цієї справи.

Тільки-но Стьопка згадував той час, кожного разу починав хвилюватися від давньої застарілої кривди, ніби знов переживаючи жахливу зиму свого безправного існування — без документів, під підозрою, серед чужих людей. Але й у Вітебську жити не було як — завод закрили, їхній з будівниками гуртожиток реквізували німецькі солдати, і щоб не пропасти з голоду, він рушив з міста в село під Лепель, де — тьмяно пам'ятав — була якась материна рідня, напівзабута тітка Степанида. Добиратись довелося майже скрізь піхотою, крізь грязьку пізню осінь; його брезентові туфлі розвалилися через два дні, хлопець простудився і якось, заночувавши в крайній біля рову хатині з обмазаними глиною кутами, так і не встав ранком. Жаліслива, сприйнятлива до чужої біди бабка Устинка виходила його, відіграла на печі під кожушком, відпоїла липовим наваром, і він далі вже не пішов, зостався до весни в цьому містечку над голою нечистою яругою, куди виливали помії і скидали постріляних поліцаями собак. Видужавши, Степан, щоб не бути дармоїдом, узував бабчини

чоботи, кожушок, брав у сусідів санки і їхав через поле в лісок по дрова або за шматок хліба носив містечківцям воду з рівчака. Добував з буртів бульбу, якої тоді багато зазимувало в полі. Так і жили. А поруч, за три двори, хмільно розкошував у приймаках колишній лейтенант Володька, дружок, який, пересидівши зиму в сільмагівської продавщиці, навесні подався в поліцію і почав жартома і всерйоз чіплятися до хлопця. Він дошкуляв хлопця його незаконним мешканням і тим, що в нього не було документів, казав, що таких, як він, наказано збирати по селах і відправляти в район, і якщо він, Володька, не арештовує його, то лише по своїй доброті, яка, однак, не безкінечна. Поліцай домагався від Стьопки найрізноманітніших послуг: чи то сходити до сусіда-інваліда, щоб вивідати щось, чи то під ранок попильнувати дорогу на виїзді з вулиці чи насікти дров і майже кожного дня здобувати горілку. Степан остерігався Володьки і до часу мусив слухатись, хоч зненавидів його так, що цієї ненависті не переборов і гострий жаль до Устинки, самотньої сіромахи в похилій хатині. Одного разу, поки поліцай після нічного схову-засідки мився у дворі біля порога, Стьопка просто з лави взяв його заряджений карабін і крізь дірку в сінях шмигнув у рівчак, щоб більше сюди не повернутись...

Однак Маслаков з Бритвіним барилися щось: не йшли і не гукали, Данило так навіть уже й похропував під шапкою. Стьопка потягнувся ногою і разів зо два тихенько штурхонув його постолі — Данило прохопився, спантеличено позиркав наокіл осоловілими від сну очима, але, заспокоївшись, знову ліг на спину.

Стьопка тутіше підкрутив дротину на чоботі, поколував гілкою землю, потім зайнявся своєю злощасною гвинтівкою. Спершу привідкрив затвор — рукоятка пружко, майже без шуму ворухнулася на скосі — зі щілини магазинної коробки з готовністю виглянули гострі дзьоби куль. Не досилаючи їх у патронник, Стьопка бережно засунув затвор. Затим він дістав ніжик — сточений довоєнний сільпівський складень з плоскими колодочками — і з нічого робити поскріб ним ложку. З-під бруду, решток зчорнілого лаку й замазки пасмугами засвітилося міцне сухе дерево, і Стьопка майже із захопленням взявся скоблити — обновляти брудний, почорнілий приклад.

Бритвіна все не було, а Данило, виявилося, більше не спав — тихо полежав кілька хвилин і глухо обізвався:

— Чого вони там?

Стьопці здалося, що він це спросоння, але Данило, вслуховуючись, уважно дивився в сосняк.

— Хто?

— Та вороння. Сходити, може, люди...

Справді, все в тому ж місці в гущині чулася пташина вовтузня, а часом короткий лопіт важких воронячих крил; десь біля того ж місця застрекотіла сорока — певна ознака лісового неспокою, якщо не тривоги. Стьопка встав і з гвинтівкою в руках обережно поліз у гущаву.

Ще здаля в чагарнику відчувалася присутність, окрім вороння, іще когось, хоча навряд щоб тут міг бути хтось живий. А ворони все копошилися, одні зітали на верхівки сосенок, інші звідти важко падали вниз. Стьопка підібрав ломачину і штурнув у пташиний гам.

— Киш ви, прокляті!

Ворони знехотя підхопилися з землі, залопотавши в гіллі крилами, але далеко не полетіли: одні почали кружляти навколо понад узліссям, інші, невдоволено покаркавши, опускалися поблизу на сосняк. Сорока застрекотіла міцніше і тривожніше, але це вже на нього. Стьопка розсунув соснові лапки і з неприємністю спинився, обійнятий не страхом, а якоюсь нерішучістю.

Між сосенок на покритій глицею землі, з якої там-сям пробивалися жовті іскринки курячої сліпоти, лежав труп людини. Тут же топтався величезний крук.

— Киш!..

Крук неохоче озирнувся, переступив і, пружко відштурхнувшись жилавими лапами, замахав крилами.

— Кар-р-р-р, кар-р-р-р..

Стьопка, затамувавши дихання, підступив ближче: труп був давній, мабуть, зимовий чи навіть торішній, якийсь приплюснутий, мовби втоптаний у землю. Одежа на нім, відчувалося, майже струхла. Хлопець недовго міркував, шукаючи відповіді на єдине тепер питання: хто — свій чи чужий? — як раптом уледів під ногами в траві невеликий сіро-зелений клаптик. Тоді він ступив до нього і підняв — це була червоноармійська пілотка, суха і навіть

запорошена з одного і сирувата з другого, від землі, боку. Взагалі вона була вже нікудишня, крім хіба червоної емалевої зірки, під якою руділа невелика плямка іржі. Стьопка заглянув під клапани, там була застромлена в підклад іржава голка, обмотана чорною ниткою. Хлопець видавав зірку, а пілотку кинув.

Ідучи вгору, туди, де залишився Данило, він думав, що зірку треба почистити від іржі, і тоді можна буде прикріпити до шапки, а то за рік партизанства він так і не здобув собі жодних військових відзнак. Зрештою, не багато їх було і в інших.

Данило сидів на своєму кожусі і, видно, чекав, углядаючись у його бік. Стьопка махнув рукою і показав знахідку. Данило відразу простягнув широку, волосату руку.

— Ану...

— Ціленька, командирська, певно.

Взявши зірку, Данило якийсь час із цікавістю покрутив її в руках.

— Ага... Іч яка... Хороша зірочка.

І, нічого не кажучи більше, на очах у хлопця сунув її в кишеню своїх суконних, густо залатаних штанів.

— Це ж моя! — розгублено мовив Стьопка. Данило вискалив довгі прокурені зуби.

— Ги! Була твоя, стала моя.

— Ти що? Віддай!

Але Данило, як і раніше, непорушно сидів на своєму кожусі і лише нахабно посміхався маленькими серед чорних дрімучих космів очима.

— Давай! — крикнув Степан.

— А не кричи. Он командир іде.

Справді, збоку від них над розчепіреними гілками сосонок з'явилася голова Маслакова.

— Товкачу, сюди!

— Давай! — з останньою рішучістю гукнув Степан, але тут же зрозумів, що марно і, затамувавши в собі кривду, подався до Маслакова. — Ну, почекай!..

Маслаков уже був повернувся, щоб іти, як ззаду, хапаючи кожух, сумку і обріз, за ним кинувся й Данило.

Не тямлячи, в чому справа, командир спинився, зійшов нижче

до партизана, і коли Стьопка, постоявши, також вернувся до нього, Маслаков уже прикріплював на шапку ту його зірку.

— Ну, дякую. А де взяв?

— Та он Товкач подарував, — хитро мружачи щілинки-очі, невинно сказав Данило.

«От паadlo!» — подумав Стьопка, але не сказав нічого. Для Маслакова зірки йому було не шкода — Маслакову він оддав би й шапку. І все-таки хлопцю стало чогось ніяково і — головне — кривдано.

8

Бралось на сутінки, у хвойнику помітно темніло, небо скрізь застиляло хмари, декілька крапель упало на ший і руки — очевидно, збирався дощ. Перший весняний дощ, не холодний і без вітру; йому, в пам'ятку, колись раділи люди, бо після все наввипередки зеленіло, аж лопотіло, пускаючися в ріст.

Тепер, однак, дощ не радував, здається, — навпаки, навіть стривожив командира групи. Все в тому ж сосняку Данило зі Стьопкою зійшли на верх виспи і слідом за Маслаковим опустили на коліна під крайньою від прогалини сосенкою. Поряд сидів Бритвін і нерухомо зорив кудись між соснового гілля.

Вдадині були дорога і міст.

— Ну що? — тихо спитав Маслаков. — Не видно?

— Ні біса не розібрати. Якби бінокль...

Затаївшись, вони вглядалися туди, де світаувата стрічка дороги, виринувши з сосняка збоку від цієї виспи, бігла по невисокому на лужку насипу до моста — довгої сірої споруди з колодця, що виглядала звідси ніби величезний черв'як, який сповз із дороги до води і спинився.

— Треба йти, — сказав Маслаков.

— Тепер? — насторожився Бритвін, не відриваючи погляду від потемнілої вже вечорової далечі.

— Ну а коли ж? Поки дощ не розійшовся. А то намочить — не підпашиш.

— Та ну ні, — подумавши, сказав Бритвін. — Тепер я не піду.

— Можеш не йти, — починаючи нервуватися, кинув Маслаков і піднявся. — Даниле!

Данило випростався на колінах, але не встав.

— Так у мене ж обріз.

— Ну то й що?

— На якихось двадцять кроків, не більше. Коли що, то й не поцілиш, мушки ж нема, — заговорив він якимсь не своїм, наче винуватим голосом.

Маслаков тихо вилаявся і вкопив каністру.

— Товкачу, гайда!

Стьопка встав, неприязно, майже з ворожістю зирнув на Данила. Хлопцю також було мало радості відправлятися тепер, як ще не стемніло, по голій дорозі добру версту на видноті, але він найбільше не хотів, щоб те помітили інші. Він був готовий. Особливо, якщо з Маслаковим — хай ці герої сидять ззаду і чекають.

На ходу він перехопив у Маслакова каністру, вони рішучим кроком видерлися з хвойних заростей на узлісся і опинилися на луговині.

Дощик уже сипав — дрібненький, але шпаркий; далечінь за річкою застелило туманом, у ньому потьмяніли і міст, і заплава, і весь той берег з Круглянами. Загалом це було й непогано, здалеку їх на мосту не вбачать, загорілося б тільки дерево...

Бритвін з Данилом zostалися на узліссі край дороги, а Маслаков зі Стьопкою майже підбігцем попрямували дорожньою узбочиною. Мимохідь Маслаков декілька разів озирнувся, і в тих його позирках Стьопка згледів тривогу. Воно й зрозуміло: виходило не так, як було в думках, додавалися ризики, надія на успіх меншала. По суті, вони діяли тепер на славетний «нехай», навмання, хоч видимої небезпеки поки не відчувалося, негода добре ховала їх — а може, і пощастить? Відкладати ж навряд чи буде розумно, бо коли розійдеться дощ і намочить на мосту грязь та колоддя, скільки тоді потрібно буде чекати, допоки все це висохне. Знову-таки — тепер сприяє Великдень: все ж поліцаям також охота посвяткувати.

Стьопка ледь устигав за Маслаковим, вони вже майже бігли, командир раз по раз озирався, та на дорозі, здається, було пусто.

— Саме такий час, панімаєш? Удень там їх варти нема. А на ніч ще не встигли. Якби ж не дощ оце.

Вони все намірялися бігти, але Маслаков умисне стримувався — либонь, щоб не відриватись од Стьопки або не викликати підозру, якщо хто з'явиться назустріч. Автомат свій він тримав наготові, прикладом під пахвою. Стьопка гвинтівку ніс на плечі, чіплянка її десь на шії стягувала шкіру, чиряки на шії боліли, але він не міг навіть зупинитися, щоб змінити руку з каністрою.

— Ти по верху. А я внизу. Поллеш, а я знизу підпалю. Тільки акуратно, щоб на землю не лилося. По колодах.

— Знаю.

— Крайню від води опору. Загориться! Повинна загорітись. І поглядай за міст. Щоб з Круглян хтось не наскочив.

У вицирений Стьопків чобіт набилося піску, нозі стало мулко, хлопець трохи накульгував. Соснячок зостався вже далеченько ззаду, вони були одні на пустій дорозі; дощик якимось роздумливо лопотів по дорожньому пилу, який смердів, беручися зверху мокрою віспуватою скоринкою.

Міст був близенько, вже видний став парапег, частка його була обломлена з кінця і звисілася над водою. Насип побільшав, дорога на ньому стала твердіша, пісок залишився ззаду, і Стьопка на ходу трусонув у повітрі чоботом — щоб висипати те, що муляло. Мабуть, для застороги Маслаков перебіг на другий бік, йому вже треба було спускатись під насип, але командир зволював, пильно видивлявся крізь дощу уперед, на міст.

І раптом з дощового присмерку на пустому за секунду до того мосту з'явилася постать.

Маслаков ніби спотикнувся, зменшив крок, Стьопка також стихив ходу, ноги зразу стали важчими, ніж секундою раніш, і огидно подригували в колінах. Постать — не зрозуміти здаля — чи то стояла, чи то потрохи ворушилася, ідучи вдовж парапету. Невже хтось із запізнілих перехожих чи, не дай бог, охорона — тоді справа їх кепська. В абсолютному нерозумінні вони, одначе, йшли, катастрофічно хутко зближаючись із нею, бо схватися тут було ніде, а тікати не випадало — їх уже вбачили.

Втім півхвилини той, на мосту, нічим не виявляв свого наміру, лише, здається, спинився біля зламаного парапету і — це відразу вчулося обом — крізь присмерк уважно подивився на них. Вони також пильно стежили за ним, готові вхопитися за зброю, як він

раптом крикнув щось полохливо-загрозливе і зник. Спершу вони обидва спинилися — здалося, він скочив під міст або якось дивно провалився крізь настил. Але відразу ж у присмерку гостро блиснуло, і луна гвинтівкового пострілу сколихнула обшир.

Це була жахлива несподіванка, якої вони не передбачили, і тепер обидва разом шаснули з дороги під насип — Стьопка по один, а Маслаков по другий його бік. Хлопець, мабуть, не дуже спритно, розгонисто сковзнув з каністрою, міцно забив стегно і боком сповз до половини схилу. Миттю він схопився за гвинтівку, хутенько смикнув затвор, але не вистрілив — ткнувся лицем у землю: кулі в двох місцях біля нього, пирснувши рінню, довбнули насип. Від моста стріляли — торопко, сполохано, але знов, як на зло, того, хто бахав, не було видно, над дорогою тільки пронизливо дзизкало — мабуть, по той бік насипу. Маслаков, одначе, мовчав, і Стьопка також затаївся, стих на схилі, не наважуючись розкривати себе і все дивлячись у той бік, до моста: чекав, коли побіжать, щоб жарнути вже впритул, напевно.

Однак звіди ніхто не біг. Після десятка пострілів там стихли, луна закотилася за ліс, і все взагалі змовкло. Стьопка ще полежав грудьми на схилі, коли раптом подумав, що, мабуть, він тут один, і це таки напалохало його. Звісно ж, Маслаков навряд чи лежить на тім боці, певно, відбіг до лісу; виходить, і йому треба подаватися назад. Міст, видно по всьому, доведеться відкласти, до моста тепер не підступишся.

Скочивши на коліна, Степан однією рукою вхопив каністру, другою гвинтівку і, ковзаючися по мокрій траві, побіг під насипом. Він чекав пострілів, і вони справді почулися, знову часто і гучно: бах — дзи-у-у-у... бах — дзи-у-у-у... Та вельми хутко він визначив, що стріляли не по ньому, а мимо. Тоді він упав, загнано дихаючи, озирнувся — місце тут було трохи вище, а насип нижчий, ніж біля моста, і згледів здаля на дорозі тьмяний, пригнутий силует, який якось, ніби крадькома, біг, падав і бахав у його бік пострілами. Але кулі він перестав чути, і це прорвалося в ньому несподіванкою-сполохом: він уже зрозумів, що поліцай стріляв у Маслакова. Отже, Маслаков там, ближче до моста. Але чому ж він не стріляє?

Стьопка кинув, де був, каністру і, вивернувши вбік ноги, майже не цілившись, гримнув пострілом назустріч постаті, потім ще і ще.

Він не цілився, та й не було куди цілитись: уже добре притемніло, і поліцаї знову зник — упав чи, може, стрибнув за насип. Після трьох пострілів Стьопка діслав у патронник і четвертий патрон, але стріляти не став, а, скочивши, в три кроки перебіг дорогу.

Тут він знову зморено впав і затаївся. Ззаду, піднята чоботами, насунула хмара смердючого пилу, під руками і грудьми через мокру траву замуляли якісь камінці, по шапці й плечах делікатно й густенько лопотів дощик. Стьопка сподівався десь тут знайти Маслакова, але його не було видно ні ззаду, ні спереду. Хіба, може, командир устиг добігти до лісу, що було цілком вірогідно. І все ж якесь підсвідоме відчуття підказувало, що він не ззаду, а мабуть, біля моста. Трохи віддихавшись і втамувавши в собі страх, Степан також подався туди.

Увага його роздвоїлася: він чекав пострілів, щоб одразу впасти під насип, і щосили прагнув бачити, де Маслаков. У нього вже з'явилася й ширшала в своїй окресленості думка, що з ним кепсько, що йому, мабуть, попало. Тоді Стьопка просто не знав, чим можна допомогти командирі і як його рятувати тут, під носом охорони. Боячися найгіршого, він, одначе, сподівався ще, що, може, Маслаков просто затаївся і він його зараз знайде.

Він і справді хутко вбачив свого командира — в дощовому присмерку той темним горбом знерухомів край насипу, і ще звіддалік Стьопка зрозумів, що командира підстрілили. Напевно, упав Маслаков іще на скосі і ссунувся вниз. Він так і лежав тепер, закинувши вгору руки з неприродно підібганими ногами. Ватник на ньому підвернувся, сорочка також, і голий запалий живіт тьмяно світився долі. З розгону Стьопка витягся біля командира, і по тому, як той жодним рухом не відреагував на його появу, хлопець з відчаєм зрозумів, що склалось якнайгірше. Степан не став термосити його чи обмацувати: не було часу — на дорозі ось-ось могли з'явитися поліцаї. Він тільки видер з-під плеча автомат і затаївся поряд, чекаючи.

Всередині в нім усе аж захилялося від стоми і страху, почуття, здавалося, досягли межі напруження і, мов сирени, гули від розпачу. Навколо, одначе, було тихо: дощ рівненько, але наполегливо лопотів по дорозі, траві. Поліцаї щось зводікали — не бігли сюди і не стріляли. Стьопка тоді озирнувся і, стявши в собі обридле

дихання, перевалив Маслакова на бік. Не відвертаючи погляду від дороги, він завів на руку чіплянки автомата і гвинтівки і, напруживши не дуже великі свої сили, взяв на себе страшенно важкого тепер Маслакова. Він дуже занепокоївся, що не підніме; від натуги в очах блиснули й розплалися жовті плями, але все ж він став на ноги і, зігнувшись у три погібелі, мов п'яний, побрів під насипом.

Він упав, трохи не досягши узлісся. У трохи світаватому небі проглядали верхівки сосонок, але в нього не було сили забрести в ліс, ноги підломилися, і він м'яко ліг з ношею на бік. Стьопка чекав, що з лісу вибіжать ті двоє і скінчаться його муки, втрюх би вони вже могли вихопити звідси командира і відбитися. Хвилини п'ять він захилювався гіркою задухою: притиснуте до землі, шалено стукотіло його серце; все на ньому було мокро від поту й дощу. Він не пам'ятав, скільки часу, ніби в непритомності, лежав на мокрій молодій траві, і ніхто до нього не біг ні назустріч, ні ззаду. Зрештою, ззаду він не бачив нічого — він лише слухав, але ні кроків, ні пострілів звідти не було.

Найгірше, що він так і не знав, чи живий Маслаков. Можливо, він ніс убитого. Але ні живого, ні мертвого він би його не кинув, хоча щось у нім протестувало проти цієї невдачі, в якій, мабуть, найбільша вина була Маслакова. Тепер, однак, становище Стьопки іще погіршувалося від нової несподіванки: що більше рівнішало його дихання, то виразніше росла в ньому злість на тих двох, які чортзна-де пропали і не йшли, коли дорога була кожна секунда. А може, й навіть утекли? Це обурювало до сліз, він був ладен уже й заплакати, тільки не ставало сили, а головне — знову треба було вставати й нести.

І він устав. Неймовірно важко було підняти непритомне тіло Маслакова, але він, ледве не виламуючи командирові руки, якось-таки стягнув його на себе. Тільки коли підводився з колін на ноги, не втримався і знову повалився на бік. Одразу ж, не даючи собі передихати, почав насилу підніматися знов і, дуже зігнувшись, опираючись об землю однією рукою, якось устав.

Найліпше було б зашитися в ліс, але на узліску він напорювався на якесь колюче суччя, обдер обличчя — мабуть, тут був найбільший гущак, і він не наважився лізти в нього — знову пішов

краєм стернища. Від слабості Стьопка хитався і щосили старався не впасти. Маслаков же тутим, налитим тягарем увесь час сповзав долу, хлопець ледь утримував його руки і хилився наперед — так легше було тримати його на спині.

Весь час нестерпно заважала зброя, чіплялася за землю і плуталася в ногах, але він не міг кинути навіть гвинтівки. Зброя була вже, мабуть, непотрібна Маслакову, та Стьопка пам'ятав про неї наказ по бригаді і знав, яке дороге там було все, з чого можна стріляти. Добре, втім, що його не доганяли, і він навіть дивувався з того: так просто було тепер взяти їх обох.

Через півсотню чи менше кроків він зачепився чоботом за якийсь корч і впав — боляче, грудьми на тверде, перекинувшись на бік, застогнав од болю і зразу ж утамував у собі цей стогін: ззаду почув кроки. Стьопка схопився за автомат, проте хутко втяв, що він не знадобиться — ще здалеку на світлаватому небі коло хвойняку він пізнав характерну в кожусі постать Данила, який зупинився і глухувато гукнув там, напевно, Бритвіну:

— Он він.

Хлопець знеможено повернувся і сів поряд з розпластаним на землі Маслаковим. Данило підбіг перший, за ним крізь рідке сяйво дощу вже ворухився в сивій шинельці Бритвін, який змореним голосом спитав:

— Що, поранили?

Стьопка не відповів, він поворухив мокру, без шапки голову Маслакова, яка податливо перекотилася під його рукою. Потім його руки потрапили в якусь липку мокроту на ватнику; хлопець зрозумів, що це кров, і лише тепер відчув її запах — тривожний запах людської біди. Але тут уже за пораненого вхопився Данило, і Бритвін задишкувато командував:

— Так! Після... Давайте берімо! Понесли...

Вони вдвох згребли з-під його рук Маслакова, Данило мовчки присів і натужився, перейняв його на свою спину і круто повернув у темну гущину хвойнику.

Віддалік на дорозі тим часом почався рух, притишені відстанню голоси. Щось стукнуло на мосту, і по настилу глухо затупали кінські копита. Степан підвівся, згріб з долу автомат, гвинтівку і знову ледь не заплакав од кривди і гострого усвідомлення невдачі.

Вони безмірно довго продиралися в темряві крізь мокрий хмизняк, згодом натрапили були на стежинку, але хутко згубили її в лісі, перетнули хмурий, шумливий на вітрі ялиник і опинилися в якомусь чорному проваллі — в яру. Данило, який увесь час терпеливо тягнув на собі Маслакова, у п'ятітмі посковзнувся на мокрій траві, впав і зсунув з себе тіло пораненого.

— Годі! Пристав...

— Гаразд, — спинився напереді Бритвін. — Спочинемо.

Він підійшов ближче і також опустився долу на неширокій трав'янистій прогаліні серед чагарнику. Десь побіч, унизу, чути було, бурчав-гомонів струмок, небо вгорі недобре чорніло, але дощ перестав. Скрізь стояла лісова глушина, безмовність, тільки й того, що з гілля навколо шепітно падали студені краплі. Людям, однак, було тепло, навіть жарко після стрімкої ходи по лісу.

Поки Данило відхакувався, Стьопка передусім обмацав долі все ще неприємного Маслакова. На щастя, той був живий, серце його, було чути, тіпалося слабими нерівними штуршками. В грудях, якщо прислухатися, щось булькотіло-хлопало, і це полохало хлопця — здавалося, Маслаков помирає. Пов'язка з сорочки, так-сяк зроблена ними в дорозі, перекрутилася, сповзла на живіт. Удвох з Данилом вони почали поправляти її. Поодадь, згорбившись, понуро сидів Бритвін.

— А канистра де? — схопившись, запитав він.

— На дорозі, — буркнув Стьопка.

Бритвін помовчав і сказав зі злісною іронією:

— Підпалили, називається!

Стьопка з Данилом мовчки вовтузилися над пораненим.

— Здається, досвідчений підривник, а таке безглуздя впороти!

Данило ослабив кінці в'язки скривавленого шматка сорочки, Стьопка підтримував їх і, майже ковтаючи сльози від жалю по Маслакову, не міг заперечити Бритвіну. Як він не був настроєний проти нього, мусив тепер визнати, що Бритвін казав правду. Хоча, звісно, після біди, коли було пізно будь-що підправити, кожний ставав розумніший; а тоді хто знав, що поліцаї все ж виставлять варту? А втім колишня його неприязнь до ротного сама по собі

меншала, зрештою, як і до Данила: минулі кривди стали тепер дріб'язком перед тим нещастям, яке спіткало Маслакова.

— Що тут у нього робиться! — бурчав Данило, порпаючися під обмотаною мокрою сорочкою.

Ніч ззагалі була темна, без місяця, а в цій лісовій ямі так і під носом нічого не можна було розібрати. Якби хоч посвітити чимсь, огледіти рану, а то і вперше перев'язали напوماцки, і тепер те ж саме. Так недовго стекти кров'ю. Стьопка, одначе, згадав, що Маслаков мав сірники.

— Сірники ж були. Посвітити?

— Тримай.

Стьопка взяв кінець пов'язки, а Данила почав обмацувати мокрі кишені пораненого, які, як, зрештою, і в усіх, були туго напхані різним дріб'язком. Тепер, витягуючи звідти, що потрапляло під руки, Данило оголошував:

— Ніж. Ганчірка якась. Книжка чи блокнот...

— Дай-но сюди, — простягнув руку Бритвін.

— Патрони. Скруток дроту... Олівець або ні — запал буцімто. Натє, поглядіть там.

Бритвін без особливої цікавості взяв у нього щось і, обмацавши, зразу визначив:

— Бікфордів шнур, а не дріт. І детонатор наче. Ну так, детонатор. Тільки зривати нічого.

— А от сірники.

— Навіщо тобі ті сірники? — роздратовано заговорив Бритвін і встав. — Ти що, будеш йому операцію робити? Підводу треба шукати!

Данило на мить, певно, збентежився від цього майже начальницького окрику і безтямно повернув голову до невиразної в темряві постаті колишнього ротного.

Якось так виходило, що той тепер брав над ними двома старшинство, хоч про це ще й не було ніякої розмови.

— Підвода, кажу, треба. Не можемо ж ми тут сидіти, поки поліцаї налізуть. Село далеко?

Данило огледів похмурі лісові схили, ніби там можна було щось побачити.

— Волотовка тут недалеко, наче. І хутори. Хутори, мабуть, ближче.

— Де, в який бік?

Данило непевно тицьнув рукою в морок.

— Ось буцім туди, якщо по рову. Трошки, може, лівіше.

— Так! — прикинув Бритвін. — Ти, як фамілія?

Стьопка не відразу і зрозумів, що це звертаються до нього, та Данило послужливо підказав:

— Товкач його.

— Ану, Товкачу, марш за підводою! Інакше твій Маслаков за п'ять хвилин дуба дасть. Поняв?

Стьопка хутенько встав, відчуваючи, що це правда. Те, що його посилали невідомо куди, в ніч, тепер не ображало, хоча спершу він і відчув незначний подив: чому не Данила, який тут знав усі ходи-виходи. Але, можливо, Данило потрібен був для пораненого, до того ж — він стільки волів його через ліс. Підбравши з долу автомат, Степан устав і поліз у мокрий чагар.

З віття лилося, він остерігався його чіпати, хоча й без того давно вже намок. На схилі в мокрій траві було слизько, хлопець кілька разів упав і нарешті спустився нижче, до струмка. Тут, однак, було не легше. Він довго пробирався крізь мокрі трав'яні чагарники, обійшов прогалину, завадену сухостійним ломаччям. У дощенту перемоклих його чоботах надокучливо чвякало, онуча збилася на п'яту і муляла, жорсткі стебла папороті різали голі пальці. Але він, не спиняючися, торопко продирався в чагарниках, і тільки думав, щоб не заблукати, не спізнитися, знайти підводу, яку чортзна-де й шукати. Передусім треба було знайти село. Правда, він не вперше вже ходив поночі і трохи вмів орієнтуватися, зважаючи переважно на форми рельєфу: відкадавав у пам'яті весь шлях — де вниз, де вгору, де косогір чи болітце. І всі повороти також.

За деякий час лісові чагарі обабіч ніби осіли, пониждали, вгорі ширше розляглося сірувате посвітління неба, на яким у двох-трьох містинах слабо блиснули кілька зірок, — рів залишався ззаду. З ним незабаром скінчилися й чагарники, хлопець опинився на лужку, а взявши праворуч, виліз по косогору на узгірок. Іти стало легше, мокрі чоботи рівно шорхали в рослій густенькій озимині, напереді височіли якісь біляві купки — здавалося, люди. Але людей тут не могло бути, то цвіли групи-дички. А все-таки Стьопка мимоволі збочував, далі від них — страх не страх, а якась інстинктивна засте-

режливість примушала його поводитися тут надзвичайно обережно. Правда, він зовсім не знав, куди йти, і часом ловив себе на тому, що повертає чи то праворуч, чи то ліворуч — найгірше без дороги. Так можна крутити до ранку і навіть знову вийти до рову.

Але ось шерхит озимини під ногами стих, і він опинився на чомусь голому й твердому, не відразу зрозумівши, що це дорога. Тоді він подивився в один її край, у другий — дорога пролягла якраз уперек його напрямку, а в який бік було краще повернути, він не знав. Пройшов десяток кроків ліворуч, подумав і вернувся праворуч, весь час напружено взираючись у стемнілу далечінь, у якій були непевність і щось загадково-страхітливе.

Дорогою він ішов, мабуть, довго, думаючи, що має ж вона врешті-решт привести в село. Потрапити на сільську вулицю в нього не було наміру — там варта, мужики і поліцаї; хтосьна, як поставляться вони до незнайомого нічного прибулди. Краще зайти з городу в якийсь двір. Правда, тепер у нього автомат — новенький, з лакованою ложею ПКШ, з яким можна постояти за себе, — це не гвинтівка зразка 1891 року. Але все ж краще обережно. Необережність їм надто дорого обійшлася нині.

Напереді, однак, знову, здається, чекав його ліс — нагромаджена чорнота нерівною смугою зовсім замулила і без того затьмарений краєвид. Стьопка стиснув крок, автомат пересунув на плече під пахву, готовий у будь-яку секунду рвонутися коротеньку ручку затвора. Але він ще не дійшов до цієї череди дерев, як учув збоку нібито знайомий, хоч одразу не зрозумілий ним глухий стук об землю. Хлопець став, і тоді, виразніше почувши удари, здогадався, що це забивали кіл. Так, схоже, кіл, та ще, мабуть, каменем — кілька важкуватих ударів віддалося в землі. Стьопка подумав, що б це могло означати, і потім, обладішений, несміло ще зрадів.

Він збіг з дороги і тихо, ледве не крадькома, подибав на цей стук, який, утім, одразу стих. Тоді Стьопка присів, знизу вгору огледів світауватий край неба — поблизу нічого підозрілого не було видно. М'яко, майже нечутно ступаючи стернею, він пройшов ще кроків двісті і знову, пригнувшись, огледівся. Знову нічого навколо не було видно, тільки звіддала широко чорніло куп'я лозняка, між якого стирчали вгору рідкі деревця вільшин. Тим часом трава долі побільшала, стала м'якшою, під чоботами мокро зачвякало

— починалася полонина. Він уже хотів було повернути в обхід, коли зовсім поруч — так близько, що він аж здригнув, зненацька побачивши, — був кінь. Почувши хлопця, кінь тривожно махнув головою і стих, а Стьопка зупинився, присів, зирнув туди-сюди, але близько, здається, нікого не було. Обережно, щоб не злякати тварину, він пішов до коня.

Кінь, як і досі, тихо стояв з допитливою боязкістю. Повернувши голову в його бік і, видно по всьому, спантеличено чекав його наближення. «Кось-кось», — ласкавим шепотом покликав Стьопка і витяг руку. Ніби в ній було щось смачне. Потім цією ж рукою він намацав долі вірвовку і коротенький кілок, убитий у стерню, котрий одразу ж, натужившись, видер. Тепер треба було, не сполохавши коня, залізти на нього.

Стьопка закинув за спину автомат і, перебираючи в руках вірвовку, помалу потягнув за оброть. Кінь витягнув морду, але не пішов. Тоді Стьопка сам пішов до нього, тримаючися за вірвовку, але ще не дійшов, коли кінь раптом коротко й злякано заржав.

Стьопка здригнувся і вилаявся, зісно шарпонував за оброть. Він підійшов уже впритул і рукою вхопився за мокрий твердий хребет, та кінь крутонувся задом, не даючися.

«Ах ти, падало!» — стишено вирвалося в хлопця зісно-розпачне, мов прокляон. Не випускаючи вірвовки, він уже рішучіше обіруч ухопився за хребтину, але скочити знову не встиг — кінь метлянувся вбік.

І тоді ззаду він почув глухуваті, мов удари в землю, штуршки чийхось кроків.

— Хто тут? — почулося страхаюче-загрозливе. — Що ти робиш?

Стьопка відскочив од коня, але вірвовки не випустив, тільки правою рукою за ствол тицьнув з-за спини автомат. Зразу ж зрозумів, що автомата можна було не чіпати, — до нього хтось біг: невеличкий, у розхристаній одежині чоловік, босий, як це він одразу помітив у мороку по тонких з підкасаними штанами ногах. Не відповідаючи, Стьопка почекав, поки той, уповільнивши біг, нерішуче підходив до нього.

— Куди ви берете? Це мій кінь.

По голосу Стьопка остаточно переконався, що це підліток, і знову відчув себе майже спокійним і впевненим. Він подумав, що

зблизька вигляд його і особливо зброя дадуть хлопцю все зрозуміти без розпитів.

— А ти хто? Ану підійди ближче!

Хлопець не дуже рішуче підійшов і спинився трошки віддалік, усією своєю постаттю віддаючи боязню й недовір'ям. Кінь з високо зведеною головою уважно дивився на господаря, ніби не тямлячи, що тут відбувається.

— Це мій кінь. Не беріть, дядьку, мого коня.

Стьопка потягнув за вірвовку, кінь нехотя переступив, і він ближче підійшов до хлопця.

— Де підвода?

— Підвода? Вдома.

— А дім де?

— Дім? Та он за околицею.

— А хто вдома є?

— Вдома мама і бабця.

— А поліцаї у вас є?

— Ну, є...

Хлопець, здається, щось уже зрозумів і тихо стояв у намоклому, з чужого плеча піджачку, покіраливо чекаючи його запитань. Стьопка, одначе, подумав, що підводу, мабуть, не доведеться брати — якось обійдуться конем, а то налізеш іще на поліцію. Глянувши, куди показував хлопець, Стьопка здогадався, що та чорна гряда неподалік, яка здалася йому лісом, була селом з деревами, садами: на краю вгадувалася сіра світлувата пляма — мабуть, нова стріха якоїсь будівлі.

— Коня віддамо, — сказав він. — Через пару днів тільки.

Хлопець, однак, бодай зовсім уже осмілів і, ступивши на крок ближче, заперечив:

— Та не можна мені без коня. Я молоко вожу.

— Ну, знаєш! Ти молоко возиш, а нам треба людину рятувати. Ану потримай свого шахрая!

— Та не беріть, дядьку, їй-бо, не брешу: ніяк мені без коня! — наполягав хлопець, одначе взяв коня за оброть і притримав. Стьопка грудьми скочив на конячу холку і з приємністю очепив ногами теплі боки.

— Дядьку, партизани не роблять отак!

Стьопка шарпонував було за вірьовчаний повід, кінь слухняно повернув у потрібний бік, та раптом хлопцева безвихідь чи, може, його докір якось зачепили Стьопку.

— Ну, ось що... Гайда з нами, — сказав він. Завеземо куди треба й оддамо. Завтра дома будеш.

10

По лісу вони пробиралися пішки обидва, ведучи коня на повіді. Містину цю підліток знав, він одразу ж знайшов стежину край рівчака і, розводячи руками мокре віття, упевнено вів Стьопку з конем.

Либонь, було за північ. Ніч іще поглухшала, ліс затаївся, навіть не стало чути шарудіння крапель, тільки рівно тупали ззаду конячі копита та серед гілля, сполохано залопотівши крилами, часом кидався геть який-небудь потривожений ними птах. Однак у лісі, як і досі, було мокро, незатишно й тривожно; тремтливий холод невидимим вологим туманом розповзався між кущів.

Стьопка напористо тягнув за собою коня, який, однак, не дуже охоче йшов за чужим. Звісно, коня краще було б доручити підлітку, але хтозна, що в того в голові. До того ж у чагарнику деякий час тому Стьопка відчув запах диму, і це почало дещо непокоїти. Добре, якщо палили Бритвін з Данилом, а коли хтось чужий? Таке сусідство, звичайно, не подобалося, і він тривожно вглядався в туманний морок рову, щоб не спізнитися вбачити вогонь. Він і справді його хутко вбачив — крізь хмизняк коротенько блиснула червона плямка і зникла. Спинившись на хвиальку, Стьопка подумав, що, здається, це вони.

Справді, на краю тої самої невеличкої прогалини біля струмка блискав маленький вогник, поряд з яким повільно ворушилася сутудувата постать у ватнику. Зачувши їх над рівчаком, постать круто повернулася і на мить знерухоміла, вглядаючись у пільму. Але вони вже спускалися в рів, Стьопка стишено прикрикнув на коня, який боязко сунувся на підігнутих задніх ногах, деручи копитами землю. Удвох з хлопцем вони притримували його за оброть і хутко спустилися, збігши до самого вогнища.

Бритвін поправив на плечах якийсь ватник і відступив убік, гойдаючи ззаду, по заростях, хитку хмуру тінь.

— Ну, ось кінь, — сказав Стьопка. — А підводи нема.

Він чекав, що Бритвін або викаже задоволення, що вдалося добути коня, або почне докоряти, чому без підводи. Проте колишній ротний глянув на незнайомого підлітка, який скромно спинився збоку, і байдуже і не торопко сів біля вогню; побіч, розп'ята на ралицях, сушилася його шинелька.

— Дарма старався.

Стьопка не зрозумів і запитально подивився на Бритвіна, але той з мовчазною волгуватістю на обличчі простяг до вогнища долоні і почав грітися. Вогонь поволі розгорявся, дим сірими клубами плив угору, але діставав і до очей. І тоді Стьопка, вже відчувши недобре, почув якесь тупання в другому кінці прогалини. Туди ж косив насторожений погляд кінь. У тьмяній вовтузні тіней під хмизняком, одначе, можна було розглядіти зігнуті плечі Данила, який, стоячи на колінах, щось колупав у землі. Пройнятий кепським передчуттям, Стьопка кинувся до нього, але відразу за конем наткнувся на прикритий кожухом бугорок. З-під овчинної поли витикалися дві босі, недоречно білі в темряві ступні.

Далі можна було ні про що не питати.

Раптом відчувши себе вщент знесиленим, Стьопка опустився біля цих босих, близько зсунутих ступнів, по яких делікатним дотиком гуляли відблиски, і зрозумів, що найстрашніше, чого він боявся, сталося. І не з ним, слабаком і невдахою, не з вайлом Данилом, навіть не з Бритвіним, а з найліпшим, найдорожчим для нього в загоні чоловіком.

Не в змозі повірити, що це не сон, не хворовитий, недоречний привид, Стьопка в абсолютному змертвінні прикипів позирком до цих надто збілілих ступнів, і перед його очами помалу випливали з туману ті, вбачені ним у сосняку, сірі, подзьобані воронням ноги. Тепер він не міг, та й не старався осмислити ту безсумнівну спільність, яка об'єднувала їх якимсь однаковим сенсом, — цей сенс він осягав почуттям. Незважаючи на те, що там був невідомий, зовсім байдужий йому чоловік, а тут лежав Маслаков, на галявині, як і там у сосняку, вже владарювала смерть. Вона відштовхувала, полохала і своєю несправедливістю, як завжди, гнітила живе.

Степан сидів довго, пригнічений розпачем і кривдою за командира, а може, і за себе також, — на життя, на війну, а більше на сліпий випадок, який частіше за все інше господарив над їх долею.

— Тепер не підвода — лопата потрібна. Лопати нема? — спитав біля вогнища Бритвін.

Приголомшений горем, Стьопка не озвався, однак, певно, підліток дав знати, що лопати в них нема, бо Бритвін не питав більше. Кінь постояв, поглядався на Данила в мороку і, помалу переступаючи, почав скубти молоду траву. Стьопка ж усе сидів, ні об чім не думаючи, змертвівши всіма своїми почуттями, байдужий до всього і передусім до самого себе. Він сильно змерз від нічного холоду, тіло його почало мимоволі час від часу тремтіти під вологим мундиром. Бритвін, певно, помітивши це, сказав:

— Годі колотитись. Підміни Бороду.

Стьопці було все одно що робити, головне для нього минуло, а все інше втратило сенс. Він покірливо підвівся і посунув до похмурої постаті на краю прогалини.

— Що тут підміняти! Було б чим, давно б викопав, — буркотів Данило, але виліз із неглибокої, по коліно, ями і віддав хлопцю вишаруваний у землі тесак. — На, довбай!

Стьопка понуро стояв у мороку на розкиданій землі. Не підводячи очей, узяв у Данила штик і, коли той ступив до нього, почув чи, може, відчув, що крок його якийсь не такий, як досі, незвиклий для Данила. І тоді він завважив, що Данило вже в чоботах. На Бритвіні ладний ватник, у цього чоботи — вже все поділено. То що ж! Це було дуже звичайно і зрозуміло в їхньому житті: речі, як завжди на війні, переживали людей. Стьопка звук уже до цього, проте щось в його душі мимоволі й неусвідомлено ворухнулося коротенькою незгідною образою невідомо на кого.

Він скочив у могилаку і почав драти й сікти тесаком туге й тверде, мов ремінь, лісове коріння, яким так густо й безладно переплетена, либонь наскрізь, земля. Нашматувавши, руками викидав химерної форми обрубки. Одначе все це він робив ніби вві сні, машинально, не займаючи своєї свідомості. Його думки безладно снували в голові, часом затримуючись на чомусь далекому, дріб'язкому і не обов'язковому для такої хвилини, щораз

обриваючись і перескакуючи на інше. Часом вони зникали зовсім, і тоді він чув близьку розмову там, біля вогню. Навмисне суворим тоном, як дорослий малому, Бритвін казав підлітку:

— Ось так! Побудеш, поки заховаємо. А тоді кроком руш додому. Зрозуміло?

— Зрозуміло, — тихо відповідав хлопчак.

— Коли зрозуміло, то й уся розмова, — сказав Бритвін, але, помовчавши трохи, спитав: — Тобі скільки років?

— П'ятнадцять.

— Батько є?

— Є, але...

— На війні хіба?

— Ні, — сказав хлопець, зітхнувши. Голос його став якийсь невпевнений і ледве чутний.

— Що, в поліції? — здогадався Бритвін.

— У поліції, — тихо підтвердив підліток.

Стьопка в ямі трохи навіть здивувався, зацікавлений і неприємно вражений одночасно. Називається, знайшов помічника! Либонь, про батька треба було запитати раніше, а то ще мав вести з собою до Гриневицького лісу — от би наробив переполоху! Він з відчуттям винуватості подумав, що Бритвін, мабуть, покличе його до вогню і задасть перцю, якого він тепер, безумовно, заслуговував.

— Ну, а ти що ж, виходить, батьку помагаєш? — запитав колишній ротний ще більш похолоділим, майже ворожим голосом.

— Я не помагаю, — сказав хлопець. — Я в партизани піду.

— Ого!

Бритвін — чутно було — розламав гілочку і поклав її у вогонь; миготливі одблески в довкіллі на момент притухли, затим, помалу погжваваючись, заскакали знову. Хлопець насупився і невесело мовчав.

— Нічого не вийде, — сказав Бритвін. — Таких, як ти, в партизани не беремо. Щоб у партизани піти, заслужити треба.

— А я заслужу.

— Це як же?

Хлопець, однак, не відповів, маючи в думках щось надто серйозне, щоб так просто довірити це незнайомій лісовій людині. Стьоп-

ці це сподобалося. Він зирнув з ями — невеличка постать в обвислому, вельми поношеному піджачку тьмяно, але з якоюсь упертою гідністю маячила біля вогнища. Побіч на колінах стояв Данило й підкладав у багаття гілки.

— Тож так! — завершив розмову Бритвін. — Ми підемо, а ти посидиш біля вогню. Як розвидніє, тоді поїдеш. Пойняв? Не раніше. А що не спав, то завтра випишся.

— Мені вранці молоко на сепаратор везти.

— Встигнеш з молоком своїм, — сказав Бритвін, підвернувши палкою багаття, з якого шаснув миготливий рій іскор.

Полум'я добре розгорілося, на прогалині стало видно, дим у тиші стовпом валив угору і барвистою хмарою зникав у нічному небі. Бритвін відсунувся. Раптом, ніби щось згадавши, він підхопився.

— Слухай, а куди ти молоко возиш?

— У містечко, куди ж іще! — З неприхованим незадоволенням сказав хлопець, і Стьопка подумав, що поліцаїв синок, здається, з характером.

— У Кругляни?

— Ну.

Бритвін замовк, якимось значущо поглянув на хлопця, потім на Данила. Той, відвалившись на бік, нерухомо позирав на вогонь.

— Через міст їдиш?

— Через міст. А як же.

— Ага! І вчора возив?

— Возив. Пізно приїхали тільки. Партизани постового забили, то не пускали довго.

— Так-так, — сказав Бритвін і всівся зручніше, притримуючи на плечі ватника. — А що ж у них, охорона стоїть?

— Раніше не було, а тепер стоять. Двоє поліцейських із Круглян.

— Ти диви! Все знає. Молодець! А ну йди ближче. Сідай-но, грійся.

Хлопець неспішно зайшов із того боку багаття і опустився навпочіпки. Данило, мабуть, зацікавлений новими обставинами, підвівся й сів рівно, загородивши вогонь. Через прогалину до Стьопки розляглася його широка тінь, у могилі не стало видно

нічого, і Стьопка став на коліна, щоб зручніше було колупати. Він уже не дивився туди, лише слухав.

— Отак. Сушися. Також мокрий. Як тебе зовуть?

— Митя.

— Дмитро, значить. Хороше ім'я. У мене був друг Дмитро. То, кажеш, партизани поліція забили?

— Єе. Ввечері підкралися й застрелили. Ровба його прізвище. До війни в маслопромі працював.

Деручи в могилці корені, Стьопка скромно порадив: це вже його робота. Дивно тільки, як удалося попасти: навіть не дуже цілився. Після такої звістки стало зрозуміло, чому не наздоганяли: либонь, теж витягували з-під мосту забитого й упустили його з Маслаковим.

— Так-так, — щось пожвавлено міркував Бритвін. — Бачу, ти хлопець гарний. Мабуть, ми тебе візьмемо. Тільки... — він не договорив і повернувся на другий бік. — Даниле, ану, по секрету!

Обидва вони піднялися від вогнища і, гойдаючи на куцах пологих тіні, ступили кілька кроків до ями. Стьопка випростався, переводячи дух, Бритвін торкнув за рукав Данила.

— Ти казав про тол. Це де?

Данило переступив чоботами, невесело подивився в хмизняк.

— Був. А чи є зараз...

— Це де? У Фроловщині?

— Так.

— Слухай, треба підскочити.

Не відповідаючи, Данило гучно висякався в траву, старанно вилуплюючи п'ятірнею ніс і бороду.

— Так темно ж. А там болото, лихо на нього. Та й не знаю, чи швагер той дома, — почав він понурим, глухим голосом, який завжди у нього свідчив про небажання. Бритвін, однак, урвав:

— Нічого! Сідай на коня і скачи.

Вони повернулися до багаття, в якому тепер зосереджено порпався Митя. Данило на ходу гучніше вже сказав:

— Так той.. у мене ж.. обріз бісів!

— Бери гвинтаря!

— Що гвинтар! Автомат якби. Товкачу!

— Навіщо автомат? Хай з гвинтівкою їде, — хмуро сказав Степан.

Бритвін суворо:

— Дай автомат!

Стьопка з силою ввігнав у землю тесак і тихо вилаявся: більш за все на світі йому не хотілося тепер віддавати автомат. Але наказ Бритвіна прозвучав так категорично, що хлопець утримався від суперечки і підняв з-під вільшини колишній маслаковський ПКШ.

Бритвін з нетерпінням підганяв Данила:

— І давай, скачи. На це тобі дві години. Фроловщина недалеко, я знаю.

Данило, однак, усе щось порпався, явно не поспішаючи на завдання, до якого в нього, схоже, не дуже лежала душа.

— Кожух мокрий.. Коли б ви дали ватник.

— На. На і ватник, — рішуче шарпонував його з пліч Бритвін.
— Тільки не марудь.

З мовчазною зосередженістю Данило вдягнувся, взяв на краю прогалини коня і, натужно тягнучи його за повід, поліз наверх.

11

Бритвін більше не сів до вогнища, біля якого тепер господарював Митя, а постояв на прогалині і, коли тупіт коня стих, підійшов до Степана.

— Ну, довго тут колупатися будеш?

Хлопець випростався — могила була ще мілкувата, йому до пояса, але Бритвін, прикинувши, визначив:

— Досить! Давай закопувати.

Так і сказав. Не «ховати» чи «хоронити», а «закопувати». І саме від цього слова Стьопці знову стало не по собі, ніби тим самим колишній ротний зневажив Маслакова. Хлопець помовчав, міркуючи, що, мабуть, варто б ще поглибити: земля тут суха і нетверда. Струмок куди нижче. Але Бритвін підійшов до небіжчика.

— Давай сюди! Дмитре, ану підмогни!

Митя зі слухняною готовністю скочив од вогню, але зразу ж, зрозумівши, що від нього буде потрібно, в хмурній нерішучості спинився віддалік. Стьопка видерся з ями.

— Стривайте! Що ж, так і закопувати?.. Він витер об траву те-

сак і, огледівшись у миготливому присмерку, підійшов до молодой ялинки, гілля якої стирчало з темряви на прогалину.

За хвилину Стьопка зібрав ув оберемок лапки, які хутко наламавав, і знову скочив у яму. Тут було тісно й незручно, але, притоптуючи в пітьмі, Стьопка так-сяк вистелив лапками дно. Потім, затискаючи в собі дуже зміцнілий наостанку жаль, із кількох лапок загодив узвишшя під голову — ніби готував Маслакову постіль. І справді, постіль назавжди, на вічний сон.

— Ну, готово там? — не терпілося Бритвіну. — Давай усі сюди.

Затим одкинув мокрий Данилів кожух, і вдвох зі Стьопкою вони взяли під пахви небіжчика.

— Дмитре, бери за ноги! — розпоряджався Бритвін. Митя обхопив дві босі ступні ніг.

— Взяли!

Маслаков, здається, ще поважчав: утрюх вони ледве підняли його прогнуте в попереку, ще не заклакле тіло й тяжко потупали до могили. Там, грузнучи чоботами в свіжій землі, постали вдвох вузької щілини-ями і почали опускати. Це було незручно, важке тіло намагалося висковзнути в яму. Стьопка притримував його за студену, не дуже гнучку вже руку. Опускаючи, перебрав пальцями до кисті, по-давнішому перев'язаної брудним бинтом і, вхопившись за неї, аж сполохався: здалося — завдав болю. Зразу ж зрозумів марність свого сполоху, але за перев'язану долоню більше не взявся — уляк на піску, опускав тіло все нижче, аж поки не відчув, що воно м'яко лягло на пружинисті лапки.

— Ну от! — випростався Бритвін. Давай загортати!

— Підождіть!

Нагнувшись у чорну пащу могили, Стьопка водноруч позапахував туди решту ялинових гілок, накрив найбільш обличчя небіжчика, і вони з незрозумілим полегшенням стали дружно горнути землю. Стьопка гріб руками, Бритвін чоботом, Митя, також улякши, обіруч вигрібав із трави рештки накопаної землі. Вогнище вже догоряло, ледь-ледь світлячи по чагарниках дрібними язичками вогню.

— Ну, так! Закінчуй, а ми в огонь підкладемо, — витираючи об траву руки, сказав Бритвін. — Дмитре, ану пошукай десь дровець!

Митя зразу ж подався нагору, а Стьопка тим часом завершив могилку.

На галявині стало пусто й тихо, вона ніби попросторішала тепер без коня, без Маслакова, з невеличким вогнищем на краю, біля скилу. Зробивши все, що можна було зробити стосовно до мертвого, Стьопка відчув себе таким самотнім, таким нещасним-непотрібним на цьому світі, як, мабуть, не відчував ніколи. Єдине, що тут ще вабило його, було багаттячко; хлопця підійшов до Бритвіна.

— Що, до ранку тут побудемо?

— Побудемо.

— А потім?

— А потім спробуємо гримнути, — сказав Бритвін, стоячи навпочіпки і згрібаючи долі недогарки, які він кидав у вогнище. Спроквола на вугіллі весело застрибали вогники, зблизька освітивши сухе, ніби просмалене, обличчя ротного.

— Як це гримнути?

— Побачиш як. Планчик один є.

Стьопка не став допитуватись, вирішив: скаже сам. Але той не сказав, затаївся, що взагалі було в його характері, і Стьопка мовчав, не знаючи ще, чи можна сприймати серйозно трохи самовпевнені слова цього чоловіка.

— Такий план маю, що ахнеш! Якщо вигорить, звісно.

Степан похмуро мовчки сидів, спідлоба позираючи на Бритвіна і боячися повірити йому.

Митя щось барився з ломаччям — спершу чути було його шастання по згірку, а потім і воно стихло. Степан подивився туди, вслухався і трохи занепокоєно сказав:

— Не збіг би. Глянути мо'?

— Не збіжить. Тепер він до нас, як прив'язаний.

Степан слабо хмикнув: так уже й прив'язаний! Зрештою, навряд утече, покинувши тут коня. І справді. Незабаром вгорі зашуміло, зашорхало, і з темряви показався сам Митя, який волік вірвовкою оберемок гілля.

Бритвін з трохи не властивою для нього жвавістю зрадів:

— От здорово! Цілий віз! Такий і на коні не повезеш!

Митя був явно втішений похвалою: маленький і з вигляду трохи

слабуватий на свої п'ятнадцять літ, він, одначе, виявився на диво старанним у праці. Любо дивитися було на величезний оберемок, який він по-хазяйськи впорядкував побіч і акуратно змотав вірвовку.

— На коня я віз он який кладу! — підняв він руку вище себе.

— Харашо, харашо. А коня як звуть?

— Коня? Рослик. Дволіток він, молодий ще, проте ладний коник. А розумний який!

— Та ну?

— Йй-бо. Ото відійдеш куди, сховаєшся, гукнеш: «Рослик!» — і біжить. А то як зарже!

— Ти диви! Мов дресирований.

— Та де! Хто його дресировав? Просто я дуже дбаю про нього: і годую сам, і на випас. У нічліги тим літом водив. Тоді його в мене німці забрали. Вранці веду його з Круглянського лісу — їдуть троє. Верхи. Ну і забрали. Гадав — усьо: пропав мій Рослик. Аж прибігає вночі. Чую — хрумкає хтось. Вискочив — ходить по двору, траву скубе. І повід порваний.

— Да, замечательний кінь, — погодився Бритвін.

— Ага. Тільки пострілів боїться. Летить тоді, мов шалений.

— Ну, годі клопотати — іди сідай, погріємось. — Бритвін зняв з палок, либонь, просохлу вже шинельку і розіставав її на землі.

— Сідай ось поряд.

Видно, вже освоївшись з партизанами і звикнувши до уваги старшого, Митя задоволено опустився на край шинелі, тягнучи до вогню зашкарублі руки. Багаття добре горіло, пирскаючи іскрами, навколо стало гаряче, мокрі рукави хлопцевої свитки хутко запарували. Натомлений і понурий Стьопка самотньо сидів збоку, в'яло слухаючи жваво-стишену гомінку хлопчака. Обличчя його було маленьке, ніби стяте, як дитячий кулачок, з якого бульбочкою стирчав кирпатий ніс. На довгій, худій шиї з-під свитки виглядав засмальцьований полотняний комір спідньої сорочки.

— Чуєш, а ти давно молоко возиш? — зацікавлено питав Бритвін.

— Та з весни. Як лід зійшов. Спершу Кузьмів зять возив, але його в поліцію забрали.

— За що забрали?

— А хтозна? За щось забрали.

— А ті, що на мосту, тебе знають?

— Поліцаї? Знають, авжеж. Усе чіпляються: «Водкі привезі». Асобенно той Ровба, що забили.

— Горілки, значить? — роздумливо перепитав Бритвін. — Ну, на горілку вони ласі. А молоко не чіпають?

— Молоко? Не-а, — сказав Митя і соромливо заушміхався своїм маленьким обличчям. — Я в те молоко куряче.. сиплю.

— Та ну? Задля жирності, либонь? Молодець!

Схопившись від якоїсь думки, Бритвін сів, сунув на потилицю пілотку. І раптом сказав:

— Слухай, Митю! Хочеш міст висадити в повітря?

Стьопка від здивування аж роззявив рот, але зразу ж подумав: а правда, — хлопець міг би допомогти. Митя, з лиця ніяк не вражений питанням, відповів просто:

— Хочу. Аби було чим.

— Ну, це не твій клопіт. Це ми покумекаємо. Якщо вдасться — тобі найперш автомат. Той он, з яким Борода поїхав. Далі — правительственна нагорода. Ну, і в загін, звісно, враз. Я сам по-рекомендую.

Уважно вислухавши Бритвіна, Митя зітхнув.

— Мені головне — щоб у партизани. Бо мені вже дома ніяк..

— Це чому?

— Батько в мене... Ну, і хлопці в селі чіпляються. Мені вже ніяк стало.

— Так, зрозуміло. Щодо загону — ручуся. Тепер слухай мій план. Просто і ясно, — сказав Бритвін, але змовк і роздумливо подивився в огонь. — Хоча, ладно. Хай Данило приїде.

«Ну, що ж, хай приїде. Коли тільки він приїде?» — розчаровано подумав Стьопка, який уже зібрався було почути план Бритвіна. Але той усе таївся. Розмова їх на тому перервалася. Стало тихо. Від нерухомості Стьопку почала долати дрімота; вогнище пригрівало лице і груди, а спина стигла. Либонь, натерті мокрим коміром, розболілися чиряки на шії. Стьопка подумав, що треба перев'язати шию, та не було чим. Чоботи й коліна його були в грязюці, руки теж. Щоб прогнати дрімоту, хлопець устав.

— Ти куди? — зирнув крізь дим Бритвін.

— Руки помити.

Внизу, в непроглядній пільмі чагарників, булькотів струмок. Шукаючи придатної для спуску містини, Стьопка пішов краєм прогалини, поки не наткнувся на свіжу, сиротливо стихлу під вільшняком могилку, і аж тріпонувся в подиві. Він усе не міг зрозуміти чогось і ніяк не міг сприйняти цю недоречну смерть. Нинішнє йому здавалося лихим сном. Хотілося сподіватися, що мине ніч і все стане, як досі: він побачить живого, рухлявого Маслакова, котрий з доброю усмішлівістю знову покличе його на завдання.

Хапаючися за гілля, Стьопка збіг до струмка. Тут було сиро й холодно. Неширокий струмінь води старанно мив слизькі камінюки. Хлопець намацав ногою один і схилився.

Ні, Бритвін не такий. Він жорсткий, недобрий, але справу свою, здається, знає. Цей не промахнеться, думав Степан, опускаючи в студену воду руки. Йому тепер надто хотілося успіху; після пережитого він ладен був на нові муки й ризики, аби лише розквитатися за їх невдачу.

12

Данило приїхав ранком, коли прояснилося небо над ровом і в гіллі навколо різноголосо лунав світанковий пташиний галас: цвіркотіння, цокання, посвист. Окрай прогалини в сірій купі вугілля ледь жеврів вогник, стало холоднувато; вони всі трохи подрімали. Одначе кінське форкання зверху рову вмить прогнало дрімоту. Вгорі зашелестіли чагарі, почулося знайоме глухе: «Стій ти, холеро!» Здираючи ногами землю, з сірого присмерку на галявину зсунувся рудий запарений Рослик.

Митя перший підскочив до коня, став лащити його, гладячи по шиї. Рослик задоволено стриг вухами і косив блискуче око на Стьопку. Стьопка, однак, глядів нагору, як і Бритвін: там, невіразний ще в ранковому півморозу, тяжко ворушився Данило. Спершу вони не зрозуміли, чому він затримався, потім побачили в нього, зігнутого, якусь ношу в руках. Спустившись униз, Данило важко поставив додолу майже під зав'язку напханий чимсь мішок.

— Ось! Ледве довіз, холера. Мокрий чи що?

— Як мокрий?

Бритвін був уже побіч, обидва вони схилилися над мішком. Данило опустився на коліна і нігтями почав колупати тонку вірьовочку зав'язки. Стьопка, та й Митя, від якого не відступався Рослик, стояли навпроти.

Тим часом уже без вогню повіднішало на всій прогалині — сірій, як і все в цей світанковий час, із розпливчастими постатями людей, коня; морок поволі сповзав під чагарники, до струмка; небо вгорі все яснішало густою веселою блакиттю — ранок збирався бути сонячним.

Данило розв'язав мішок.

— Що таке? — зразу вирвалося у Бритвіна. Запустивши руку в мішок, він дістав звідти жменю якихось грудок, угледівся, навіть понюхав. Вигляд у нього був майже розгублений.

— Що ти привіз?

— Та оте ж саме... Тол. Чи як його...

— Який у хріна тол? Амоніт? — сердито запитав Бритвін, ширше розгортаючи край мішка.

— Ну, Амоніт буцім. Так казали.

— Лайно! Я думав — тол. А цим що зробиш? Рибу глушить?

Данило винувато стояв обіч, пошкріб за коміром, потім під ватником, за пазухою.

— Казали, бахає. Пні ним на ділянках рвали. Тож якусь силу має.

Бритвін мовчав — з виразним недовір'ям на обличчі він досліджував амоніт: відламав грудку, розкришив її в пальцях, знову понюхав і зморщився — від паху чи від розчарування. Стьопка, з надією дивлячись на нього, переборював у собі сумнів: невже не вдасться? Так усе добре зійшлося: і Митя, і охорона, невже ж підведе вибухівка?

— Підмочений? Ну да. Злежався, мов глина. Ех ти, голово патлата, купав ти його, чи що?

— Чому купав? У ямі лежав — так вологи набрався.

Бритвін щось пошукав навкруг очима.

— Ану дай шинелю!

Митя слухняно збігав до вогнища по шинелю, і Бритвін широким рухом розстелив її на траві.

— Висипай!

Данило вивалив усе з мішка — на шинелі утворилася чимала купа жовтої, з грудками муки, від якої куріло рудим смердючим пилом. Всі четверо обступили її, Стьопка також помацав кілька сируватих грудок, які легко розкришилися в пальцях.

— Гаразд. Сушити треба! — вирішив подобрілий Бритвін. — Дмитре, сідай на коня і катай по молоко. Дорога де?

— Яка дорога? — не зрозумів хлопець.

— Дорога, по якій возиш. Де, далеко звідси?

— Не дуже щоб. Можна виїхати. По кущиках.

— Давай! — приспішив Бритвін. — Ми чекаємо. А тоді домовимось.

— Добре.

— Тільки дивись: щоб ніхто ні-ні! Жодна душа щоб не снала, не бачила. А то...

— Знаю. Що я — не розумію? — ладен був образитись Митя.

Невеличкий і рухлявий, він потягнув за собою на узгір'я конника, який, важко хакаючи, вкотре вже подолав крутий косогір. Кущі хутко сховали їх, десь там почулося тихе «тпру», потім тупіт копит по стежці.

Бритвін повернувся до Стьопки.

— Давай по дрова! Побільше. Сушить будемо.

— Як сушить? — заморгав очима Данило. — Коло вогню?

— На вогні! — відрубав Бритвін. Данило зовсім знерухомів.

— А той... Не рвоне?

— Не бійся. А рвоне — біда невелика. Чи житухи шкода?

Замість відповіді Данило вайлуватю переступив з ноги на ногу і посунув наперед свою протигазну сумку. Там щось містилося, випираючи в боки, нап'ятий ремінець був застебнутий на останню дірочку. Відстебнувши його, Данило дістав порядний окраєць хліба.

— А, оце молодець. Здогадливий.

— І осьь ще, — задоволено буркнув Данило, ворухнувши сумкою, з-під накривки якої стирчало рильце пляшки з саморобною паперовою затичкою.

— Атлічна! Тільки після. Не тепер. Давай більше дров! Всі за гіллям! — бадьоро командував Бритвін.

Стьопка, ковтнувши слину, раптом на всю глибину відчув свій порожній живіт і з неохотою відірвав погляд від Данилової сумки, яку той обережно покаав біля шинелі. Автомат він, певно, не збирався віддавати і навіть не здіймав його з-за спини.

— Автомат давай!

Данило обернувся, зирнув на хлопця, потім, наче шукаючи підтримки, — на Бритвіна.

— Ну, що глядиш! Знімай, кажу!

— Ладно, віддай, — примирливо сказав Бритвін. Нехотя Данило стягнув автомат через голову, зіпхнувши на траву шапку.

Вони полізли на взривок, бо поблизу вже все було підібрано за ніч, ломаччя варто було шукати далі. Данило в акуратному ватнику і чоботах став зовсім не схожим на себе попереднього, в селянському одязі і в постолах. Набувши якогось не властивого йому хвацького, військового вигяду, він ніби помолодів, хоч по-давнішому його патлате обличчя не втрачало свого страховито-загрозливого виразу. Але патлатість не була тут новиною, багато хто носив бороди й вуса, особливо старші.

Вони вилізли з рову. Стьопка трохи покривджено мовчав, Данило, певно, відчувши це, відсопся і запитав:

— Міну той хлопець повезе?

— А я звідки знаю?

— Бритвін не казав?

— Мені не казав, — буркнув Степан, не маючи охоти говорити з цим чоловіком.

Данило добродушно погодився:

— Цей не скаже. Але я бачу...

«Бачиш, то й добре», — подумав Стьопка, забираючи вбік від нього. Вони розійшлися по чагарниках. За ніч трава долі підсохла, ліс також став сухішим, хоч студені краплі ні-ні та й опікали за коміром шкіру. Місцями тут росли ялини з березами, і скрізь розкошував обмитий дощем вільшняк, в якому де-не-де зеленіли густуваті купки ялівцю. Сушняку тут вистачало. Стьопка хутко назбирав оберемок, прихопив за окоренок зсічену суху ялину, поволік за собою.

Тим часом у рові на середині прогалини щосили вже горіло нове вогнище, в яке Бритвін кидав принесений Данилом сушняк.

Данило ж ялиновими ланками, як помелом, розмітав погасле нічне вугілля.

— Давай сюди! — зупинив хлопця Бритвін. — Бери і підкладай, щоб земля грілася. Будемо амоніт смажити.

Підкладаючи в огонь, Стьопка з притишеною осторогою позирав, як вони там, на вигорілій чорній плащині, розістали розпороту вдовж торбину і ссипали на неї розкришені жовтуваті грудки амоніту. Невдовзі від цих грудок потягнуло паром і якимось задушливим, різким смородом. Данило мружив очі, а після, кинувши все, почав обіруч терти їх. Бритвін грубувато підбадьорював звідала:

— Нічого, нічого! Живі будемо! Хай воші подохнуть.

— А хай його! Як усе одно цибуля!

Уздовж рову поповз удушливий сірчаний сморід; добре, що ранковий вітерець гнав його, як і дим, низом, по струмку; на одному краю прогалини можна було триматися. Тепер справа була за часом. Позираючи, як сохне на гарячому поді їхня вибухівка, Бритвін з Данилом сіли збоку, і Данило взявся за сумку.

— Ти, іди сюди! — покликав Бритвін.

Стьопка робив вигляд, що зайнятий вогнищем, і поклав туди ще дві гілки, хоч знову болісно ковтнув слину. Бритвін заіснувато гукнув:

— Ну що — просить треба?

Навмисно не торопко, буцім нехотя, він підійшов і одержав з Данилових рук твердий ріжок окрайця.

— І давай пали. Цей вичахне — на той перекладем. А то незабаром Дмитро приїде, — сказав Бритвін.

Стьопка повернувся до вогнища і незавважно проковтнув усе — хліб був такий смачний, що, здавалося, з'їв би весь окраєць. Підкладаючи в огонь гілля, він непомітно кидав позирки на тих двох. Амоніт у купці на мішку, здається помалу сох, наче і смердів уже менше. Раз по раз Данило поміщував його палкою, Бритвін, спостерігаючи за ним, гомонів:

— Ми їм зробимо салют! Харашо, цей хлопець попався. Хлопець — знахідка. Ану, давай, поворочай середину!

— Ай-яй, хай він згорить! — хутко заканючив Данило, відвертаючи обличчя і кумедно морщачи товстуватий, бульбиною ніс. З рудуватих грудок знов заструмив жовтий смердючий дим.

— Нічого, не смертельно. Зате грюкне, як бомба.

— Якби ж хоч грюкнуло! — Данило кинув палку і обома руками почав терти очі.

— Грюкне, ще й як! Це вам не банка бензину... Сміхота: канистрою бензину захотіли знищити міст! А ще казали: Маслаков — досвідчений підричник. Підричник він, виявляється, липовий. Побіг, мов дурень, завидна.. На що розраховував? Без розвідки, без опори на місцевих! Без місцевих, брат, не багато зробиш. Це точно.

— А може, він не хотів ніким ризикувати, — озвався звіддалі Стьопка.

— Ризикувати? Знаєш ти, розумнику, що таке війна? Суціль ризик. Ризик людьми. Хто розумніше ризикує, той і побіждає. А хто в різні там принципи грається, той он де! — Бритвін показав на прогалину. Обличчя його розчервонілося, став злий, і Стьопка пошкодував, що не змовчав: сваритися з Бритвіним тепер не хотілося.

— Ти зелений іще, тож я тобі скажу: слухати старших нада, — сказав він, помовчавши. — Он у нас минулої зими один йолоп також у благородство надумав зіграти, ледве товариша на той світ не відправив. Бач, принцип його заїв!

13

Бритвін одійшов на три кроки від огню і сів, підкорчивши перед собою ноги.

— Терпіти не можу таких розумників. Просто злість бере, коли почую, як інший витикається. Треба дело делать, а він почне міркувати: так чи не так, правильно — неправильно. Не дай бог, якщо хтось невинний постраждає! При чому невинний — війна! Дуже німці винних шукають? Вони, знай, б'ють! А ми міркуємо: добре, недобре... Був один такий. У Копилова. Може, хто пам'ятає — все в окулярах ходив?

— У німецькій шинелі? Худий такий, еге? — запитався Данило.

— Да, худий. Здихлякуватий чоловік, не такий і молодий, учитель, здається. Ні, не вчитель — інспектор райвно. От забув його

фамілію: чи то Ляхович, чи то Левкович. Я ще восени котьолок йому трофейний дав — свого ж не мав, звісно. А окуляри в нього на дротинках замісто дужок, одне скло тріснуло. І то сліпий. Перш ніж що вбачить, довго вглядається. Очі вирячить і глядить-глядить. Якось на переїзді на німців наткнулися, обстріляли і тікати. А він стоїть на колінах і вглядається. «Не може бути, — каже, — щоб це німці». — «Тікай, — кричу, — поки в зад кулю не всадили!» Ні, допоки не вбачив, як за будкою перебігають самі стопроцентні фриці з автоматами, не побіг.

Не людина, а недотепа, їй-богу. А так, здається, і не дурний, вища освіта. А може, все це через освіту? На війні вона не потрібна. Раз послали його в Гумільово якогось тамтешнього послугача прикінчити. Чому його? Бо знайомі там були в нього, зв'язки. Вабще, в тих містинах зв'язки у нього були крепкіє. У кожному селі свої. І до нього непогано ставилися. Ніхто не продав ні разу, поки сам не вскочив. Ну, але це пізніше вже, зимою. А тоді пішов з напарником. Напарником був Суров, окруженець. Рішучий хлопець, але трохи того, за галстук любив закинути. Потім він повернувся і відмовився надалі з цим ходити. Дурний, каже, або контужений. Тоді цей Ляхович так удало всіх обійшов (жінка там одна помогла), що до цього запроданця просто на квартиру з'явився. У кишені парабел, дві гранати, охорони в дворі ніякої. Навпроти на лавочці Суров сидить, насіння лускає — страхує, щоб не перешкодили.

І що ж ви думаєте: хвилин через п'ятнадцять вивалюється, розводить руками — мовляв, не вийшло. В лісі вже розказав, як було. Виявляється, дитина перешкодила. Розумієте: поліцаїв обвели, СД, гестапо, бабу його (також, сучка, в управі робила), а дитя перешкодило. І дитині тій роки два. Оправдується: з дитиною на ліжку сидів, годував, і цей дурень не наважився в нього кулю всадити. Ну, це ж треба! Ви чули таке?

Ні, мабуть, такого вони не чули і не бачили. Втім, те, що обурювало Бритвіна, не викликало в Стьопки жодної реакції. Навпаки, чимось той Ляхович навіть здався йому симпатичним.

Бритвін на хвилину задумався, згадуючи.

— А другого разу знов конфуз вийшов. Ходив десь на чавунку, та невдало. Налізли на фриців, ледь із засади вирвалися. Кружля-

нули, вийшли на дорогу, всі злі, мов чорти — звісно, невдача. І тут, минаючи одне село, вже в партизанській зоні, чують: у кущах регочуть. Пригледілися: німці машину з грязюки штурхають. Величезна така крита машина буксує, а штук п'ять фриців уперлися руками, пхають, по боках не дивляться. Ну, хлопці, природно, зраділи, кажуть: ударимо! Ляхович цей — він старшим був — огледівся, поміркував. «Ні, каже, не можна. Село близько». Мовляв, машину знищимо — село вогнем пустять. Так і не дав команди. А німці виволокли машину, сіли і газонули.

Данило зі Стьопкою мовчали. Відвернувшись від смердючого диму, Данило все морщив розчервоніле, у чорному волоссі обличчя, одним оком позираючи на вибухівку. Стьопка ж дбайливо напікав землю, рівним колом розклавши долі багаття. Трава навколо нього широко обгоріла. Одначе вогонь догоряв: кінчався сушняк. Хлопець поскидав у середину кінці-головешки, які тихо куріли останнім вогнем. Піднявшись зі свого місця, до нього підійшов Бритвін. Розперезаний, у чоботах і ладному, хоч і потертому, темно-синьому галіфе, він мав вигляд тепер ніби справжнього кадрового командира, хіба що без відзнак.

— Ну, пожалуй, нагрілися. Давай відгрібай. Бородо, неси решту сюди. Підбери з країв.

Стьопка гіллям старанно відмів у один бік присок, і вони насипали на пильну гарячу вигарину нетовстий шар амоніту.

— Так. Хай гріється. І мішай, мішай, нема чого зирити!

Тепер настала Стьопкова черга задихатись і плакати від смердючої їдкості. Рази два, не стерпівши, він аж утік подаєлі ковтнути свіжого повітря. Бритвін відійшов у навітрянний бік і знов увівся на своїй пом'ятій шинелі.

— Але це що, — лагідно казав він, усе ще в полоні своїх спогадів. — Це що! Ось він у крутянській поліції викинув фокус. Це вже зовсім диво. Найбезглуздіша дурість.

— Казали, той... буцім повісили його? — спитався Данило.

— Ну. Повісили. Пропав ні за що. А Шустик, котрий з ним попався, той і тепер у Єгорові бігає. Пустили. Перше думали: бреше. Думали: завербували. Проте перевірили через своїх людей — ні, правда, Шустика пустили, а Ляховича повісили. І, гадаєш, за що? За принцип.

— Як це? — не зрозумів Стьопка.

— А так. Зловили їх у Прокоповичах на нічлігу. Як це сталося — не знаю. Факт: привезли в містечко в поліцію і здали. А начальником поліції там був один приبلуда з білогвардійців. Зникчався колись, ну, і служив, хоч і з партизанами загравав — звісно, свої розрахунки мав. От іще пив здорово. Розказують: хоч шнапсу, хоч чемергесу — квартиру за раз хильне, і ніякої закусі. А пістолет дістане і за двадцять кроків у курицю — тюк! Голова геть, і різати не треба.

Тож цей поліцай, мабуть, змикитив, хто такі, а виду не подав, повів до шефа. А шеф такий старий уже німець був, сивий і трохи з дуриною — все баб кошачим криком полохав. Баби тікають, а він регоче. Вважали його дурнуватим, але коли справа доходила до езекуції, не давав маху. Лютував нарівні з усіма.

До речі, цей Ляхович з Шустиком, коли їх брали, оружжя своє десь приховали, сказали: мовляв, окруженці, по селах ходили, на хліб заробляли. Невідомо, що білогвардієць шефові доповів, але той поставився не суворо, Шустик тільки дав палкою по горбу. Поліцай і каже: «Кланяйтеся, просіть пана шефа, може, дарує». Шустик, як розказували, не чекав умовлянь, одразу німцю в ноги, лобом як торохне в підлогу, аж гуля вискочила. Поліцай, їх кілька чоловік було, усміхаються; німцю приємно, регоче. «Признаєш власть великого фюрера німецького народу Адольфа Гітлера?» — «Признаю, — каже, — паночку, як не признати, коли весь світ завоював». Це сподобалося, німець показує на Ляховича: а той, мовляв, признає? Поліцай перекладає, а він мовчить. Мовчав, мовчав, а потім каже: «На жаль, я не можу цього признати». Німець не розуміє, поглядає на поліцая. Поліцай шипить: «Не признаєш — помреш сьогодні ж!» — «Можливо, — відповідає, — але помру людиною, а ти будеш жити скотиною». Хльостко, правда? Красиво, мов у кіно, та що користі. Німець без перекладача здогадався, в чім справа, і як гиркне: «Одного юк, другого на в'яз!» На в'язі тім вішали. Повісили і Ляховича. Ну, хіба не дурень?

Як поставитись до цієї історії, Стьопка не знав: якщо вірити Бритвіну, то Ляхович насправді дурень — який там принцип у стосунках з німцями. Либонь, треба щосили хитрувати, аби обдурити їх, бо, не обдуривши, не поб'єш — поб'ють вони. А вони милосердя не знають, для них усі засоби придатні, аби перемогти. Тож гнівалива різкість Бритвіна в осудженні Ляховича взагалі сподобалася Стьопці, і він з мовчазним задоволенням подумав, що Бритвін — не Маслаков; цей, мабуть, свого добитись уміє. Піде сам і погонить усіх на міст, Митю так само. Що ж: як треба, то треба. Ціаком можливо, що їм доведеться сьорбнути лиха, і хай. Тільки б удалося.

Стоячи навпочіпки, він ретельно поміщував амоніт, який хоч і смердів — аж ставало погано, — але нібито сох. Узявши одну грудку з тих, що були наймокріші, хлопець, мов гарячу вуглинку, перекинув її з долоні на долоню, спробував розчавити. Де там: спікся, мов камінь.

— Висох уже.

— Ладно, хай іще полежить, — сказав Бритвін. — Не зашкодить. Усе одно Дмитра нема.

Над ровом уже виповзло сонце; узрівок, край прогалини й кущі над нею яскраво засяяли в світлі; потрохи стало тепліти, Бритвін сонливо розтягнувся на шинелі, подивився у високе, з рідкими хмарами небо.

— Значить, так, — раптом сказав він і сів. — Гей, Бородо, ще хропти почнеш!

Він штурхонував ногою залатане коліно Данила, той розплющив сонні очі і, поволі заворушившись, також сів.

— Значить, так. Комусь треба підібратися до моста. Кущики там біля річки, я вчора бачив: підхід хороший. Задача: в случаї чого підтримати вогнем. Хто піде?

Данило, видно було, відразу позбувся сну і мовчки потупив долу свій погляд: мабуть, гадав, що б це для нього могло значити. Стьопка також мовчав: навіщо напрошуватись самому? Справа та, либонь, не дуже весела; кого пошляють, той і піде.

— Так, — сказав Бритвін. — Ну тоді ти, Товкачу. Підкрадешся і замри. Поняв?

Стьопка мовчав. Він був готовий, коли це випало на його долю. Хоч те, що Бритвін тепер звернувся саме до нього, маленька кривда зачепила хлопця. Він усе ж не подав виду, він мовби нічого і не мав проти. А втім Бритвін, мабуть, завважив.

— У тебе ж автомат. Чи, може, автомат Бороді віддати? Тоді він піде.

— Ні вже, не віддам.

Вони ще посиділи хвилин п'ятнадцять. Амоніт, мабуть, почав уже холонути, коли Бритвін підняв голову — на взривку з'явився Митя. Хапаючися за віття, хлопець стрімливо збіг аж донизу. Бритвін скочив з тривогою на обличчі, але Митя, жвавий і спітний, усе в тому ж чорному бавовняному піджачку, заспокоїв:

— Ну, все готово.

— Молодець, — сказав Бритвін. — Де підвода?

— Тут, у кущиках. Припізнівся тільки, але нічого.

— Так! — Бритвін озирнувся. — Товкачу, гайда з ним до воза, з одного бідона молоко век, бідон сюди. Скільки у тебе бідонів?

— Три.

— Двох досить. Один піде на міну.

Митя якось ніяково переступив босими ногами.

— Тут ось... поїсти вам.

Обіруч він видрав з тугої кишені якийсь пакунок, загорнутий у чисту ляну ганчірку, віддав Бритвіну. А той тільки й знав, що хвалити та з трохи фальшивою надмірністю захоплюватися хлопцем.

— Молодець! Просто герой! Ну, гаразд. На, Бородо, в твою сумку.

Данило почав запихувати сніданок у сумку, а Степан з Митею торопко подалися на взривок.

Митя біг попереду. Його босі ноги, потріскані п'ятки старанно мелькали по мокрій траві, невеличка голова в чорній засмальцьованій кепці, мов у вороня, швидко сновигала на шії туди-сюди — крізь рідкуватий візьшнячок видно було далеко.

Стьопка, однак, за ніч уже звик до рову і схилу і, як на знайомій місцевості, майже не відчував небезпеки.

Він думав над тим, що сказав Бритвін, — намагався зрозуміти

його план, але зрозумів не багато. Колишній ротний все щось хитрував з ними, натякав, а по суті — таїв од них свій задум — задля секретності, чи що? Якщо Стьопку посилають на прикриття, то, виходить, самі поїдуть на міст? Але чи не мало буде їх двох, щоб упоратися з охороною, яка тепер, після вчорашнього випадку, мабуть, набралася пильності і, звичайно, спати в шапку не буде. До того ж поліцаї побачать їх, мабуть, здалеку і, попри те, що знають Митю, інших можуть запідозрити й не підпустити близько. Тоді що робити?

Цей бритвінський план з молоковозом вже з самого початку виглядав не дуже переконливо.

Рослик стояв неподалі, забившись у ліщину разом з підводою, на якій, ув'язані вірьовками, блищали білі боки трьох бідонів. Мабуть, десь поблизу була дорога, бо Митя стихшено полащив прив'язаного за куц коня і мовчки скочив на віз. Удвох вони ледве знесли крайній бідон додолу. Під руками важко бовтало, запахло сиродоем, чередою, і коли хлопець відімкнув закривку, Стьопка аж збентежився: стільки молока треба було вилити.

— Пий. Хочеш? — пропонував Митя. Пити Степан зовсім не хотів — хотів їсти, але тепер не стримався. Уклякнувши, він нахлистався, скільки вмистив його пустий живіт, хоч особливої насолоди не відчув: інша справа, якби був хліб.

— Ну, що? Виливаємо?

— Давай.

Вони нахилили посудину і, обдаючи білими пирсками ноги, пустили по траві духмяний молочний струмок. Піднявши на себе сухе листя, гілочки, різне лісове сміття, молоко широко розтеклося в чагарнику.

Порожній бідон показався доволі легким. Стьопка взяв його на плече і попрямував у вільшняк. Митя біг поруч.

— А в ньому скільки патронів? — на бігу спитав хлопець.

— Де? — не зрозумів Стьопка.

— Ну, в автоматі цім.

— А-а. Сімдесят в одному магазині.

— Ого! Це сімдесят чоловік можна покласти!

Боком продираючись крізь ліщину, Стьопка трохи здивувався військовій недосвідченості хлопця і терпеливо пояснив:

— Сімдесят, це якщо поодинокими пострілами. І то як влучати всіма. А коли чергами, то дай бог десяток.

— А решта мимо?

— А ти думав? Німці ж також не дурії, мух ловити не будуть.

— Надо краще цілитись, — зробив висновок Митя. — А в гвинтівці п'ять лише?

— Ну.

Ідучи попереду, Митя застережливо відхилив гілку, пропускаючи Стьопку, і озирнувся.

— А в того, командира вашого, самозарядка, га?

— У Бритвіна? Самозарядка.

— Хороша гвинтівка?

— Якщо справна. А як заїсть — бери палку.

— А автомат не заїдає?

— Коли як, — умісне непевно сказав Степан, посовуючи на плечі ношу. Розпити хлопця почали докучати, тим паче, що той надто вже виразно поглядав на його новенький ПКШ, а його Стьопка не мав наміру нікому уступати.

Розмова по цьому спинилася. Вони спустилися вниз, і Стьопка глухо гелнув бідон перед Бритвіним.

— Харашо! Бородо, неси вибухівку!

Робити міну Бритвін узявся сам, не довіряючи цієї справи нікому. Поруч на шинелі вже лежав узятий вночі в Маслакова півметровий обрізок бікфордого шнура, з'єднаний з жовтеньким циліндриком детонатора.

Зрештою, начинити міну було нескладно. Через десять хвилин Бритвін насипав до половини бідона амоніту, обережно вставив у його нутро детонатор, кінець шнура випустив через край.

— Горіти буде п'ятдесят секунд. Значить, треба підпалити, метрів тридцять не доїжджаючи до моста.

Мабуть, для кращої детонації, чи що, він дістав з кишені і гранату — жовте німецьке «яечко» з рубчиком — і також поклав усередину. Потім під саму закривку напхав у бідон амоніту.

— Ну от, і готово. На середині мосту з возу век і пугою по коню. Поки поліцаї схаменуться, рвоне з дорогою душею.

— А хто повезе? — запитав Стьопка, скромно стоячи побіч з допитливим, повним таємничої уваги Митею.

Бритвін буцім навмисно не зрозумів питання.

— Як хто? — зиркнув він на Степана суворими очима. І раптом майже закричав: — А ти ще не пішов? Ану бігом, куди я сказав! Поняв?

— Я-то поняв.

— Ну і давай! І ми зараз їдемо. А то, бач, сонце де.

Стьопка зручніше піддав на плечі автомат і знову поліз на схил. Нагорі, перш ніж схватись у лісі, він озирнувся. Між чагарників унизу визирнув наостанці зелений клаптик їхньої прогалини з двома плямами від вогнищ і накопаної землі на краю. Три невеличкі здаля постаті купчилися над блискучим бідonom, також готові незабаром покинути це пристановище, щоб, може, ніколи не повернутися більше сюди. Один тільки неборака Маслаков навик залишався в цьому рові, який так несподівано став для нього останнім притулком на цій землі...

15

Виждавши за вільшаною купкою, коли вартовий на мосту поверне в другий бік, Стьопка кулею метнувся за чагарниками і впав ледь не під самою крайньою черідкою молодого вільшаника — за якусь сотню кроків од насипу.

Декілька хвилин він тяжко, зморено сіп, розпластавшись на майже голій тут, не зарослій ще травною, чорній землі, і видивлявся на дорогу.

Найгірше, здається, минуло: він підібрався до моста, і його, мабуть, не помітили. Правда, за версту звідси ненароком він натрапив на якогось дядька біля річки — по той бік, видно, була стежина: раптом з-за хмизняку виткнувся чолов'яга в сірій суконній чумарці, з пужалном в руці. Розділені неширокою річечкою, вони зустрілися позирками, обидва трохи збентежилися від несподіванки, але Стьопка хутенько і мовчки проскочив мимо і сховався в рідкуватому прибережному чагарі. Чоловік також ні про що не спитав, тільки затаїв у собі здивування, чи, може, і сполох, і помалу пішов по березі річкової кривулини. Мабуть, варто було б простежити за ним, та не було коли — Стьопка і так боявся

спізнитися з виходом до мосту і, мов шалений, летів уперед, хоч і відчував, що в такій халанині недовго достукатись до біди. Досі, однак, усе обійшлося: його не затримали, ззаду нікого не було видно.

До мосту звідси було так близько, що ставало страшно. Він уже міг кремсанути по ньому з автомата, хоча, звісно, тепер ліпше було мати гвинтівку: з неї куди зручніше було зняти вартового, який тим часом ледяче сновигав туди-сюди між поручнів. На середині ненадовго спинився, подивився вниз, плюнув і з хлопчачою цікавістю простежив, як плювок плюхнувся у воду. На плечі в поліція висів німецький карабін, який він раз у раз обіруч поправляв. Коли поліцай відвертався, Стьопка бачив його вузьку спину в тісній чорній куртці та світлу стрижену потилицю під чорною, з кантом пілоткою — був той глистуватий, молодий — мабуть, не набагато старший за Стьопку. Цього вартового хлопець угледів ще здалеку, з чагарнику, і подумав спершу, що він тут один. Але потім до вільшняку долетіла тиха гомінка на дорозі, якось навіть почувся брязкіт лопати об камінь чи залізяку: схоже, в тому кінці моста край насипу щось копали. Стьопці звідси не було видно, скільки їх там, він чув лише скупі уривки розмови, часом невисоко над дорогою залітала земля. По якомусь часі з-за насипу на дорогу виліз роздягнений до пояса поліцай у зелених штанах і чорній пілотці. Він недалеко протупав узбіччям, нагнувшись, щось підняв із землі і знову пішов собі туди, де копали.

Стьопка неабияк утрівся, поки біг, але тепер, зайнятий увагою до мосту, не здогадався навіть розстебнути удзики та зняти шапку. Трохи спочивши в затінку, він зрозумів, що, мабуть, доведеться полежати тут довго: на дорозі в сосняку ще не було нікого видно. Зате з боку містечка незабаром з'явилась якась підвода, яка хутко котила дорогою до моста. Ще за деякий час стало видно, що це бричка; запряжений у неї справний буланый коник рухливо кидав копитами, норовисто вигинаючи гарну, з коротко підстриженою гривною шию. Стьопка збагнув, що це хтось із начальства. Справді, незабаром бричка ненадовго спинилася біля тих, що копали, там само опинився і вартовий; не злазячи з сидіння, чоловік у сірому пальті щось заговорив, другий, з віжками в руках, сидів поряд мовчки. Невдовзі, однак, він заворушився, нокнув

на коня, і бричка з тихим стукотом покотилася по дощатому настилу моста.

Стьопка щільніше притулювся до землі, навіть затаїв дихання; вони проїхали зовсім близько від нього, але навіть не зирнули в його бік, і Стьопка зітхнув, з приємністю відчуваючи пробуджені пахи весни.

Час немов зупинився. Сонце повільно підіймалося над лісом; утім, була вже, мабуть, година десята, якщо не більше. Стьопка частіше, ніж на міст, позирав тепер назад, на дорогу, чекаючи вбачити там Митину фурманку з Росликом. Але там довго нікого не було, і хлопця потроху почав огортати неспокій: чи не трапилося щось на дорозі?

Вартовий разів зо три пройшовся туди-сюди по мосту і знову завернув у цей кінець. Правою рукою він високо, біля самого плеча, перехопив ремінь, а лівою, завівши її назад, обхопив ложку карабіна, який, мабуть, добряче вже намуляв його худе плече. Він неспішно пошкандибав уздовж по мосту, спинився біля поламаного парапету, і Стьопка подумав, що зараз поверне назад. Але поліцай чомусь не повертав. Він навіть виїняв ліву руку з-за спини і також переніс її на ремінь карабіна, ніби готуючись зняти його з плеча. Відчувши щось нове в поведінці поліцай, Стьопка озирнувся і з-за навислої вільшаної гілки побачив, як з гірки в соснячку шпарко і якось весело навіть котить униз знайомий їх Рослик.

Хлопець підсунув ближче до себе автомат, зручніше уперся ліктями в чорну м'якувату землю. Думки його набули іншого, прискореного темпу. Мимоволі він захвилювався, відчуваючи, що зараз станеться найважливіше. Правда, його напруження трохи послабшало від здивування, коли він угледів на підводі одного лише Митю: ні Данила, ні Бритвіна там не було. Не видно їх було і ззаду, і ніде поблизу. «Невже вони відправили Митю одного?» — подумав Стьопка. А мо' там що трапилося? Здогадуватись, однак, не було коли: фурманка хутко наближалась, а поліцай стояв на початку моста, і в Стьопки аж схолоділо всередині: а раптом спинить? Якщо поліцай спинить підводу, тоді все, мабуть, пропало.

Зітнувшись і незручно підкорчивши ноги, Стьопка крізь гілки позирав чи то на дорогу з фурманкою, чи то на міст, де в упертій непорушності біля зламаного парапету стояв поліцай. І тоді

в хлопця майнула думка: а раптом цієї ночі варту змінили, поставили нових, які тепер вперше бачать молоковоза? Звісно, тоді вони його спинять. Але ж Митя десь тут, близьенько від моста, має підпалити шнур — що ж тоді буде?

Тим часом, шпарко трюхикаючи, Рослик з фурманкою наближався до кущиків. Митя високо сидів на одному з бідонів, виглядав він спокійно. Правда, трохи неприродним здавалося це його сидіння, хіба що так зручніше було зіпхнути з задка міну. І знову ж — ні у фурманці й ніде поблизу нікого: Бритвіна з Данилом справді не було. Невже вони залишилися в сосняку, чи, може, з ними сталося щось кепське? — дивувався Стьопка. Зрозуміло, він прикриє Митю, якщо на те посланий, але навіщо тоді вони? І на що взагалі все це схоже?..

І тут Степан згледів над возом дим. Хлопець здивувався, навіть сполошився, але невдовзі стягнував, що Митя пихкав цигаркою. Пихкав, одначе, невміло, надто вже димно і часто — незрозуміло було, чи для того, щоби підпалити шнур, чи щоб замаскувати його горіння. Митя наполегливо посмикував віжки, Рослик швидко біг, і фурманка на мить сховалася за обвислим гіллям вільшин..

У Стьопки від хвилювання недобре закалатало серце, спітніли долоні, він посунувся трохи вбік, ствол автомата націлив на вартового. Як на те, свіжуватий вітер загойдав перед очима гілля, молоде листя то відкривало на мить, то зовсім затуляло собою поліцая. Але ось той ступив з місця назустріч фурманці і, щось негучно гиркнувши, зняв карабін. Митя зіскочив на дорогу.

Фурманка спинилася, трохи не доїжджаючи до вартового, може, за якийсь десяток метрів од мосту. Рослик, виставивши наперед ногу, взявся торгати її зубами. Степан у вільшняку весь стиснувся від напруження — він кепсько розумів, що відбувається, але відчував, що бритвінський план валиться, що справа повертає в інший бік і що тепер, видно по всьому, настала його черга. Він не знав, чи запалив Митя шнур (повинен був запалити), але якщо справді той горить, поліцай, як тільки підійде до воза, відразу все вбачить. Тоді незалежно від того, чи буде вибух, хлопець загине. Дуже хвилюючись, щоб якось врятувати хоч би Митю, Стьопка спрямував автомат понад насипом і тисконув на спуск.

— Трр-р-р-р-р-р-рт!

Що відбулося далі, він не одразу і втямив. Побачив лише, як рвонув з місця Рослик — збивши, чи що, поліцая, кинувся з возом по мосту вперед; заднє колесо, мабуть, потрапивши на вибоїну, дуже підскочило, затрясаися ув'язані вірвовкою бідони, фурманка несамовито загрюкотіла. Ззаду на дорозі zostався один лише Митя, поліцая десь пропав. Хлопець кинувся був за фурманкою, але в якомусь нерозумінні спинився, розкинувши в боки руки. Стьопка схопився бігти, але позирк його наостанці вхопив цю розгублену постать Миті, і він знов осів за кущем. Він хотів гукнути хлопцеві, щоб той біг, рятувався, як раптом Митя здригнувся, мов од жаху, від того невидного, що в цю мить сталося на мосту. Стьопка хутенько і тривожно визирнув крізь гілля — Рослик, упавши в голоблях на передні ноги, бився об настил коліннями, намагаючись підвестися, високо й розпачно крутив головою. Тієї самої миті звідкись збоку, ніби навіть здалека, до слуху запізнено донеслося негучне «бах-х!». Стьопці здалося, що це поліцая з-за насипу, і він знову рвонув автомат до плеча.

Але стрельнути не встиг.

Митя шалено зірвався з місця і, метляючи полами свого піджачка, кинувся по мосту. «Що ти робиш?!» — розпачливо закричало все в Степані. З того кінця моста до фурманки вже бігло троє поліцаїв, Рослик скріб задніми ногами по настилу, марно намагаючись підвестися, віз перекосився, впершись одним колесом в парашет...

Стьопка на колінах хитнувся з-за віття вбік, ловлячи на мушку тих, що бігли, але йому забракло якоїсь секунди, щоб поєднати її з прорізом, як могутня сила вибуху кинула хлопця на землю. На всю глибину здригнулася заплава, тепла смердюча хвиля шаснула по чагарниках. Оглушений Степан якоюсь часткою почуття відзначив, як щось важке гепнуло поряд. Він одразу ж схопився, ковтаючи гірку слину, навпомацки вхопив біля себе автомат. Клуби їдкового рудого диму огорнули куці, очі застелило слізьми, хлопець спотикнувся і знов упав на щось тверде — під ногами, косо вбитий у землю, стримів обламаний брус від парашету.

Він пробіг трохи за вільшняком — далі від моста й дороги, потім по лузі завернув до недалекого знайомого соснячку. По нім не стріляли, все навколо завмерло, приголомшене вибухом. Пос-

тупово Степан подолав своє збудження і вперше озирнувся: міст якраз посередині був розірваний величезною проломиною, з якої безладно стирчали врізнобіч уламки колоддя, дощок. Там же щось тліло — сизий, негустий дим стелився понад річкою і заплавою.

На мосту і біля нього не було жодної живої душі.

16

Човгаючи чобітьми в дрібній травичці, Стьопка отяжіліло трюхав до недалекого вже сосняку. Дротина на чоботі порвалася чи, може, сповзла, підошва зовсім відстала і за кожного кроку докучливо лякала. Одначе тепер було не до підошви — вдалося б винести ноги. На бігу він кілька разів обернувся: дорога з містечка вже закуріла пилом — кілька вершників мчали до мосту.

Але навряд чи вони догонять його: вже зовсім близенько ліс, чагарі, а ззаду річка з багnistим берегом ув очереті — хай спробують перебратися через неї з кіньми. Правда, вони могли дістати його тут вогнем, та все одно він перейшов на крок: бракувало вже сили бігти — гіркота розпирала груди, очі заливав гарячий солоний піт.

— Мерщій! Мерщій ти! Бігом!..

Стьопка підняв розгарячіле обличчя — між хвойняку в зеленому хмизі ворухнулася знайома голова в пілотці, Бритвін знавісніло махав рукою і зі стишеною злістю вимагав тепер від нього:

— Бігом!!

Степан ослабіло затрюхав, прямуючи трохи вбік від свого напрямку, туди, де був Бритвін, і за хвилину, розводячи грудьми колючий хмиз, утиснувся в хвойник. Ззаду так і не стрелили ні разу, і він не озирнувся більше — де були в той час його переслідувачі, він не бачив. Він прагнув тепер хутчій долучитися до своїх двох. Але ті не дуже чекали його — звіддалі в сосняку мелькнула зелена у ватянці спина Данила: не гаячи часу, вони через пагорок бігли далі.

Важко тупаючи по м'якій, устеленій хвоїнами, землі, обдираючи лице в гущині, Стьопка виліз на горбик і з полегкістю в ногах побіг униз. Тут він знову побачив тих двох: Бритвін був уже на

узліссі — коротко озирнувся, мотнув рукою: «Хутчі!» — і кинувся на нивку.

Здається, вони відірвалися від переслідувачів, принаймні зникли з їх очей і стали недосяжними для їх вогню. Можна було б зітхнути з полегшенням, нервові напруження спало. Як не дивно, до Стьопки лише тепер, у сосняку, дійшло, що всупереч усьому вони перемогли. Міст висаджено в повітря, було з чого радіти. Але радість чомусь не приходила, не було навіть скромного задоволення, щось іще не усвідомлене заважало всередині, не давало навіть зав'язатися радості. Відомо, найперше — Маслаков. Він усе це почав, вів їх, перший пішов на найнебезпечніше, а тепер ось вони без нього.

Певно, без Маслакова щонайбільша удача буде для нього позбавлена радості — Стьопка почав відчувати це майже виразно. Знову ж — підліток Митя. Ясно, Митя — епізод, хлопець на один день, — скільки таких з'являлося на його партизанським шляху та йшло своєю долею: жило чи навіть гинуло — яке йому було до них діло?

Але цей хлопчина щось затемнив у ньому, щось непрояснене, лише крихту відчуте поніс із собою з життя, залишивши Стьопці питання: як же так? Мо' тому, що він навіть не був партизаном, підпорядкованим обов'язку чи силі наказу, сам своєю охотою пішов на той свій загин і пропав. Але чому тоді так муляє щось неприродне і кривдне? Начебто несправедливе навіть?

Коли Стьопка також вибрався з узлісся, ті двоє, куривши ріллею, вже бігли по нивці: в розорі Бритвін і ззаду, кроків за десять від нього, Данило. Знову не зачекали хлопця, і він просто не мав сили наздогнати їх: схил тут скінчився, почалася гладінь, бігти стало важче.

Все ж він біг, гірко дихаючи роззявленим ротом. Автомат його висів під пахвою, і він притримував його рукою, не даючи бити диском об бік. І тоді згадалося, як одного разу взимку, майже так само вони бігли від чавунки по снігу: спереду Степан, за ним Маслаков, а група прикриття сиділа в ялинничку — до останньої хвилини, чекала, допоки вони пройдуть смугу порубу. Вони вдвох виконували найтяжче: закладали міну, смикали «вудку», і решта

шанувала їх за ризик, беручи після вибуху все на себе. Такий був порядок, партизанський звичай, якого свято дотримувались у загоні; і тільки коли двоє вийшли з-під вогню, тоді побігли всі разом. Ці ж не могли дочекатись навіть у лісі. Щастя ще, що ззаду не було переслідувачів, а то б він давно вже трапив на їхню мушку.

Стьопка зовсім уже приставав, і що менше в нього залишалося сили, то більша прикрість підіймалася всередині — ніби його навмисне хотів хто покривдити. Він, однак, знав, що не навмисне, що насправді хутчій треба тікати, але не міг упоратися зі своєю заістю і, раптом спинившись, гукнув:

— Стій ви!

Вони озирнулися, зменшили крок і, досягнувши кущів, трохи спантеличено зупинилися, боком постававши до нього. Бритвін стишено загомонів, також не стримуючи злості:

— Давай хутчій! Ну, що ти гребешся, мов баба!

Змореним кроком Стьопка врешті догнав їх. Вовкувато ховаючи погляд, хлопець, однак, побачив спітніле обличчя Бритвіна, пожвавлене ризиковим азартом. Удачливим, однак, азартом.

— Не бачив, не бігли? — запитав Бритвін, коли він підійшов ближче.

Стьопка зумисно не відповів — він просто не міг розмовляти з ними і навіть глянути в їхні очі — його діймало питання: «Де ви були?» Він відчував себе обдуреним, бо майже повірив уже в Бритвіна, в його вольову рішучість і вмільство і навіть схильний був віддати йому перевагу над Маслаковим.

Нарешті вони втрьох разом ступили в негустий тут, дрібненький поріст. Бігти по ньому було легко, тільки шерхало під ногами пріле листя та похрускували опалі гілочки. За хвилину Бритвін знову озирнувся на Стьопку.

— Контузило, чи що?

— Нічого не контузило, — буркнув хлопець.

Нешвидко трюхаючи, Бритвін ненадовго затримав на нім свій придираливий погляд і шаснув за кущ. Вискочивши по той бік його, заговорив із задоволеною хвацькістю в тоні:

— Здорово, га? Гахнуло, що, мабуть, у Круглянах шибки повилітали!

Данило на бігу також повернув до нього своє кошаате, з простацько-радісною усмішкою, обличчя.

— Ну.

— Порядок у танкових військах!

Вони раділи — що ж, було з чого.

Серед білого дня під носом у німців рвонули міст — хіба не підстава для радості? Особливо Бритвіну, та й Данилу також.

Їх біг, одначе, почав видихатись, і скоро Бритвін також перейшов на крок, тим паче, що спереду починалося повне води лісове болітце, яке мали обійти. Данило тепер не вибирав дороги — махав навпростець, аби далі від Круглян, глибше в лісову глушину. Так було завжди: головне — встигнути, допоки не пізно, якнайдалі одійти від того місця, куди кинеться погоня.

Стьопка давно вже хотів спинитися, перевести дух та підладнати чоботи, бо на кожнім кроці чіпляти підощвами землю стало мукою. На правій нозі до того ж давно боліла п'ята — натер, мабуть, до кістки. Хлопець рішуче повалився на землю, обіруч здер чобіт, який уже зовсім розпався, і, не знаючи, як дати йому ради, зі злістю шпурнув його в куці. Вслід те саме вдіяв і з правим, шпурнувши його в другий бік. Зіпрілі та діряві онучі хлопець, підвівшись, розкидав ногами.

Попереду з його гвинтівкою на плечі здивовано озирнувся Данило.

— О! Що тебе вкусило?

Стьопка закинув за плече автомат, босим ногам стало куди вільніше, але й незвично холодно на сирій, непрогрітій землі, трава заколола в підощви, але нічого. «Давно б так», — подумав він з невеселим полегшенням.

Данило з Бритвіним, однак, спинилися. Бородатий партизан виглядав неприховано спантеличеним його вчинком.

— Ти що, здурів? Навіщо кинув?

— Іди візьми!

І Данило справді поліз у хмизняк, відшукав його лівий, ціліший чобіт, з цікавістю обмацав підощву.

— Добрий же чобіт. Хіба щоб союзки нові. Кидає, хе!

— Ти нащо це? — хмуро повернувся до Стьопки Бритвін.

— Бо драні. Не бачили?

Данило, втім, поліз у болото і дістав другий чобіт. Підшва в ньому зовсім відстала і звисала, вишкіривши ряд поржавілих, густо набитих цвяхів.

— Підремонтувати щоб, носити ще можна.

Він по-хазяйськи склав чоботи докупи і почав їх підсовувати халлявами під ремінь. Стьопка спідлоба кидав неприязні позирки на його ладні маслаковські кирзачі й ватянку, майже новеньку, навіть ще не заяложену. Нічого не скажеш: прибрався Данило на цьому завданні. Хоч і не забив жодного німіця. Кому лежати в землі, а кому пошастило навіть причепуритися: диви, який показний, ніби десантник. Хіба що штани самоткані.

— Ану, зараз же взуй чоботи. Ти що? — з суворістю накинувся на Стьопку Бритвін, певно, вже зовсім відчуваючи себе командиром. Цей був усе в тій самій поношеній червоноармійській шинелі без петлиць, розстебнутій на всі гапачики, на плечі тримав свою СГТ, з якої, мабуть, ні разу не вистрелив. Але Бритвін мав свій інтерес.

— Ти ж за годину заплачеш. Тоді нести тебе?

— Не бійтеся! Не понесете. Його примусите.

Бритвін, щось відчувши, підозріло вгледівся в хлопця, щось прикинув, ніби вслухався в лісовий шум. Стьопка подумав, що справа закінчена і зараз, мабуть, почнеться звичний уже йому докір, а то й погрози. Але Бритвін мов одумався, лише кольнув його наостанку злим поглядом і пішов по гушині.

17

Чимало-таки одійшовши хмизняками від Круглян, вони надітали стежину в змішаному з вільхою старому ялиннику. Здається, десь тут мав починатися Гриневицький ліс — знайома, безпечна містина, їх партизанська парафія. Стало спокійніше, про переслідувачів уже не думали. В ялиннику панував міцний, майже спиртовий настій вогкої весняної прілі та смоли; волога, устелена мохом, земля горнулася в пістрявий від сонячних полисків затінок; лапате гілля ялин, погойдуючись, звично шуміло вгорі.

Ледь помітна в моховитому болітці стежина вивела їх на стару,

закинуту ділянку з колись наготовленим, але так і не вивезеним кругляком — окрай широкої прогалини приткнулося кілька довгих штабелів оброслих мохом рудостояків. Опріла кора розлізлася, в потемнілих від часу окоренках жовтіли видовбані дятлами ямки.

На ділянці припікало сонце, вони всі угрілися, і Бритвін, який ніс перекинуту через плече шинелю, рішуче кинув її під ноги.

— Привал!

— Фу-х, тепло! — згідно озвався Данило і, як був, товстуватий та незграбний у розстебнутій ватянці, задом сунувся в затінок під штабелем. Бритвін спершу зняв ремінь, розстебнув усі гудзики на гімнастерці, потім гепнувся на шинелю і, сопучи, стягнув чоботи.

Стьопка, подумавши, також присів під штабель.

— Далеко ще тупати? — запитав Бритвін.

— Не так щоб далеко. Трохи пройдемо до Ляхавина, зтим лісництво минути, — почав прикидувати Данило.

— То скільки кілометрів? П'ять, десять?

— Кілометрів? Щоб не збрехати... Та не дуже залилося.

Бритвін осудливо покрутив головою.

— Ну й арифметика в тебе! Багато, не дуже. Давай сумку та перекусимо.

Данило з підкресленою готовністю перекинув через голову скручену чіплянку сумки і насамперед витяг з неї пляшку з паперовою затичкою. Застережливо укріпив її на нерівній моховитій землі між собою та Бритвіним. Стьопка старався не дивитися туди — робив вигляд, що досліджує палець на нозі, справді до крові збитий об корінь. Їсти йому перехотілося, більше дошкуляла спрага, і він думав, що, відпочивши, треба пошукати десь струмок.

— Ну, що ж, тоді хильнемо! — задоволено сказав Бритвін.

— Заробили, — усміхнувся Данило. — Є за що. Бритвін ворушив сумку.

— А там же й закусь була. Ану діставай, що спорядив поліцаїв синок.

Стьопка аж здригнувся: так просто і буденно було сказано це, ніби Митя все життя був йому ворогом. Хлопець здивовано скинув голову, чекаючи щось побачити у виразі обличчя Бритвіна. Однак на пружкому, торкнутому свіжою щетиною обличчі того було тільки щире задоволення від передчуття близької їди з випивкою.

Данило дістав саморобний, змайстрований з окіска ніжик і розгорнув полотняну ганчірку. Товста скибка хліба, відрізана від середини хлібини, шматок м'яса і чотири фарбовані великодні яйця примусили їх мимохіть ковтнути слину. Вони вже не могли відвести очей від великих Данилових рук, коли він почав ділити харч: розрізав на три частини хліб, м'ясо, розклав яйця, два з яких були потрошені. Бритвін однією рукою взяв пляшку, другою згріб свою порцію закусі.

— Ну, а Товкач що — не зголоднів?

Стьопка вовкувато зирнув на їх двох: слова Бритвіна прозвучали так, що стало зрозуміло: якщо він відмовиться, ті не бідуватимуть. Мабуть, саме тому він рішуче підвівся і, не торопко підійшовши ближче, взяв останню пайку — друга вже була в руках Данила.

Бритвін пожлакутив з пляшки, поморщився.

— Отрута! І як її поліцаї п'ють?

— А п'ють! І нічого. Пальзительна, кажуть, — жартівливо озвався Данило, переймаючи пляшку. Останнім часом він став говіркий — не те що вчора, і Стьопка подумав: з чого б це? Данило також випив. Може, й не стільки, як Бритвін, але теж чимало — ледве не всю. Витягнув у роти і подивився, чи багато залишилося.

— Ну, а тобі не треба. Малий іще, — сказав він Стьопці, ніби жартома, але й справді пляшку відставив убік. Степан перестав жувати.

— Хто малий, а хто старий. Давай сюди!

— Зіп'єшся ще. П'яндигою будеш.

— Не твоє діло. Дай пляшку!

— Це хай командиріві, — раптом улесливо зауспіхався Данило.
— Командир — він голова. Гляди, як усе владнав!

— Годі, дай і йому, — махнув рукою Бритвін. Данило ще раз подивився на пляшку — там було, певно, з півсклянки — і віддав. Степан, хоч і не мав до горілки великої охоти, тепер майже зі заістю, затявши дух, вицідив усе до краплі.

— Ти глянь! — здивувався Данило. — О, молодь пішла!

Енергійно жуючи, Бритвін з легким осудженням косив на нього очима, а Стьопка сидів до них боком і зосереджено їв. М'яса йому випало небагато, він хутко зжував його. Залишався шматок хліба і маленьке, мов голубине, великодне яечко, яке він полишав на

після. Хлопцю було напаявати, що про нього говорили ці двоє, він не поважав їх і не відчував жодної вдячності за випивку. Він ледве стримував у собі заість, усе виразніше відчуваючи, що в цій доволі вдаль операції з мостом щось нечисто. Те, що всю дорогу і тепер Бритвін уперто обходив у розмові Маслакова і Митю, тільки підтверджувало його підозру, і це не могло не озватися в нім давнішою неприязню до ротного.

— Ні поваги тобі, ні поступки! Отака молодь! — буркотів тим часом Данило. — Раніше так не було.

— Що б ви робили без цієї молоді? — різко проказав Степан, відчуваючи, як гнівлива задиркуватість підіймається в ньому з ка-тастрофічною неухильністю. — Бліх по хатах плодили б?!

Звичайно сумирний Данило з-під клоччастих брів недобре наці-лив на нього вузькі щілинки очей.

— А ти нам не указ! Не командир, щоб указувати.

— Надто ти, бачу, командирів любиш. Щоб командували. Ли-бонь без команди і в ліс не пішов? Чекав, поки з печі стягнуть!

— Моя справа. Не тобі докоряти. Шмаркач іще!

— Буде, не заїдайтесь! — обірвав сварку Бритвін. — Товкач хоч і злий, а сміливий. Молодець!

Стьопка уважно подивився на Бритвіна, але той цілком серйоз-но витримав його погляд. Хлопець, однак, злосливо усміхнувся од-ними вустами: ні вже, на таку дешеву принадлеу його не візьмуть.

— Хвалите? Так, як і його хвалили?

— Це кого?

— Митю, кого!

Бритвін виразно хмикнув.

— Ну, знаєш! Треба було, то й хвалив.

— А тепер уже не треба? Тепер мене треба? — хутко налива-ючись заістю, уривисто сказав Стьопка. Шматок недожованого хліба різко випирав за його щокою.

— А ти що, невдоволений?

— Вдоволений!

— Слава Богу. А то я подумав, що ти покривджений: чому я тебе, як учора Маслаков, на міст не погнав?

«Так ось воно що!» — майнуло в голові у Стьопки. Може, Бритвін ще почне дорікати йому за невдячність? Справді, на міст

не погнав, справу зробили, і все якнайкраще. Навіть вибухівку для загону зекономили. Та все одно до Маслакова йому далеко.

— Маслаков не гнав! — майже вигукнув, зриваючися на сварку, Степан. — Маслаков вів! Це ти гнав!

— Кого я гнав?

— А Митю! Згадай!

Ну, так і є! Тут уже стало певно, що Стьопка влучив у його болоче місце.

Розперезаний, босий, Бритвін раптом підхопився і виширився на хлопця.

— Ах ти шмаркач! Оговорити хочеш? У мене ось — свідок! Ану, хай скаже: гнав я чи він сам пішов!

— Сам, сам! — швиденько підтвердив Данило. — Просив Христом-богом. Щоб, виходить, за батька оправдатись.

— Зрозумів? Поліцая синок до того ж! Не забудь.

Стьопка мовчав, трохи збентежений цим несподіваним поворотом суперечки. Так, тут вони мали рацію. Просився, це правда. І що поліцаїв синок, теж правда. Але що ж тоді виходить?

— Виходить тоді, це поліцаїв син міст висадив у повітря. А не ми. Так?

— Ні, не так! — твердо сказав, як відсік, Бритвін. — Ми висадили. Ми організували все і керували. Я керував. Чи ти з цим не згоден?

Стьопка не знав чому, але з цим він справді був не згоден, хоч і перечити більше не став. Напевне, для сварки з цією людиною він був слабак. Щось у голові його переплуталося, всі ці взаємозалежності і складнощі, і без того незрозумілі йому, тепер і зовсім затуманилися — не розібрались. Тільки якоюсь найупертішою і найчуйнішою часткою своєї душі він відчував, що Бритвін махає, і він нізащо не міг змиритися з цим.

Данило під штабелем драв жовтими рідкими зубами шматок м'яса:

— Чуєш?.. Якби не вони, — кивком бороди він показав на Бритвіна, — якби не вони, все пропало б.

Стьопка підвів голову і, відчувши щось загадково-важливе в цих словах, утупився зором на Данила.

— Ага. Коли кінь виїхав на міст, вони бабахнули, і готово. Якраз посеред мосту.

— Кого? Коня?

— Ну так! Того Рослика. О снайпер, а-яй! — набравшись голосу, басовито доводив Данило.

У шумливій і хисткій Стьопчиній голові, либонь, із запізненням, але надто виразно блиснула просто невірогідна здогадка, осліплений якою, хлопець хвилину не міг вимовити слова. Він лише дивився то на Бритвіна, то на Данила. Але спроквола все ставало на свої місця, він уже цілком певно почав розуміти, чому не побіг разом з ним Митя: хлопець кинувся рятувати Рослика.

А йому, дурню, здалося, що в коня стріляв поліцай.

— Падлюко! — відчуваючи, як щось лютістю спалахнуло в нім, закричав Стьопка. — Падлюка ти! Зрозумів?

Майже не володіючи собою, Стьопка підхопився на ноги, зціплені в кулаки його руки дрижали, і він задихнувся від безсилового обурення. Бритвін хвилину сидів, ніби також збитий з пантелику його словами.

— Ах, он як! — нарешті збагнув він і також підхопився на шпирелі. — Здати автомат!!

Тепер уже сторопів Степан.

— Автомат? А ти мені його давав?

Бритвін подався до хлопця, але Стьопка, випередивши його, з неторопкою впевненістю нагнувся і підняв свій новенький, з лаківаною ложею ПКШ.

— Здати автомат! — гнівливо повторив Бритвін.

— А хріна!

— Ти що, молокососе! Випив, так бунтувати? Проти командира йти?

— Ти не командир! Ти — шахрай!

— Ах, так!

Сутичка дійшла до краю. З-під штабеля зі зляканим обличчям торопко і незграбно зводився Данило. Бритвін, застигши на секунду, мовчки повернувся і рішуче схопив прихилену до колоди свою трьохлінійку. З нею він упевнено кинувся до Стьопки.

— Не підходь! — крикнув Степан і під штабелем відступив на один крок.

Але Бритвін рухався з підготовленою гвинтівкою в руках — увесь затятий, напружений і рішучий.

— Не підходь, кажу! — майже з розпачливою лютістю попередив Стьопка і скинув з плеча автомат. Від несамовитості і хвилювання він важко, поривчасто дихав, заходячись від кривди, що їх двоє на нього одного.

Бритвін на мить спинився, зімкнувши наїжені брови, з люттю в очах, затим раптом широко стрибнув і опинився навпроти. Степан смикнув рукоятку — затвор клацнув у тиші, ставши на бойовий звід. Деручи об дровини плечі, Стьопка тиснувся спиною до штабеля.

В озвірілих очах Бритвіна сковзнула нерішучість. Але зараз же спалахнули ще більшим шаленством, він зробив різкий випад наперед і одночасно махнув гвинтівкою. Стьопка увігнувся, та невдало: біль електричним ударом пронизав його від чирякуватої шиї до п'ят, по спині потекло щось гаряче. Хлопець ледь не випустив автомат і стяв зуби. Злісна кривда пихнула в нім з новою силою, не своїм голосом він крикнув: «Сволото!» — і, задихнувшись, чесонув з автомата. Коротенька, в три кулі черга пружко пирснула в лісовій тиші.

Бритвін раптом упустив гвинтівку, зігнувся, обома руками схопився за живіт і, хистко ступаючи, почав хилитися.

В гарячці хлопець ще нічого не встиг зрозуміти — він лише відчув, що сталася біда, — як ззаду щось задишкувато хакнуло, і широкі чужі руки стиснулися на його грудях. Стьопка сіпнувся, спробував вирватися, але не вистачило сили, і він, смикаючись і жахливо слабнучи, осідав під тягарем, поки не ввіткнувся обличчям в мох.

— Молокососе! Стріляти? Ах ти!..

— В'яжи його! Руки в'яжи! — сипів поряд плаксиво-розлючений голос.

Данило без гострої потреби мстиво крутонув його на землі, більше піддамав руки, коліном безжально тисконув у ребра нижче лопатки — в хлопчачих очах блиснуло й розпливалося жовто-вогненне коло. Степан захлинувся, але змовчав, з усієї сили терплячи біль і задихаючись від кислого смороду мохового болота, який роздирав його груди.

А тепер сиди ось тут. Видно, і справді його розстріляють.

Сонце з-за ялини лагідно висвічує один бік ями — робиться тепліше. Ліс навколо щосили повниться звуками: чути, як, гомонячи, шикується кудись група партизан — мабуть, на чергове завдання; хтось із посильних, окликаючи по дорозі знайомих, шукає начальника господарства Кліпця; з другого боку запрягають коня — брязкають кинуті додолу голоблі, і рипить хомут. Чулися репліки та сміх людей. Новий вартовий ні-ні та й підійде до ями — либонь, зазирне в неї: на земляні грудки скраю тоді падає його різка зламана тінь і зразу ж зникає. Хоча він і втішав Стьопку, але, мабуть, розмовляти йому з арештантом не хочеться, і хлопець відчуває це. Якась страхо-вита відчуженість уже відокремила його від інших, колишніх його сусідів і товаришів по загону, і настановила в особливе становище — кривдне й загрозає. Що ж, мабуть, він завинив.

Нагорі, судячи зі звуків, нічого особливого не відбувається, там з повною байдужістю до нього йде звичайне життя загону. І тому зовсім несподіваний знайомий голос змушує його здригнутись.

— Ось де вони! Шукав, шукав..

— Чого шукати! Он кухня.

Стьопка неприємно зіщулюється в клубок — це вже за ним, певно. Але чому Данило?

— Ну, де він? Сидить?

В землі гулко віддаються кроки, обидва з вартовим вони йдуть до ями, і невдовзі Степан бачить над собою знайомі Данилові пасма. Ну, що йому ще треба?

— О посадили! Як вовка. Гм. На, ось їсти приніс.

У яму спускається на дротяній дужці зроблений з якоїсь бляшанки казанчик, на яким свіжий, трохи підсохлий патшок кулешу. Запах їжі вмить забиває всі інші, затхлі пахи ями. Відчувши на хвилину радість, Стьопка бере котелок і затискає його між колін.

— Ложка є?

Ложка в нього є, він дістає її з кишені — свою давню году-вальницю з коротко обрізаною колодочкою, витирає пальцями від крихт і починає їсти. Данило сідає над ямою. Поряд стоїть вартовий.

— Знаю я цього Бритвіна, — каже він. — Занудливий, боронь боже. Взимку Маланчука в Підосиновиках застрелив. Начебто за порушення дисципліни. Негідник він.

— Негідник, — легко погоджується Данило, і Стьопка аж похлинувся від здивування: бач, як хутко перемінив думку! Він коротко позирає знизу вгору: Данило неторопко ладить цигарку — на його клоччастому обличчі нічого не розбереш.

— Тож, кажуть, побились?

— Було, — непевно відказує Данило. Міркуючи з його настрою, розказувати, як і що відбулося вчора, у нього нема охоти.

— На цій вражій війні всіляк бува.. Мабуть, ти, Бородо, на куриво багатий?

— Де там! Лушпиння зібрав.

— То недопалок залиш. А то вже два дні не курив — вуха опухли.. З такими, як цей Бритвін, ліпше не заїдатися. Ну їх. Що нам — більше за всіх треба?

— Авжеж. Нащо проти вітру руками махати? — погоджується Данило, напустивши в яму диму.

Розмова не в'яжеться, вартовий чекає «бичка», і Данило з жадливою насолодою дотягує цигарку.

— На, кури.

Кінчиками пальців вартовий обачливо бере з Данилових нігтів недопалок і відходить — його тінь сковзає по Данилових чоботах. Стьопка вискрибає котелок. Куліш смачний, але замало, з'їв би й більше.

— Ну, під'їв?

Стьопка мовчить: що йому розмовляти з людиною, від якої хтозна чого чекати.

— Бритвіну операцію робитимуть. Хотів, щоб тебе привели.

Ще чого! Нащо йому йти до Бритвіна — сваритись хіба? Але сварка вже скінчена. Тепер слово — начальству, воно все вирішить. У його руках доля Стьопки Товкача.

— Лікар казав, ледь не поцілів, — продовжував тим часом Данило. — Ще б трохи — і каюк!

Біс із ним! Ця новина і не радує, і не засмучує. Якби цілівся, то лікар, либонь, не знадобився б.

— І ось що... — Данила чомусь озирається, хоч поряд нікого

немає, і трохи тихшим голосом гуде над ямою: — Казав, на тебе не сердиться. Ну, випили, звісно... Якщо по-доброму, то можна домовитись.

Стьопка підводить голову. Він щиро здивований.

— Це як?

— А так, значить. Сказати, що ненавмисне. Випадково автомат стрелив. А про Митю того нічирк. Висадили в повітря, і все.

— Ні, дзуськи! Пішов він в одне місце.

— От тобі.. Недобре ти! — наполегливо бурчить Данило. — Про себе подумай. А то приїде комісар..

— Хай їде!

Данило згори уважно, ніби навіть не розуміючи, дивиться в яму. Стьопка підводиться і ставить порожній казанчик біля його чобіт.

— Хай їде. Я не боюся!

Данило крутить головою, зітхає. Весь його занепокоєний вигляд свідчить, що він не схвалює хлопця.

Невдовзі він починає підводитись, осипаючи в яму землю, потім підбирає казанчик, поправляє на плечі зброю. І Стьопка лише тепер бачить у нього свій ПКШ. Виходить, уже й озброївся. Стьопка сідає на попереднє місце. Щось тверде і напрочуд упевнене вже оволоділо ним і не відступає.

— Недобре ти надумав. Шкодуватимеш.

— За мене не турбуйся.

— Та мені що.. Ось тільки обіцяли відпочинок, троє діб. А тепер..

Він не договорує, заклопотано позирає вбік, мабуть, на вартового поблизу, і Стьопка здогадується, що він має на думці. Тепер, коли вони не домовилися, певне, відпочинок у Данила лясне.

І правильно, що лясне.

«Відпочинок за що? Хто насправді заслужив його, тих нема. А цьому за які заслуги?» — думає Стьопка. Ні, нічого в них з Бритвіним не вийде. Годі хитрити і виїжджати на чужому горбі. Стьопка винен, його, звісно, покарають, але спершу він розкаже, як усе це відбулося, і про Митю теж.

Комісар справедливий, він зрозуміє.

Не може того бути, щоб не зрозумів.

Хай їде комісар!

Пастка

▪ ПОВІСТЬ ▪

На першому заході атака зірвалася.

Охопивши підковою висоту, рота спробувала вдертися в траншею на самій вершині, але не дійшла навіть до половини схилу. Шквальний вогонь німецьких кулеметів поклав автоматників на голому, промерзлому під ранковим морозцем полі, і так трохи полежавши на вітрі, вони перебіжками повернулися туди, звідки починали.

Це був глибокий, голий, без чагарників, рів з рідкими плямами ще не розталого снігу та замерзлим струмком посередині; він ховав од вогню, від неослабного натиску студеного березневого вітру і давав можливість вирішити, що робити далі. Трохи віддихавшись на його затишнім від куль боці, ротний — капітан Орловець — покликав обох своїх командирів взводів і, незадоволений та розлючений, ні на кого ні разу не глянувши, почав:

— Баби! Клопи! Здихай! Який дурень вам автомати дав?

Натягнувши на голову комір кожуха, він боком лежав на схилі рову і, тримаючи в зубах цигарку, висікав «катюшею» іскру. Шматок зламаного напика дзвінко ляскав по кремені, до якого великий, з жовтим нігтем, палець притискав трут — жмут білих ниток, витягнутих з брезентового пояса. Але капітан злився, не попадав на потрібне місце, і слаба зеленувата іскринка, ледве блиснувши над кресалом, одразу ж гасла.

На злі капітанові слова ніхто не відповідав — ні телефоніст Капустін, кирпатенький, витрішкуватий хлопець, що скорчився біля обшарпаного ящикка УНФ, майже з головою сховавшись від холоду в розстебнуту на грудях шинельку; ні мовчазний, покірливий на вигляд молодший лейтенант Зубков, який, сидячи на полі своєї ще не обношеної шинельки з новенькими, але вже зламаними навпіл погонами, ретельно колував земаю. Поряд з ним, ледь тримаючись на крутуватому схилі, також мовчав лейтенант Климченко, якого, однак, розпирало від злості на всі ці невдачі, а найбільше на самого ротного.

— Дідька лисого від неї прикуриш. Ану, висікай сам!

Орловець заісно жбурнув під ніс зв'язківцю його недоладний курцівський пристрій. Зв'язківець мовчки відклав слухавку і, зату-

дившись од вітру, почав брязкати кресалом. Тим часом капітан сів і вийняв із тонких нервових уст цигарку.

— Третій взвод відстав, перший розтягнувся, мов кишка, порядку ніякого... Ви командири чи пастухи, чорти б вас побрали? — цідив він, зсунувши брови і вовкувато дивлячись на взводних.

Зубков од тих слів ще більше нап'явся, а Клименко шпурнув у рив грудку.

— А що ви кричите? Ми що — в рові сиділи? Чи збоялися? Чи зайняли висоту і здали? Він же підійти не дає — на те дивіться! — махнув рукою в бік висоти Клименко.

Капітан повільно спинив на лейтенантові важкий злий позирк.

— Ти що? — витиснув він із себе загрозово й суворо.

Зв'язківець тим часом припав трут і, підвівшись на коліна, простягнув його капітану. Але Орловець ніби не помітив того, і вітер марно крутив у повітрі тонкий струмінчик диму.

— Ти що тут — мітингувати надумав?

Лейтенант підняв комір свого посіченого осколками кожуха, з дірок якого стирчало клоччя білої повсті.

— А те! Годі на чужому горбу в рай їхати, — запально сказав він і відвернувся.

Кругляве, молоде ще лице його з крутуватим підборіддям затаїло кривду і злість. Ротний зсунувся вниз на якихось три кроки і, перепоясаний ременями, став навпроти взводного.

— Хто це їде? Я їду? Ану, кажи прямо!

— Та й ви теж! — кинув Клименко і став позирати в рив.

Він не боявся капітана, хоч знайомий був з його крутуватим норовом, бо сам воював у цій роті з зими, знав кожного бійця, як і вони знали його. Орловець же був тут новий, і хоч у боязливості його ніхто не дорікнув би, та все ж з першого дня бійці не злюбили капітана за його, бодай, надмірну жорстокість. Тепер від усієї цієї сутячки Клименкові стало прикро, і він, намагаючись стримати себе, почав підбором збивати з обриву грудки, які, підскакуючи, наввипередки котилися до замерзлого струмка, за ними сипалася жорства. Ротний, що стояв побіч, зімкнувши брови на худому, зчорнілому від холоду й цетини обличчі, кризь зуби кинув:

— Ану, прикуси язика!

Нервово крутнувшись до нього, Клименко підкинув голову.

— Що? Правда очі коле?

— Ах, правда! То я скажу тобі правду. Твій взвод найгірший. Самий марудний. Він затримав роту. Він зірвав темп наступу.

Климченко скочив на ноги, ліктем штовхнув назад туго набиту кирзову сумку.

— Мій взвод зірвав? Німці зірвали! Отак! Шість їхніх кулеметів зірвали. Ви що, не бачили? — перестаючи себе стримувати, закричав лейтенант.

Зв'язківець, уражений цією сутичкою, нерухомо сидів біля апарата, роззявивши рота. Зубков зігнувся ще нижче і старанно колував свій кирзовий чобіт. На березі рову з ямок-окопів висовувались і застигали в німій цікавості голови в шапках і касках.

— Це що таке?! — загрозовито тупнув на них Орловець своїми поруділими від підпалін валянками. — Ви на гулянці чи в армії?..

Він не договорив: довга кулеметна черга з висоти шалено різонула повітря над їх головами — видно, згори, на взгірку, хтось необережно висунувся. На дальньому боці рову посипалася жорсткість, і коли вітер здув пил, у мерзлій землі обриву стали помітні декілька ямок від куль.

Орловець, як і раніше, насуплений, повернувся до взводного.

— Ти в мене дочекаєшся! Я тебе примушу з одним взводом висоту брати. Тоді запишиш. Розумник..

Лейтенант криво посміхнувся.

— Ну й що! Треба — піду зі взводом. Але якщо візьму — вам доповідати не прийдеться. Сам у полк доповім.

— Ах, так?

— Так!

Капітан на півхвилини застиг, знімівши обличчям і щось напружено вирішуючи, а Климченко, стоячи поряд, чекав. Справді, він ладен був атакувати висоту і з одним взводом, страху від цього не відчував, і хоч надією на успіх також себе не тішив, але тепер над усе інше не хотів хай би в чімось поступитися капітанові.

Орловець тим часом, важко ступаючи валянками, заліз на схил і сів на своє давніше місце біля телефоніста.

— Ну, де вогонь? — згадав він про не підпалену цигарку в пальцях.

Зв'язківець знову почав стукати кресалом.

— Ось що! — сказав ротний подумавши. — Я такого не допущу. Базікам я залізом язики попріпікаю. Іч, нехлюй той розпустив роту!

Це був натяк на попереднього командира роти, старшого лейтенанта Драніцина, пораненого тиждень тому. В полку про нього говорили різне, але Клименко щодо цього мав свою думку і тепер сказав:

— Якби всі ротні були такі, як Драніцин, то вже на висоті й пообідали б.

— Що? Захищаєш? Звичайно! Обоє рябєє.

Клименко промовчав.

— Гаразд, — м'якше вже сказав Орловець. — На цім крапка. Щоб мені ні-ні... Зрозуміло? А тепер давай сюди.

Зубков, чогось не розуміючи в зміні настрою командира роти, повільно підвівся, обтираючи з піл пісок, а Клименко, насупившись, стояв унизу. Капітан тоді, міняючи тон, навмисно грубувато гримнув:

— Ну, що надулися? Давай ближче!

Зубков, пригнувшись, хутенько шмигнув до капітана, і Клименко, трохи помарудившись, також поліз угору.

По голому схилу рову дув сіверкий морозний вітер, розгарячіле недавньою біганиною тіло почало вистигати, лейтенант тугіше підтягнув ремінь і неохоче посунувся до командира роти. Обличчя взводного було, як і досі, похмуре.

Капітан тим часом припалав, ковтнув дим. Коротко блиснувши на лейтенанта випробувальним, але вже незлим позирком, він витяг з-за пазухи карту.

— Так. Усе. Слухай задачу. Атакуємо знов...

2

Через п'ятнадцять хвилин атакували.

Без жодного пострілу, мовчки, всі разом висипали з рову і кинулися на висоту.

Німці спочатку мовчали, — може, не помітили їх, а може, чекали, і з хвилину у вітрянім березневім просторі чути був лише

безладний задишкуватий тупіт півсотні пар ніг. Люди вихолодилися за ранок на глинистій змерзлій землі, тому відразу рвонули дружно, однак шлях їх пролягав угору, бігти було чимало і такого запалу вистачило ненадовго. Правий фланг першого взводу незабаром загнүвся і почав відставати; це було погано, проте лейтенант Климченко не наважився порушити тишу, щоб закричати на молодшого сержанта Голоногу, який там командував. Стиснувши в кулаці пістолет з ремінцем, причепленим до пояса, він біг з усіма якнайшвидше туди, вгору, де, зготувавши кулемети, чекали, щоб разом ударити, німці. Зліва від нього і далі під ліс, трохи повільніше, відстаючи, трюхав з ординарцем Орловець. Інколи він повертався до першого взводу і мимохідь тряс кулаком — хутчій! Климченко, однак, не дуже зважав на це; тепер у ланцюгу він певним чином став незалежним від ротного, сам знав, що треба хутчій, тільки солдатські сили не дуже підпорядковувались і йому. Лейтенант біг, відчуваючи, як дотаїває в нім решта давнішої злості, що прорвалася там, у рові. Він почав уже звикатися з думкою, що капітан «арап» і «горлопан», що він не пошкодує батька, щоб вислужитись, — випнутись перед начальством. Але все ж він мусив слухатися ротного і навіть більше: після його образ був сповнений рішучості вірватися в траншею що б там не було. Тому він і біг так. Це був розрахований на одну лише несподіванку ривок, від його запалу залежало, чи поляжуть вони тут, на голому прмерзломому схилі, чи, якщо пощастить, візьмуть висоту.

«Шась-шась.. Шась-шась», — м'яли струхлявілу стерню недоношені взимку валянки, гамаші з зеленими, сивими, чорними обмотками, тупали цупкі англійські черевики, стоптані кирзачі. Поблизу в когось на ремені чи в речмішку розмірено й нудно брязкав порожній котелок. «Не міг приладнати, нехайой!» — зісно озирнувся Климченко. Люди бігли обабіч його; розширені очі боязко метушилися по висоті; хакали осиплі від стоми й застуди груди; метялися чіплянки автоматів. Вітер курів по стерні пасмами пилау, вгорі в непогідному небі пливли й куддалися сірі хмари. Вітряні пориви роздували забруднені землею поли кожуха взводного, дули крізь дірку в бік, шмагали по розгарячілому обличчю мотузками від шапки, але Климченко не помічав цього — біг. Одна лише думка керувала тепер ним — хутчій. Хутчій, поки не

вдарили німці, поки тихо, пробігти б хоч зайвий десяток метрів до цієї висоти, куди, знав він, шлях ось-ось обірветься шквалом вогню.

Рота вибігала з-за пагорба на відкрите. Климченко вже побачив перекопану траншеєю висоту — всю, від лісу до пологого схилу в бік села, на якому по розорах і під обніжками біліли рідкі плями брудного, замерзлого вранці снігу. І тоді згледів, як скрізь на брус-твері метаянулися в боки і завмерли приплюснуті каски. В ту саму мить вітер доніс ослаблений відстанню вигук:

— Фойєр!..

Раніше, ніж остаточно згас у повітрі цей вигук, тиша вибухнула громом, який проковтнув команду, й тупіт, і важкий зморений сап людей. Перші черги рвонули туге повітря над їх головами, побіч хтось тоненько, не по-чоловічому, зойкнув. Климченко хитнувся нижче, пригнувся, але відразу ж випростався, озирнувся — у п'яти кроках ззаду, розчервонівшись молодим білявим обличчям, біг з автоматом його ординарець Кость. Каска раптом гойднулася на його голові, певно, зачеплена кулею, сковзнула на вухо; хлопець пхнув її на місце рукавицею, знов підхопив за ствол автомат і коротенько, одними очима, посміхнувся командирю. Одначе лейтенант уже не помітив тієї усмішки, він побачив, що правий фланг відставав усе більше. Неверткий старий Голоного з підіпхнутими під ремінь полами шинелі, видно, приставав: то біг, то спинявся — кидався вбік, щось кричучи на бійців, які все більше сповільнювали біг і, схоже, готові були залягти. Цього допустити було ніяк, і Климченко, відчуваючи, як ззаду кричить і сварить його Орловець, також скинув угору обидві руки і затряс ними, гукнувши зірваним, осиплим голосом:

— Голоного! Таку твою.. Вперед! Бігом!

Але слова його глухли у вихорі бою, він і сам не почув їх і, зрозумівши це, ще кілька раз потряс у повітрі кулаком з пістолетом. Після рвону за ротою. Кулі густо низали повітря, зикали, верещали, на всі голоси скиглили, довбали мерзлу землю під ногами, пирскаючи жорствою. Хмарне піднебесся гуло, голосило, пищало; здавалось, якась оскаженіла сила роз'юшено бешкетувала вгорі, і навіть не вірилося, що все це громове страхіття спрямоване проти ріденького ланцюжка вщент зморених людей, які

падали, ішли і трюхали по сірому схилу, марудно наближаючись до висоти.

— Вперед! Вперед! — кричав лейтенант, наздоганяючи ріденький шерег людей, які подолали вже, мабуть половину шляху.

Але шквал вогню з висоти робив свою справу: бійці сповільнювали біг, нижче пригиналися до землі, дехто вже лежав на стерні, і ніколи було докумекати, убиті це чи ті, що просто злякалися. В якійсь секундній паузі скреготу він, однак, уловив слухом слабенький, боязкий стук певно того ж котелка і коротенько, радісно подумав — живий! Але тепер не до того було, щоб гадати, хто це. Климченко відчував, що перший такий добрий ривок змарнів і що взвод от-от заляже. Серце його шалено калатало в грудях, гіркота від стоми розпирала легені, у скронях з натужним дзвоном билася кров. «Хутчій! Хутчій! Хутчій!» — стукотіла в голові уперта думка. Уже недалеко пролягала дорога — розталий з-під снігу, підмерзлий і вузький польовий шлях з рідкими гривками чорнобилю обабіч. Від нього до траншеї було не більше сотні кроків, у жодному разі не можна дозволити взводу залягти тут, треба було за будь-яку ціну дорватися до бруствера.

Однак не встигли вони добігти до тієї дороги, як звідкілясь від села у фланг їм ударила автоматична гармата. Перші її дрібнокаліберні черги важно загрюкали вдалині, сині трасери мелькнули по чорній землі, і колючі клубки розривів розсипалися по ниві. Декілька бійців упали і суконними грудками застигли на стерні, один упустив автомат і, обхопивши долонями лице, з криком кинувся назад по схилу. Тієї ж миті хльосткі гарячі траси різонули біля взводного, вдарили по землі ззаду, метлянулися далі вдовж нерівного ланцюга роти. Від несподіванки Климченко на мить розгубився, але зразу ж з неабиякою виразністю стямив, що треба зробити, і рвонувся вперед. Він обминув сусіднього в ланцюгу бійця з розшматованим на спині речмішком, з якого висунулися онучі; вітер застьобав по плечах кінцем рушника. Боєць марудно, напружуючи сили, спробував підвестися на коліна, але хитався, мабуть, поранений, і врешті ткнувся обличчям у стерню. Вітер пружною хвилею бив у лице взводному, який, не озираючись, вслуховувався лише в тупіт Костьових чобіт ззаду. Він уже не пробував підганяти бійців, перестав подавати команди, лише біг, ви-

переджаючи всіх, розуміючи, що тільки так можна не дати людям залягти. Ззаду і по боках мерзлу землю злісно лупцювали пильні черги тієї автоматичної торохтілки.

Розбивши підощвами тонкий льодок у вимерзлій калюжні, лейтенант перебіг дорогу, перескочив канаву з курною сохлою травою і, хилячись долу, побіг далі. Траншея була вже зовсім близько, за якихось двадцять кроків, коли вогнисті колючі клубки розривів сипонули майже під самі його ноги. Осколки пискливо рвонули поли кожуха, мов дубцем стьобнули по кирзових халявах чобіт. Климченко упав — уперше за цю атаку — з усього маху, як біг. Але, здається, він уцілів. Ще не переконаний у цьому, лейтенант скинув голову, крізь неосілий пил від черги згледів — у траншеї, пригинаючися за бруствер, бігли кудись зелені каски. На бруствері колюче пирскав огнем автомат, його кулі висікли біля рук лейтенанта жорству. Климченко скинув у витягнутій руці пістолет і торопко вистрілив туди тричі. Поряд поспішно застрекотів автомат — Кость! Заскорузлим рукавом лейтенант шмагонув з обличчя піт, озирнувся. Черга тим часом з гулким тріскотом на мерзлій землі котилася далі між тих, що бігли, лежали, падали. Климченко руками й ногами скинув од землі своє тіло, спромігся на останні двадцять широких кроків-стрибків, злетів на грудастий, обсіпаний гільзами бруствер, схилився, стрельнув кілька раз у страшну прірву траншеї і слідом перекинувся сам.

Він ледве на когось не наскочив, долі сполохано метнулася вбік зелена постать у касці, — здалося, без обличчя, на одній лише худій кадикастій шії; ніби захищаючись, вона скинула назустріч лікоть. Климченко, пам'ятаючи, що в магазині лишилося кілька останніх патронів, рукояткою пістолета, з маху вривав ворога в те місце під каскою, де повинна бути скроня, і зразу виразно відчув — насмерть. Затим зі здичавілою, майже неможливою силою стрибонув через поникле тіло, пригинаючися, зробив кроки два до рогу траншеї. Ззаду вдарили в землю вибухи — гранати! Хтось заволав: «Братці! Братці! Бра...» Крик обірвався, десь побіч знявся другий: «Носке!» і ще: «О, Носке!..» Потім, зрушуючи каміння з бруствера, в траншею гепнулось якесь тіло. Климченко не встиг озирнутися, тільки майнула здогадка, — Кость, — як з траншейних стін обабіч нього сипонуло землею, щось гостре штурхнуло в плече. Климчен-

ко, осівши, крутнувся, і його очі на мить зустрілися з помутнілим позирком Костя. Випустивши автомат, ординарець падав ницьма зі скривавленою щогою; в шинелі на грудях чорніла мокра, рвана зсередини дірка. Хлопець ще не осів, коли з-за спини на фоні хмарного неба виринув німець — молодий, простоволосий, у розстебнутому мундирі, зі здичавілим від жаху поглядом. Климченко, відкинувшись до стіни, ослабілою рукою підняв назустріч йому пістолет, але стрелити, здається, не встиг: щось вогнисто-чорне шаленою біллю в голові погасило його свідомість.

3

Було дуже холодно, особливо мерзла спина. Лейтенант внутрішнє стявся, немов утримуючи в собі рештки тепла, і дрібненько трусився від холоду. Спокою не було, щось штовхало в плечі, терло потилицю, згодом стало зрозуміло, що він кудись сунеться, одержа на його спині загорнулася. Климченко розплющив очі, побачив перед собою землю; здавалося, він був у ямі, але чому так задрался вгору ноги? Він ворухнув головою, повернувся, спробувавши затриматись руками від цього невпинного сповзання, і побачив нахилену спину людини, хлястик із олов'яним гудзиком і чорний шкіряний ремінь. Другий гудзик у хлястику був одірваний, зосталося лише дротяне, заліплене землею вушко, нижче якого потіпувалася старенька кирзова сумка. Климченко зразу впізнав її — це була його сумка, одержана ще під час випуску з училища. Чоботи лейтенанта були затиснуті під пахвами цієї людини, яка, так недоречно впрягшись, тягнула його кудись по траншеї.

Зрозумівши, де він, Климченко тріпонувся, дригнув ногами. Німець одразу спинився, озирнувся — на його густо зашкетиненому немолодому обличчі відбилосся майже полохливе здивування; нижня заслинена губа відклеїлась од верхньої, на ній, косо приліплений, димів жовтий недопалок.

— Майн гот! — сказав німець, зустрівся з Климченковим позирком і випустив його ноги, які глухо стукнулися в дно траншеї. З тим він тіпнув губою, ворухнув рідкими рудими бровами і, чомусь озирнувшись, почав знімати з грудей автомат.

А Клименко вже доп'яв, що з ним сталося і миттю втямив: кінець!.. У нього не було сили оборонятися, він лише спробував сісти, бо раптом сполохався від думки, що буде вбитий лежачим. Однак автомат у німця був на короткому ремені, чіплявся за комір, і солдат, нагнувши голову, знімав його через зимову козиркову шапку. Вгорі над ним плавали набряклі хмари, і стебла чорнобилю на бруствері тріпотливо гоїдались під вітром.

Клименко напружився, спершись на ліву руку, сів, правою не примітно цопнув себе по боці — кобура була пуста. Лейтенант прихилився головою до стіни траншеї, ослабле серце ледь ворухилося в грудях. Голова хмільно гуділа, у правому вусі не стихав гострий дзвін.

Німець тим часом зігнав з обличчя здивування і, спохватившись, рази два смоктанув свій недопалок. Затим, трошки мружачи від диму око, смикнув рукоятку автомата. Втім стрельнути він зачекав, підвів голову — ззаду почулися кроки, і незабаром через лейтенантове плече переступив забруднений землею чобіт з рядами блискучих шипів на подошві. В наступну мить, торкнувшись його щоки, метаянула пола довгої, з махрами внизу, шинелі, в прорізу якої мелькнули обшиті жовтою шкірою бриджі. Німець опустив зброю, відступився, даючи комусь дорогу, але той зупинився, неквапно зирнув у лице Клименку і щось буркнув. Німець, що знімав автомат, з підкресленою готовністю відповів, і лейтенант зрозумів: з'явився начальник.

Клименка нудило, каламутилося в очах, обидва німці розпливалися, ніби тіні в скаламученій воді, він схилив голову і, заплющивши очі, чекав пострілу вже як позбавлення від мук. З цього стану його раптом вибив удар у стегно; лейтенант здригнувся, зирнув — німці стояли над ним, і той, з автоматом, виплюнувши недокурок, схилився, заглядаючи йому в обличчя.

— Стати, русе! Стати!

Ледве долаючи липку каламутність у свідомості, лейтенант зрозумів, що загибель йому відтермінується. І він, як за соломину, ухопився за коротеньку можливість жити, обперся рукою об стіну, дуже невпевнено підвівся і одразу привалився плечем до брівки траншеї. Тоді німець дужою рукою підхопив його під пахву. Клименко від болю і слабості скрегонував зубами, смикнув руку,

але німець тримав міцно і, нецеремонно пхаючи вперед, повів його по траншеї.

Вітер курив з бруствера пилом, у потилиці ломило, було дуже холодно. Климченко знову дрібненько затрусився в непоборній лихоманці і, байдужий уже до того, куди його вели, ослабіло переставляв ноги. Другий німець ішов попереду, здавалося, цілком безуважний до них обох. Свіжий морозний вітер розсипав на Климченковій голові волосся, — шапка залилася десь у траншеї, — студив поморожені взимку вуха, але одночасно й освіжав, додавав сили, і лейтенант, глибоко зітхнувши, відчув себе краще. Але з'явився перший неспокій по взводі, крізь дзвін у вухах він услухався — ні, бою поблизу не було чути, колотнеча в просторі стихла, тільки десь — видно, в землянці — якийсь фриц повторював одне й те саме слово. Либонь, телефоніст викликав позивні. Климченко, відчувши силу, ще раз смикнув у німця руку, той спинився; тоді лейтенант, граючи жовнами на щокках і хапаючися за стіни, мов п'яний, рушив уперед. Німець щось сказав, засміявся задишкуватим сміхом простудженого, закашлявся і пішов ззаду.

Лейтенант зирнув в один бік, у другий — траншея вела в тил, рову й поля зі стерною, де вони наступали, звідси не було видно. Навколо було по-весняному привільно і просторо — чекаючи свого часу, хвилювався весняними соками ліс, витаючи з-під снігу, ось-ось ладна була ожити для своєї одвічної справи земля. Там-сям у струмках, розорах, на підліску марніли-дотавали, мов наждак, хрусткі на морозі латки снігу, гуляв над просторами вітер — сушив землю. На зміну безкінечно довгій холоднечі йшла весна, і лейтенант зрозумів: не для нього.

4

Його, втім, не стріляли, а вели і вели все глибше в тил, щодалі від своїх, від роти, і Климченко дедалі виразніше усвідомлював, що це шлях назавжди, що вороття вже йому не буде.

Траншея тим часом міліла й міліла, поки і зовсім не скінчилася в улоговині двома сходинками — вони вилізли і опинилися на стежинці крізь якийсь густуватий вільшаний хмизнячок.

Климченко, дуже страждаючи, намагався ощадніше дихати, — від глибоких подихів кололо в боку і погляд запливав туманом. Часом він уповільнював ходу, призупинявся, і тоді задній штовхав його дулом автомата або рукою, приговорюючи при цьому: «Пшьоль! Пшьоль!» Але злості в його голосі лейтенант не відчував, хоч це тепер і не мало значення. Другий, ні разу не озирнувшись, рівним кроком ішов попереду.

На стежинці їм стрілося чоловік шість солдат, — мабуть, зв'язківців. Обвішані шпудьками з червоним кабелем, сумками, зброєю, вони насторожено сходили зі стежки перед офіцером і, минаючи полоненого, кожний з них уколів його зятятим, злим позирком. Відійшовши, вони ще озиралися, але Климченко вже не відривав од землі очей. Усе, що було навколо, його не зачіпало.

Так вони дісталися дороги. Це було в широкому просторому рівчаку, поряд з містком через замерзаний струмок. На невеликій галявині між чагарників збоку дороги стояло кілька вкритих брезентом машин, недбало загнаних. Земля між ними була втоптана і рябіла від плям пального й мастила, побіч валялося декілька бочок, і солдат у комбінезоні, відставивши вбік руку, волік до машини важку каністру. Двоє інших нахиляли бочку, з якої лився у відро бензин. Передній конвоїр Климченка щось запитав у солдата з каністрою, той, ляпнувши по стегну рукою, коротко відповів, і вони попрямували вбік, де під згірком чорніли двері землянок.

Спершу Климченкові здалося, що тут штаб і, перш ніж розстріляти, йому вчинять допит. Але, огледівшись, він засумнівався в тій своїй думці. Землянок на обніжку було всього дві; ні телефонів, ні звичайної штабної метушні тут не спостерігалося. Перший німець відчинив пофарбовані під дуб — видно, десь зняті в будинку — двері з шибкою-віконцем у верхній фільонці і зайшов у землянку. Слідом, підштурхнутий конвоїром, увіз Климченко, і двері, скрипнувши, пристукнулися.

Він ступив на хисткі, нестругані дошки, в обличчя вдарило жаром нагрітої залізної грубки, трошки смерділо димом. На застеленому ковдрою столі лежали папери, горів низенький стеариновий каганець, і якийсь моложавий офіцер у коротенькому, з розрізом, мундирчику, загойдавши вогник, кинувся до зайшого і стукнув каблуками. Поки вони гомоніли про щось, Климченко, піддаючися

відпружувалій силі тепла, огледівся. Ззаду крізь шибку в фільонці просякало слабеньке світло хмарного дня; спільно з вогником у каганці воно все ж освітлювало передню стіну, наскрізь заліплюючи безкінечним повтором одного й того ж плаката: широколиций червоноармієць з плоского котелка їв якусь бурду і приауркувато усміхався німцю в касці, що поляпував його по плечу з такою ж неприродно дерев'яною усмішкою на обличчі. Під плакатом десяток разів повторювався підпис російською та німецькою мовами. Плакат збентежив Клименка і остаточно переконав, що це не штаб. Але тоді що? Гестапо? Якийсь пропагандистський відділ?

Поки німець у мундирчику щось доповідав, довгий у шинелі, не знімаючи з рук чорних замшевих рукавичок, зняв лише кашкета, під яким виявилася поголена до лиску голова і, підійшовши до столу, перебрав папери. На двох аркушах трохи затримався по-зирком, але незабаром відклав їх своїми чорними пальцями і щось сказав. Той, у тісному мундирчику, відразу глянув на Клименка, і лейтенант здогадався, що розмова йшла про нього. Він стримано стояв біля порога побіч з конвоїром; німці перемовлялися вже всі втрьох, солдат-конвоїр зняв із себе його сумку, дістав з-за пазухи і віддав бритоголовому пачку паперів. Клименко впізнав червону обкладинку свого посвідчення, комсомольський квиток, посвідчення про нагороди, розрахункову книжку, довідки про поранення. Тут було все, що багато місяців лежало в його кишнях, окрім хіба годинника й кисета з тютюном, які, видно, залишилися в конвоїра. Офіцер, гидливо скрививши тонку губу, без особливої цікавості перегортав їх і кинув на стіл. Декілька папірців, не долетівши, заметлялися в повітрі, їх догідливо підібрав з підлоги другий, у тісному мундирчику.

Нарешті начальник щось наказав, двічі протупав по хистких дошках підлоги і, не зирнувши на Клименка, вийшов із землянки. Конвоїр з автоматом теж вийшов і став за дверима. Крізь чисто протерту шибку лейтенант побачив його плече з погоном, козиркові шапку, далі був кінець будки-кузова з плямистим осіннім камуфляжем і літерами «FW» у білому квадраті. Чекаючи, що буде далі, Клименко зирнув на того, що залишився з ним, і примітив, як покірливо-слухняний вираз його обличчя поступився місцем самовдоволеній упевненості.

— Ну, лейтенанте, почнемо розмову, — чистісінькою російською мовою сказав він, і від несподіванки Клименко аж стрепенувся. Німець, ніби й розраховуючи на це, поблажливо завсміхався, дістав з кишені блискучий портсигар, відкрив і, стоячи посередині землянки, простягнув його Клименкові.

— Паалиш?

Почувши ці, такі неждані тут слова, лейтенант, який увесь час був у непомірному для нього напруженні, хитнувся. Щоб не впастити, він ухопився рукою за обшальовану стіну землянки, недоречні двоє людей на плакатах застрибали в очі. Німець, убачивши це, нерішуче прикрив портсигар.

— Е, та ти, здається, поранений! Що ж вони не сказали? Ну, це дрібниці: підлікуємо. Сідай ось! — Він грюкнув на середині підлоги вихопленим з кута ослінчиком, у дощці якого була дірка для руки, і лейтенант безсило опустився на нього.

Офіцер прочинив двері, щось гукнув на подвір'я, там затупотіли чоботи, почулися голоси. Від свіжого повітря в землянці зразу похолоднішало, і Клименко трохи впорався зі своєю слабкістю. Кволий вогник тріпотливо бився в каганці.

Незабаром поблизу застукали чоботи і в землянку ввалився окоренкуватий, немолодий німець із нездоровим заплівшим обличчям. Від нього несло дустом і гострим запахом якихось ліків. Негучно буркаючи, він зідрав з Клименка забруднений і пошматований у бійці кожух. Лейтенант в'яло підпорядковувався його наполегливим рухам, йому вже було все одно, хто і що зробить з ним. Він хотів лише спокою і невидючим позирком дивився, як на дошках окіл ослона тупали розтоптані, широко розставлені чоботи. Руки німця, безцеремонно повертаючи його голову, поляскали біля вуха ножицями, і на підлогу впали світлі заплутані пасма волосся. Потилиця, видно, було міцно розбита і боліла, але він терпів усе, тільки одного разу здригнувся, коли в рані запекли ліки. Незабаром, однак, німець спритно обмотав голову рудуватим паперовим бинтом, туго сповив пов'язкою і зібрав у сумку своє знаряддя. Весь цей час той, у мундирчику, пускаючи під стелю дим, сидів на куті столу і з усмішкою спостерігав за ним.

— Ну, тепер краще? — просто і навіть зі співчуттям спитав цей

чоловік, коли санітар грюкнув дверима і вони залишились удвох. — Це вилікують. У німців медицина, як у нас кажуть, на висоті. У нас, це означає, — в росіян. Не дивуйся. Я росіянин. Як і ти. Москвич. На Таганці жив.

Климченко вже відійшов від першого здивування і відзначив собі, що тут, видно, до всього треба бути готовим. Нарочита доброзичливість і клопоти цього чоловіка наводили лейтенанта на думку, що чекає його нелегке.

— Цікаво, лейтенанте, а ти звідкіля будеш родом? — питав цей чоловік.

— Там написано. Либонь, грамотний, — сказав Климченко, зирнувши на стіл з розсипаними на ньому документами.

Чоловік у мундирчику, усміхнувшись неохвально, сіпнув русою бровою.

— Ну, відомо, там усе написано. У нас, тобто у вас, щодо цього повний порядок. Як кажуть: ажур. І де народився, і де оженився, і де охрестився. І чи був за кордоном, і чи мав хитання. Я це знаю, — зовсім якось просто і навіть ніби приязно сказав він і підвівся з-за стола. — Сам був такий.

Він з посміхом спинився перед Климченком і випустив над його головою струмінь диму.

«Що за тон? Для чого?» — думав Климченко. Перемагаючи в собі байдужість до своєї долі, яка почалася з ним там, у траншеї, він силкувався тепер установити, що б уся ця комедія могла означати. Роздязнений, в одній гімнастерці, з кубиками в петлицях, — погони тільки нещодавно ввели, і він ще не встиг їх прилаштувати, — без ременя, з обмотаною головою, він, наче арештант перед слідчим, сидів посеред землянки і насторожено слухав. А той, із задоволеним, майже радісним виразом на хитруваторському обличчі, щось міркуючи, оглядав його.

— Орденок давно одержав? — кивнув він на зірку над лівою кишенею.

— Восени, — сказав Климченко.

— За оборону, за наступ?

— За оточення.

— Ну що ж. Це нічого. Навіть краще. Заслужений, бойовий офіцер, — маючи на увазі щось своє, сказав чоловік і бадьоро зап-

ропонував: — Може все ж познайомимся? Я — Чернов. На жаль, не Белов, але що зробиш, — засміявся він, і всередині у Клименка щось аж обірвалося, така це була зовсім товариська усмішка, що аж хотілося повірити, що він свій, не німець. «А може, він тут із завданням наших працює? Мо' розвідник? А раптом він виручить?» Пильно видивляючись на Чернова, Клименко намагався щось зрозуміти в нім.

Чернов же, поблажливо усміхаючись, продовжував:

— Ми ж бодай що ровесники. Ти з якого року? — Не чекаючи відповіді, він зирнув у посвідчення на столі. — З двадцять першого. Ну, а я — з дев'ятсот сімнадцятого. Так би мовити, ровесник Жовтня. Невелика різниця.

Він кинув за грубку сигарету і вперше сів, — видно, на своє постійне місце за столом, розчепіривши пальці, огледів нігті і маленьким ножиком почав підрізувати їх. Клименко, напружено морщачи під тугою пов'язкою лоб і чогось чекаючи, вовкувато стежив за легкою усміщечкою, яка приємно блукала по біявому, досить ситому, свіжо поголеному, доглянутому обличчю. Здавалося, така людина нікому й ніколи в житті не зробила погано.

— Міркую, що ми зговоримося. Ти, може, думав, що в полоні відразу розстріл? Дурниці. Ти ж не комісар. Німці, вони поважають підних супротивників. Особливо стрійових командирів. Трудяг війни. Спеціалістів. Німці до них ставляться, я б сказав, порицарськи. Я гадаю, ти вже сам переконався в цьому. Правда ж?

Клименко мовчав.

— Ну, що затиснувся, — відірвавши позирк від нігтів, уперше дорікнув Чернов. — І що так дивишся на мене? Очухатися ніяк не можеш?

— Що Вам від мене треба? — міряючи того недовіраливим поглядом, запитав лейтенант.

Чернов одкинувся на своєму невидному за столом сидінні.

— Ось це по-діловому, — примітно, але якось не зовсім природно зрадів він, вийшов із-за столу і приткнувся на його ріжку. Витягнувши вперед ногу в начищеному зграбному чоботі, повернувши носком, буцімто збираючись повідомити головне.

— Дуже навіть небагато, — відповів чоловік, який назвався

Черновим; тепер він ніби вже втратив цікавість до своєї особи і дивився лише на Клименка. — Я гадаю, тобі не менше шкода своїх солдатів, які залишилися там. Через день, другий погонять у наступ і — всім капут. А навіщо? Чи не годі Росії лити кров? — запитав він. Здавалося, він щиро переживав те, що говорив, і Клименко з якоюсь новою цікавістю зирнув на нього.

— Нащо гинути? Недоречні жертви! Скільки їх зазнала Росія! Одним словом, ось що... Треба виступити через динамік і поговорити зі своїми. Ні, не полохайся: видумувати нічого не треба. Ми дамо текст.

«Так ось воно що! Тепер усе ясно!» — У Клименка відразу спало напруження, яке досі все зміцнювалося, він уперше ворухнувся на ослінчику і зітхнув. Чернов зііз зі столу й підійшов ближче.

— То як? Ризикувати не прийдеться. Динамік на передовій, ми в траншеї. Декілька слів до конкретних людей. Це подіє. Це завжди діє.

Клименко зрозумів усе, бо це не було для нього новим. Яюсь дощової непроглядної ночі під Вязмою він уже чув, як брехав через динамік якийсь негідник, що, мабуть, ще з місяць тому був червоноармійцем і з нашого казанка сьорбав суп, однак уже агітував переходити на бік великої армії фюрера.

— Ах, ось Ви про що! — сказав він, глянувши в загадково спокійні очі Чернова. — Нічого не вийде. Шукайте іншого.

Спершися ліктями на коліна, він низько зігнувся на ослінчику і опустив голову, готовий до всього. Чернов стих, зайшов на той бік столу і сів, загадково позираючи на нього. У грубці догорали дрова, тепло зменшилося, і з дверей потягнуло холодом. Спина Клименка зразу відчула це. Лейтенант мерзлякувато пересмикнув плечима.

— Так, так. Не хочеш, значить. Ну що ж, — напевно щось обдумуючи і розклавши на обрусі руки, сказав Чернов.

У дворі, чутно було, перемовлялися солдати, брязкали дверцята в машинах, десь гухнули два далекі вибухи. Вогник у каганці тихо, задумливо мигтів. Раптом він різко хитнувся, ледве не згасши зовсім, — ззаду стукнули двері.

Чернов одразу ж схопився зі свого місця.

У землянку заявився той, довгий, що привів його сюди. Климченко, не повертаючись, впізнав його по шкіряних бриджах — тепер він був без шинелі — і повільно підняв голову. Чернов щось буркнув, вискакуючи з-за стола, але Климченко не зрозумів чи недочув; офіцер перекинувся кількома словами з підлеглим і врешті байдужим позирком холодних очей протяв полоненого. Не зводячи з Климченка цього погляду, він дістав з кишені портсигар і клацнув ним перед самим його обличчям. Лейтенантові дуже хотілося запаалити, але ця безцеремонність ображала, і він відвернувся. Німець тоді щось коротко і суворо завважив Чернову, той в одну секунду підскочив до Климченка, і лейтенант, перш ніж зрозумів, що сталося, полетів до стіни. В лівому вусі при цьому, здається, щось лопнуло, і в голові з'явився тугий хворовитий гул.

Коли він, не поспішаючи і чекаючи нових ударів, підвівся біля стіни з підлоги, Чернов розкрив кулак, яким тільки-но садонув полоненого, і негучно, крізь зуби, вимовив:

— Відмовляйтесь у німців не заведено.

Климченко в думках вилаявся і подумав: «Ось де твоє нутро відкривається, гадино повзуча». З хвилину він стояв біля стіни під позирками двох пар різних очей. Було кривдано й боляче, однак не хотілося вірити в те, що тут відбулося: так звичайно дивилися на нього ті очі. Після високий, усе в тих же чорних рукавичках, марудно піднявши сигарету, мізинцем ошадно струсив з неї попіл. Він також не виявляв жодних ознак злості і мав вигляд звичайного розважливого чоловіка, такий, що можна було подумати, ніби вони обидва жартують.

— Ти буде виконвайт німецький бэфьоль? — без погрози, буденно запитав німець.

— Я не зрадник!

— О! — тільки й мовив німець-офіцер і майже непомітно, одним оком підморгнув Чернову.

Той підійшов і знов, не розмахуючись, по-боксерськи коротко, але дуже болюче вдарив Климченка в щелепу. Лейтенант знову відлетів од стіни — падаючи, зачепив грубку, згори зашерехтів, посипався на підлогу пісок. Німець процідив «гут» і, стиснувши тонкими устами кінець сигарети, вийшов із землянки.

Як тільки двері за офіцером зачинилися, Чернов спокійно, ніби нічого кепського між ними і не сталося, підійшов до Клименка.

— Ну як?

— Сволоцюго ти, а не земляк! У душу тобі кіл! — сказав лейтенант, випльовуючи на підлогу криваву слину.

Чернов, майже безуважний до його слів, хитрувато посміхнувся.

— Не сердься! Дурниці. Це так, для порядку. Інакше, сам розумієш... Начальство.

Він підхопив Клименка під руки, ривком поставив на ноги, чоботом підсунув ослінчик — сідай! Лейтенант на мить розгубився від такого повороту в їхніх стосунках, але сів і скоса позирав на обличчя свого ката. Сірі рухливі очі того раз за разом застережливо лупали на двері землянки.

— А взагалі ти пробач. Сам розумієш. Доводиться. А то скомандує, і все: кінець. Тож часом ліпше вдарити. Правда ж?

Гойдаючи на столі вогник, Чернов почав ходити по землянці, спиняючись і розважливо гомонячи до Клименка. Здається, ніщо не здатне було вивести його з душевної рівноваги, такий він неторопко-впевнений, розмірений, охайно, навіть елегантно вдягнений. На його стриженій під бокс білявій потилиці ворушилася рожева зморшка.

— Між іншим, тобі випала, можна сказати, удача. Не кожному дається така можливість реабілітувати себе. Перед німцями особливо трудно. Але вони таке цінують — могу запевнити. З власного досвіду. Я так само колись чекав кулі. Таких вони звичайно враз до стіни. Разом з комісарами. Мусив доказати дещо. І ось бачиш: замість кулі — мундир. — Він з хвилиним задоволенням обмацав свій коротенький френчик з невеличкими срібними погонами. — Правда, за Советів чин вищий був, — довіряливо повідомив він.

«Що за натяки? Хто він такий? Колишній політрук? Командир? Штабіст який-небудь?..» — гадав лейтенант.

— Марно стараєшся, — вовкувато сказав він. — Не на того напав.

Чернов раптом спинився і крутнувся до Клименка. Вираз його

обличчя не змінився, тільки ліве око якось недобре округлилося, і він стихшено, начебто для того, щоб не почув вартовий знадвору, сказав:

— А ти той... не дуже. Між іншим, вибір у тебе не вельми багатий. Або ти виступиш, або в землю ляжеш. Сьогодні ж.

Климченка після всього, що трапилося, погрози могли тільки довести до краю, і він схопився з ослінчика.

— Ну і чорт з вами! Стріляйте! Все одно застрелите. Що, до своїх відпустите? Сволота!

Чернов холодно посміхнувся.

— Не кип'ятися. Врешті, ми можемо зробити, що треба, і без твоєї участі.

Він ще почекав і, видно, щоб не стояти так, груди в груди з цим обірваним скривавленим чоловіком, зайшов за стіл на своє місце. Там з якоюсь багатозначною поважністю взяв вийнятий із сумки аркуш — список особового складу першого взводу автоматників.

— Командир першого відділення Голонога Іван Фомич, ефрейтор Опенкін Петро Петрович, червоноармієць Сіязов, Гаймадулін... ім'я, по батькові не проставлено — непорядок. Чирков, Фьодоров, Хиль. І так двадцять два чоловіки. Вибулі позначені? Позначені, аякже. Ну ось. Адреса відома. Командир роти також відомий — Орловець. Решта — не біда, і самі зробимо. Тільки ти тоді, звісно, злись на себе: без заслуг залишишся. Перед німцями. А там заслуги за тобою подвояться. У квадрат зведуть. Зрозумів?

— Як це?

— А так. Подумай — зрозумієш.

Климченко збентежився, ошоломлений ще не до кінця усвідомленим, але, безумовно, якимось недобрим задумом цієї погані, і насторожено дивився на Чернова. А той, уже змінивши свій приязно стриманий вираз на зятято офіційний, згорнув список взводу і притиснув його сумкою.

— Ось так! — сказав він, сів і відкинувся до стіни. — То що вирішуєш?

«Що вони задумали? Що зроблять?» — билася в голові взводного розпачлива думка і поступово викреслювалася здогадка, від якої аж кинуло в жар. Климченко скочив і, хитнувшись, плигнув до столу.

— Не маєте права! Провокатори! Сволота продажна!

— Тихо! — суворо сказав Чернов і підвівся. Рука його твердо лягла на сумку, під якою був список. — Тихо, лейтенанте. Спочатку покрути мозком. Не спіши, — закінчив він з якимось показним співчуттям.

Климченко осатаніло дивився йому в очі — сірі і на цей раз уже холодні і суворі. Декілька секунд вони так стояли — один на один, розділені лише столом, і тоді до взводного вперше прийшло розуміння, що ці люди зроблять з ним усе, що захочуть.

Якийсь час обидва мовчали. В землянці стало холоднувато, грубка вже не світилася вогнистими щілинами, скупі сіріла обклеєна недоречними плакатами стіна, на якій виразно постала головаста, до стелі тінь Чернова. Надворі, певно, темніло; там чути було ліниві кроки вартового; десь далі, байдужі до всього, гомоніли, сміялися солдати. Тоненько награвала губна гармошка.

«Гади! Що роблять, гади! І треба ж було тільки вчора позначити вибулих: убитих і поранених. Туфатулін, здається, тільки не позначений. Вночі підстрелили — не встиг записати... Ні, цього допустити не можна. Але як?..»

І він зрозумів, що єдиний тут його вихід — схитрувати, що їх витонченому варварству треба протипоставити тонку хитрість. Однак він, людина відкритої і простої натури, відчував себе до того малоздатним. Основним, найголовнішим для нього тепер був список, і лейтенант вельми гостро це розумів. Йому важко було змусити себе не дивитись на притиснутий сумкою аркуш паперу, і все ж він кожною часточкою тіла відчував його там і аж боявся, що Чернов міг по чім-небудь здогадатися про його прагнення. Але не дарма, видно, його посадили на середині землянки. Кинутись до столу йому було важко — тепер він не відчував у собі необхідного на це сприту. Варто було придумати щось інше, і Климченко вирішив розтягнути час.

— А що я мав би говорити там? — понурим, але трохи рівнішим голосом спитав він.

Чернов ворухнув бровами, коротко зиркнув на нього й залапав на столі руками.

— О, це дуже просто. Прочитати... Де він тут у мене завалився... Ось. — Він знайшов серед паперів якийсь аркуш і, підвівшись,

через стіл сунув його Клименкові. Лейтенант роздумливо огледів папірець.

«Дорогі громадяни, мої однополчани, — було надруковано дрібним шрифтом. — Бійці і командири... полку. (Іч, сволота, і місце залишили, тільки підставляй.) Це звертається до вас колишній ваш командир (червоноармієць)». Знову пропуск і три крапки. Клименко зирнув нижче, і там також ішли пропуски-крапки, де містилися звороти ще чоловік до п'ятнадцяти із запрошенням у полон. Тут же була порада нагадати цим людям їх конкретні образи на радянську владу і перелічити блага полону — 700 грамів хліба, гарячі харчі з кавою, кожному ковдра, свобода від більшовизму, за бажанням костел, кірха або церква для віруючих. Бійцям, місце проживання яких було зайняте німцями, обіцялася відпустка додому.

«Гарно розписали. Доладно, — подумав Клименко. — Так добре, що й дурень не повірить». Уголос, намагаючись говорити спокійно, він мовив:

— Гаразд! Чорт з ним. Я згоден.

— Оце розмова. Віншую! — Чернов вийшов з-за стола і потиснув його руку вище ліктя. — Давно б так. Ну звісно ж, який сенс помирати за якийсь там паперовий принцип. Правда? Значить, так! — Із задоволенням, як від завершення нелегкої справи, він потер руки. — Значить, так: по російському звичаю обмиємо цю справу. Як-неяк — людей же від гібелі рятуємо. Це, брат, не зрада. Це доблесть!

Пружисто присівши на добрих, з високими задниками чоботях, він одсунув довгий, до підлоги, обрус-ковдру і витягнув з-під столу жовту, на зразок чемодана, скриньку. Клацнув замок, відчинилося вічко, і в скриньці тьмяно блиснули шийки пляшок, якісь пакунки в блискотливім целофані, бляшанки консервів. Чітким, видно, завченим рухом Чернов поставив на стіл дві алюмінієві чарочки. Побіч, під сумкою, лежав іменний список взвода автоматників.

У Клименка розширилися зіниці, коли він побачив те, всередині все стиснулося й похолоділо, м'язи на його ослаблїм тілі напружилися — всього два-три кроки відділяли його від папірця, який зараз міг круто змінити його долю. Те, що трапалося тепер, було так незвичайно, що аж не вірилося. «Навмисно це чи по

дурості?» — напружено спробував вирішити лейтенант. Шалений свій позирк він перевів униз, на скриньку, але скоса бачив на столі сумку, і все всередині його гарячково закрутилося, з новою силою запульсувала в жилах кров — у лічені, вельми коротенькі секунди треба було вирішувати.

— Ось ми зараз, як наші, тобто ваші, кажуть, і обмиємо початок твоєї нової служби. Коньяк! Либонь, такого не пив? — З доброзичливістю гостинного господаря Чернов бовтонув якоюсь рідиною в темній пляшці і поставив її на стіл.

На обрусі-ковдрі вже лежали невеличкі бляшанки паштету, пачка галет, загорнений у целофан шматок ковбаси; до цього долучилася ще й пляшка. Чернов, одначе, все ще мацав у скриньці. Здається, він і не тямив, що робилося в душі полоненого.

«Помилка чи провокація?» — свердило лейтенантову голову питання, і якийсь незримий, але дуже наполегливий радник увесь час турчав: «Давай! Хутчій! Хутчій! Ну що ж ти!..»

«Зараз... Зараз...»

Климченко зручніше поставив біля табуретки свої ноги, трохи схилювся, щоб спритніше можна було скочити: однією рукою він надумав скинути сумку, другою — схопити список.

Чернов тим часом виклав на стіл дві солдатські виделки, склепані заодно з ложками, і знову запустив руку в скриньку. Климченко ще ближче підібрав на підлозі ноги, зігнувся всім тілом і — скочив. Правою він досить спритно відкинув убік сумку, ліва ж, скинувши ковбасу, вхопила цей шматок паперу. Чернов нетямуюче скинув голову і чомусь, перш ніж ринутись на нього, цопнув пляшку, яка котилася зі столу. А Климченко відскочив на крок назад і, рвонувши грубні дверці, пхнув до вогню папірець. Разом з полум'ям, яке відразу схопилося в грубці, в ньому спалахнула радість. Але в цей час іззаду, з якоюсь істеричною веселістю і незрозумілою байдужістю до його вчинку, зареготав, аж затрясся, Чернов.

Чогось не розуміючи, але вже відчувши біду, Климченко вертнувся назад. Він ще не зметикнув, що сталося, як Чернов раптом обірвав сміх; обличчя його враз одеревіло, він сунув руку в кишеню штанів і майже перед лейтенантовим обличчям мотнув у повітрі аркушем паперу.

— Бачив?

Той самий його список, виявляється, зостався у ворога.

У Климченка щось обірвалося всередині.

— Так ось ти як! Кого ти надумав обдурити? Кого?

Уп'явшись у нього позирком, Чернов акуратно запхнув папірець у нагрудну кишеню, ретельно защебнув удзик і зробив крок до полоненого. У ворожих розширених очах палахнула і згасла нелюдська злість.

Пекельний удар у ліву щелепу, у праву, удар у підборіддя, — здається, хруснула щелепа, — дзвін, тріск у вухах, яскравий сніп з очей. Климченко відкинувся до стіни і, марно намагаючись затулитися руками, хутко сповзав на підлогу. Тіло саме, без його волі, намагалося стиснутися в якнайменшу, якнайтугішу грудку, щоб як-небудь витримати страшні удари — в голову, в обличчя, в живіт, у груди... Чернов бив люто і мовчки, як можна бити лише за особисту кривду, за власні невдачі, за непоправне зло в житті — згонив усе на одному. Незабаром у лейтенанта затяло дихання, і він захлинувся чорною болючою каламуттю.

6

Він знов отямився, як і там, у траншеї, від нестерпної стужі.

Пам'ять його з досконалою чіткістю відновила останні хвилини свідомості, цього разу він добре розумів, що з ним сталося, тільки не знав, скільки минуло часу і де він. Навколо було темно, але коли він повернувся неймовірним зусиллям усього болючого, побитого тіла, то побачив збіч од себе віконце — невеличкі світауваті квадратики розміром ледве не з коробку від сірників. Він обперся руками об підлогу — долоні відчули шурпате залізо обшивки, і тоді він здогадався, що лежить у машині. Тіло його так трусилося від холоду, що він ледь володів ним, лиш іноді якось долаючи чергу суцільних болісних дрижаків. Але холод між тим і освіжав, не давав розслабитись, напружував усі м'язи. Климченко сів, зіщулювався, посунувся до стіни; залізо обшивки, увігнувшись, грюкнуло, і він зрозумів, чому навколо тиша — стояла ніч. Його заперли в машині, мабуть, у якомусь «газен-вагені», щоб назавтра кудись повезти. «Але чому кудись?» — невесело подумав він. Після того,

що трапилось там, у землянці, викручуватись йому вже більше, видно, не доведеться.

«От уже гади! Треба ж було так обхитрити! Ось тобі і доблесть, дурню дубовий!» — картав себе Климченко, притиснувши до грудей коліна і лікті і все не в змозі вгамувати дрижаки. Обличчя його було суцільною раною, хиталися під язиком кутні зуби, ліве око ледь розплющувалося — так запливало пухлиною. А ще боліла щелепа під вухом — до неї не можна було доторкнутися.

Попрацював кулачний майстер, «землячок» проклятий, — з ненавистю згадав він Чернова. Хай би вже німець — не так би кривдно було, а то ж свій, і з вигляду людина як людина. А як під'їхав! Як м'яко стелив, ледь навіть коньяку не випили. Ось тобі й співвітчизник! І хто він, цей Чернов? Видно, і справді кимсь був там, у нас, але, подлюга, і тут став чином, надыг офіцерський мундир — кривавить морди своїм. Хоч таке, звісно, німці оцінять. Їм це треба».

Навколо панувала сонна глуха тиша. Десь збоку, мабуть, на дорозі, профуркала машина, та, певно, з передової, донеслося кілька далеких вуркотливих кулеметних черг. Але — дивна річ! — у цій тиші не було спокою, вона здавалася сповненою жахами потвор, які лише дочасно затаїлися, зникли, наладналися до нового, ще жахливішого. Навчений усім, що недавно з ним сталося, лейтенант чекав уже найгіршого — кінця, підготував себе до нього і хотів лише, щоб він настав хутчій і без великих страждань.

А скільки разів на війні минала його погибель, навіть тоді, коли надії на життя вже не було. Це спроквола привчило його до підсвідомої думки, що найжахливіше омине, що він уціліє. Взагалі це допомагало, він перестав особливо берегти себе, більше дбав про людей і про справу, і смерть обходила його. Так було в кожній сутичці, в кожній, найбезнадійнішій ситуації. Але ось, здається, спіткала кістлява і його. І вчепилася міцно.

Опанований дрижаками і напливом сумних, клейких, мов смола, думок, він не зразу звернув увагу на нові звуки, що народилися в дрімливій тиші ночі. Спершу йому здалося, що ця розмова десь там, на дорозі, затим він відчув у ній щось дуже знайоме, своє, не німецьке. Це одразу стривожило. Климченко витяг шию, вслухався — здалося, ніби десь, далеко-далеко, говорить радіо. Так колись до війни було в їх таборах, коли під вихідний він, червоноармієць

кулеметної роти, стояв вартовим на найдальшому посту — складі ПММ¹, а в столовій крутили кіно. Далекі, ледве донесені вночі звуки людської говірки пробивалися в кузов машини. Клименко затаїв дихання, щосили вслухався і незабаром від того, що почув, його пронизав жах.

Далеко, на передовій, говорив динамік.

Спираючись на вихолоне залізо підлоги, Клименко ринувся до дверей. Тупий широкий біль у боку відразу змусив його скривитися, затаїти дихання, але він дотягнувся до тьмяної щілини в порозі і завмер. Динамік звучав з мінливою гучністю, то затухаючи, то раптом виразно доносячи слова. Що вони були російськими, лейтенант не сумнівався, хоч спочатку не зрозумів сенсу жодного. Він знов затаїв дихання і тоді почув — слабо, кволо, але все ж непоправно виразно:

— ...червоноармієць Круглов, молодший сержант Агапітін, єфрейтор Тьомушкін...

Вони перелічували його автоматників.

Він схопився на колінах, витягнувши над головою руки, грюкнув ними в двері, — залізо гучно бухнуло, — і він з усієї сили почав молотити по ньому і волати:

— Ви, сволота, що ви робите?! Що ви робите! Гей, ви! Що робите! Відчиніть! Відчиніть зараз же! Не маєте права!

Але знадвору було по-давнішому тихо, ніхто не озвався — здавалося, ніхто його тут і не чув.

— Відчиніть! Не маєте права! Що ви робите, звірі! Фашисти! Гади!

Він бив і бив у двері, до одерев'яніння в кулаках. Від натуги з потилиці знову пішла кров, але Клименкові вже не шкода було життя — перед найбільшою несправедливістю в жахливій судорозі зайшлося його серце.

— Відчиніть! Відчиніть!

Не спиняючи стукоту, він почув, — ніби хтось з'явився там, знадвору; тоді він загрюкав і закричав міцніше — безладне, задишляве, образливе — і в мить ослабленої знеможеності почув:

— Шіссен будем робіт!

— Ага! Шіссен! Чорт з вами! Стріляйте! Стріляйте, гади!

¹ ПММ — паливно-мастильні матеріали. — Прим. пер.

Ззовні заворушилися, стихшено загомоніли, — певно, радилися. Динамік у далечі все звучав, але задиханий Климченко в короткі зупинки своєї боротьби не міг розібрати нічого — так міцно стукало в грудях серце і біла в скронях кров. Він лише почув постріли там, на передовій, — у відповідь на пропаганду довгі й короткі черги «дегтярєва»¹. Це підбадьорило його, окрилило, і він загрюкав міцніше.

— Сволота! Гади! Що робите! Відчиніть! Не маєте права! Давай Чернова сюди!

Він і сам розумів, що ці слова його — марні, що про яке там право можна говорити з цими людоїдами, але він прагнув протестувати, бо не міг зробити нічого іншого. І він бив і бив кулаками, бив здоровим стегном, коліньми, надзвичайне душевне напруження з якогось запасу надало йому сили. Часом знадвору злісно гиркали німці, певно, вартові; він чекав і — чорт їх бери — готовий був прийняти їх чергу крізь двері, — це його не спиняло.

Вся його істота бунтувала, протестувала, змагалася.

Скільки минуло часу в тій боротьбі — він не завважив.

Урешті-решт він знесилів, крик його став хриплий і кволій, кулаки до крові розбилися об залізо дверей і опухли. Він не помітив, як у його будці-кузові розвидніло, сіра мла розступилася і на підлогу з віконця лягла пляма несміливого ранішнього світла: яскравіше заблищала під дверима щілина. Він усе бив і не чув, як задвірок оживав гомінкою нових людей. Навколо затупотіли кроки, звідкілясь приїхала і зупинилась машина, і ось біля його вуха клацнув замок-засувка. Це було несподівано, двері розчинилися, і він ледве не вивалився з кузова.

Тоді він заспокоївся, затих. Надворі був задумливий вологий ранок, стигло в тумані голе віття вільшин, кудись на корм пронеслася зграйка горобців. У дверях стояли і гляділи на нього двоє німців — один у касці і з автоматом упоперек грудей, другий простоволосий, у мундирчику, без шинелі. За ними перед цією ж машиною ще товпилися по-різному вдягнені і різні за віком німці, які, однаково стихши, з цікавістю на обличчях, мов на яке диво, дивилися на нього. Але він не бачив нікого — його позирк

¹ Мається на увазі кулемет В.А. Дегтярєва. — Прим. пер.

лише метлянувся по цій ворожій людській мішанині і спинився на мовчазній постаті Чернова. Трохи несхожий на вчорашнього, холодний і стриманий, у високому офіцерському кашкеті та підперезаній шинелі, він стояв віддалік, біля входу в землянку і, мерзлякувато засунувши руки в кишені, позирав на нього. Поряд переступали з ноги на ногу ще два офіцери — той, учорашній, високий, в обшитих шкірою бриджах, і низенький, вертлявий чоловічок з чорним коміром шинелі та в пілотці.

Климченко все це захопив одним позирком, мовчазна пауза тривала не більше ніж дві-три секунди — зразу ж він скочив з дверей і кинувся до Чернова.

Зрозуміло, його схопили за руки, заламали їх за спину, скрутили, шарпонули. Він спробував рвонутися, викрутитись, тільки потуги його не могли протистояти вчепистій силі двох. Тоді він знову закричав:

— Звірі! Пустіть! Сволото фашистська! І ти — гітлерівський прихвостню. Наволоч! Виродок!

Чернов якось багатозначно витягнув з кишені руки і поважно ступив до машини. Ближні солдати розступилися, а він, несучи в своїх уже просто студених очах якийсь намір, підійшов до Климченка і два рази витяг його — по правій і по лівій щоці. Лейтенант рвонувся, закричав, але його міцно тримали. Тоді з помутнілим од безсилля розумом він скинув ногою і ледве не зацідив у живіт Чернова. Той ухилився.

— Абшнайден кнопфе! — кинув він комусь із солдат і відійшов на три кроки назад.

Двоє з тих, що з недоброю цікавістю спостерігали все це, підскочили до нього. Один — рудий у синьому комбінезоні, клацнув чималим розкладним ножем і збоку, щоб застерегтися від ніг, шарпонував його за штани. Другий обіруч обходив його ноги. Климченко спочатку не зрозумів, що вони задумали, сіпався, тільки дарма. Той, у комбінезоні, рвонув брезентовий ремінець його штанів, після на землю один за одним посипалися удзики, відлетів вирваний з нитками гачок.

— Покидь! Гади! Що ви робите? Вбийте відразу. Ти, сволото! — закричав він Чернову. — Стріляй! Хутчій, ну!

Чернов кисло посміхнувся, скося глигнув на офіцерів, що сто-

яли біля входу в землянку, і сказав крізь зуби — так, що почути і зрозуміти його міг, видно, один лише полонений:

— Це для тебе завелика розкіш. Ти ще згадаєш мене.

І, повернувшись назад, до землянки, щось заговорив до офіцерів. Високий бундючно ворухнув густими білими бровами, низенький же, явно заінтригований, підійшов ближче, і певний час Чернов щось тлумачив їм. Солдати здаля вслуховувались у їх гомінку. Врешті високий сказав «яволь», а низький злорадно зареготав.

— О, зер гут, гер Шварц! Рус капут!

По якійсь команді ті, що тримали його, пустили, — безсило скрегонувши зубами, Клименко змушений був обіруч ухопити свою одягу і тримати так, щоби уникнути сорому. Навколо ретотали і ржали десятка півтора німців.

Нарешті Чернов одійшов від офіцерів, ближче до пряжки пересунув на ремені тверду кобуру армійського «вальтера» і ривком розстебнув його. Збоку до Клименка підступив солдат, той, що тримав за руки, другий, роздятнений, бігом кинувся кудись. За півхвилини, на ходу вдягаючи шинелю, він повернувся з гвинтівкою. Клименка штовхнули в спину і кудись погнаали.

Кінець.

Вкотре вже за цю добу всевладною тугою охоплювала його ця понура думка, і вкотре вона все не справджувалась. Але ось, здається, таки заб'ють. Він подумав тоді, що вони зроблять це десь у рівчаку, далі від людей і цих машин, однак троє ворогів вивели його на вчорашню стежку і пішли туди, звідки вчора його привели. Чернов ішов у п'яти кроках попереду, весь час мовчав і не озирався. Ззаду, про щось перемовляючись і по черзі потягуючи один недопалок, тупали конвоїри. З окривавленою головою, в одній гімнастерці, шкандибав полонений, тримаючи руками штани.

«Ну й зробили, мерзота! Не втечеш і не вдариш. Видко виучку!» — думав лейтенант про Чернова. В голові його хмільно кружилось, бинт зовсім сповз із лоба і тримався лише за вухом, гімнастерка на плечах була вся запорскана кров'ю. Ордена на грудях уже не було, — видно, вчора викрутили в землянці.

По схилі рову повзло клоччя туману, низько нависло матово-сіре небо, було вогко. До розгаряченого тіла знову почали чіплятися дрижаки, і Клименко жадав аби хутчішого, хоч би якого кінця.

Все тим же вчорашнім шляхом його повели на передову.

«Що їм ще треба? Що вони задумали, сволота?» — міцніше за біль і холод допікало питання. З розпачливою ненавистю він сказав мимохідь Чернову:

— Ти, гаде продажний, годі вести. Стріляй уже.

Чернов повернувся і, притримуючи рукою ліхтарик, шкіряним вушком причеплений на грудях, зирнув на нього з-під низького, вологого козирка кашкета.

— Стріляти? Ні, стріляти я почекаю. Я спочатку організую невеличкий спектакль. Знаєш, як це у нас, тобто у вас, кажуть: концерт самодіяльності.

Так вони вийшли з рівчака в низину. Трава воложила чоботи. Навколо в сірому туманистому мареві лежала холодна весняна земля — чорні смуги оранки, сірі пониклі клини; світлими в підпалинах латками корбану рясніли стернища біля заболочень.

Не спиняючись, перейшли й низину. Чернов мовчав, тільки лупав з-під козирка по боках; чути стало близькі постріли — автоматні і гвинтівкові, але вони скоріше свідчили про затишшя на передовій, ніж нагадували бій. Бою не було. Непевна тиша хмурною невідомістю пригнічувала лейтенанта, але через те, що він наближався до своїх, трохи легшало на душі і чомусь гадалося: що ближче, то більше сили надасться йому, хоча, знав він, допомогти тут йому ніхто вже не зуміє.

Вчорашньою стежинкою вони дійшли до початку траншеї, що, звиваючись по схилу, вела на висоту. Чернов зіскочив у її тут невелику глибину і хутко пішов, по-давнішому зиркаючи по боках. Спереду бухало. Все ближче. Вгорі з тугим дзиканням, завмираючи вдалечині, проносилися кулі. Але це були наші постріли і наші кулі, і вони несподіваною ласкавістю відавалися в серці полоненого. Невдовзі Чернов наздогнав групу солдат — з піднятими комірами й натягнутими на вуха шапками, вони шанобливо притиснулися спинами до стіни, пропускаючи наперед офіцера. В руках у всіх були плоскі алюмінієві казанки, видно, зі сніданком — на Клименка дихнуло пахом кави, — давній, напівзабутий пах, — і від раптового відчуття голоду аж помутніло в очах.

Під знятими поглядами притихлих солдат він похитнувся. Руки його, як і досі, тримали штани — темно-синє діагоналеве галіфе, що дісталось йому після їх останнього ротного.

Траншея вилася по схилу і все далі й далі лізла на висоту. Чернов, підтримуючи кашкета за козирок, почав потроху пригинатись — десь уже зовсім близько був передній край. Клименко гнути голови не хотів, рази два виглянув понад бруствером, але хтось із конвоїрів ззаду прикрикнув, і Чернов озирнувся.

— Ану нижче! — суворо сказав він, і Клименко позлорадив у душі з цих клопотів про його безпеку.

Водночас його нерозуміння від незвичайності наміру цього ката все зростало; він як не намагався, не міг утямити, що з ним надумали зробити. «Може, ще агітувати примусять. Так я їм поагітую. Згадають, собаки».

Але агітувати йому не довелося.

Минаючи здивованих його появою, одубілих з ночі, іноді ще сонних німців, що сиділи в застелених соломною стрілкових окопчиках, вони дійшли по траншеї до самої виспи — ледве не в те саме місце, куди він так невдало увірвався вчора. Десь зовсім близько, — певно, в тому ж рові, була його рота; від передчуття цієї її близькості у Клименка теплом наповнилося нутро. Йому стало надзвичайно шкода своїх, таких усе ж недосяжно далеких хлопців. Тепер для нього було найбільшим щастям хоч би один день побути з ними, сходити хоч би ще в одну атаку. Він би не лаяв тепер трошки нерозторопного, вайлуватого, але по суті непоганого Голоногу, забувся б на всі свої кривди на ротного. Він ладен був би тепер іти з ними в будь-який бій, у саме пекло. Якби лише опинитися там. Але це — незбутня вже мрія..

Вони підійшли до кулеметного окопчика в траншеї, який, видно, нижче за інших спускався до рову. На тупіт їх ніг з окопчика озирнувся молодий кулеметник — невеликий білявий хлопчина в довгій, забрудненій глиною шинелі. Чернов щось сказав йому. Кулеметник, не відходячи від свого «МГ» на бруствері зі стрічкою в приймачі, здивованим позирком глипнув на Клименка, затим щось вигукнув, певно, сусіду по траншеї. Той так само щось прокричав, ззаду по траншеї хтось побіг, глухо затупавши чоботами і шорхаючи об стіни плащ-палаткою. Навколо, скупно перемовля-

ючись, зібралися солдати. Задимили сигарети, і солодкуватий, напрочуд хмільний на студеному повітрі димок своїм пахом запаморочив полоненому голову. Чернов мовчки чекав, і у Клименка стиснулося все всередині — він відчував, що зараз вирішиться для нього все.

Нарешті, той, кого тут чекали, прийшов. Це був товстезний, із заспаною неголеною мордою, офіцер, — мабуть, якийсь гауптман. Нахабно і невдоволено блимаючи червонуватими очима, він вислухав пояснення Чернова, буркнув своє «яволь» і хрипувато щось наказав солдатам. Ті передали наказ по траншеї.

Чернов лягнув себе знятою з однієї руки рукавичкою і відступив убік.

— Ну! Іди! — затіявши явно недобре, кинув він Клименкові.

Лейтенант зрозумів, що той, найостанніший, час настав, і був готовий як слід зустріти його.

Але він не зрозумів свого ката.

— Куди?

— Туди, до своїх. Ти ж хотів, здається.

— Як до своїх?..

— А просто. Вилазь і тупай! Ну що, злякався? Може, не хочеш? Назад повернешся?

Що він задумав? Страшний, незрозумілий, підступний цей чоловік-звір, що він іще підготував? Смерть? Це ясно, але чому так? Ну що ж.. Хай! Може, навіть краще так — на полі бою, перед очима своїх.. Хай!

Лейтенант ступив мимо Чернова, який стояв зі стиснутими щелепами і широко роздутими ніздрями, і грудьми пхнувся на бруствер. Але траншея була тут глибока, а руки мали тримати штани, і він зірвався, садонувшись об брівку обличчям.

Це було ганебно: ззаду, затаївши цікавість, стояли німці, сопла, кирхали, тупотіли чоботами — всі позирали на нього, і він на мить безпорадно розгубився. Тоді той молодий кулеметник, чий окіпчик вони зайняли, клацнув пряжкою свого ремня і, скинувши його з довгої шинелі, подав Клименкові. Страждаючи від сорому і приниження, лейтенант навіть не зирнув на нього, машинально підтягнув і туго підперезав штани. Після, напруживши кожний м'яз, зіскочив грудьми на бруствер і виліз із траншеї.

— Зондерпривіт там колегам, — якось напівжартома кинув йому наостанку Чернов, але Климченко навіть не почув його.

Навколо розлігся широкий притуманений простір — поля, зовсім близький рів, крутуватий схил з полеглою стернею і далечінь під саме небо, з рідкими по рівчаках плямами снігу. Це передсмертне привілля нестримною печалю різонуло його серце. Він не міг ні зрозуміти, ні відчути навіть, звідки — чи з цього сірого, сумовитого, але такого до болю вільного простору, чи, може, з самої його змученої душі, — але раптом гримнув у почуттях якийсь дивовижний гімн вічному, великому, навіть святому, перед чим людина і всі її клопоти стали безмежно нікчемними. В якусь коротеньку мить Климченко відчув себе мурашкою і володарем одночасно, буцімто з порога вічності на секунду зирнула в його обличчя велика, непізнана в житті сутність буття. На кілька коротеньких секунд, втративши відчування себе, ніби розчинившись у небутті, він піднісся над цим простором: великою скривавленою землею, над траншеєю, ровом і навіть власною хуткою загибеллю.

Правда, коротенький позирк назад миттю звалив його до землі, до своєї гибелі, і він, рахуючи останні хвиляки, зійшов з бруствера.

Тоді марудно, вже з реальним відчуванням земного, прощаючися з життям, пішов од траншеї в поле, туди, вниз до рову, чекаючи всім тілом черги чи, може, залпу і відаючи, що все скінчиться просто. Смерть дуже проста річ, на війні він переконався в цьому і не боявся її давно. Йому лише хотілося тепер не прогавити ту останню мить, відзначити її як крапку, як останню межу його життя.

Але пострілів ззаду все не було, і він ішов далі. Вітер пружкою хвилею штовхав його в груди, тріпав на голові волосся, і шматок бинта хляпав по щоці. Климченко зірвав його і з окривавленим жмутом вати відкинув геть. Чіпляючись за стерню, перев'язка застрибала за вітром.

«Ну, стріляйте! Стріляйте ж, гади!.. Де ж постріли?..»

Пострілів, утім, не було. Тоді він спинився, почекав, озирнувся. Скрізь по всій траншеї над бруствером стирчали, ворушилися каски, стволи гвинтівок, тонкі дула автоматів. Мабуть, те, що він спинився, не входило в їх наміри, і кілька голосів закричали:

— Рус, шнель! Дом, дом шнель! — І сміх — хрипкий солдатський регіт.

Що ж вони не стріляють? Чому не б'ють? Чого вони чекають? Здивування спроквола почало переростати в тривогу, яку вже не могла заглушити і безнадійна самота гибелі. Стривожений, він відчув, що це не так собі, що цей Чернов-Шварц щось надумав — чи не гірше за саму смерть? Але що? Збуджений і збентежений, він тепер не міг утямити цього. Він тільки відчув небезпеку ззаду, все далі відходив од неї і все надавав ходи. Водночас він був твердо переконаний, що з цього клина вони не випустять його. Може, мінне поле? Може, та гармата-бахкалка?

І він ішов. Ось уже вчорашня доріжка з чорнобилем у канавках, побіч розпластане тіло в шинелі — хтось їхній, але Климченко навіть не зирнув; неподалік другий — з розметляним на спині мотлохом речмишка — це ж Прошин. Климченко все швидше прямував униз, униз, до рову, весь напружуючись кожним нервом і чекаючи. Але вони там, на висоті, мовчали. Тільки прориваючись під вітер, його наздоганяли уривки гомінки, регіт, і всю істоту лейтенанта проймало здивування: чому так? Невже... Невже Чернов цей — наш?

Ця думка остаточно збентежила його.

Нарешті, він одійшов настільки, що забити його з перших пострілів стало б уже не так легко. Він знов озирнувся — ні, за ним не бігли, ніякого віроломства ззаду не було видно. І тоді всю його істоту охопила надія — жити! Жити! Жити. Він ринув, що було сили, вітер пругкіше штурхонував у груди, але він зігнувся, рвонувся вперед, ледве не полетівши сторчма, помчався згори донизу полем — хистко, невпевнено, від слабості майже не володіючи тілом. І все ж його душа, якимось підсвідомо, сама по собі, мов якогось оправдання, мов правди, мов нагороди за непевність, чекала ззаду пострілів.

Та пострілів не було. Жодного. Нізвідки. Висота завмерла, стаїлася, стихла.. Тоді його пройняв раптовий, не усвідомлений іще у своїй причинності жах — він хитнувся, ослаблі ноги не відразу стримали його. Неясним божевільним позирком лейтенант глянув униз, де вже так близько був порятунок, і спинився.

По всьому березі рову, з усіх вибоїв, з усіх окіпчиків-рівчаків стирчали каски, шалки, настовбурчені коміри автоматників. Він іще не бачив ні їх облич, ні поглядів, — було ще задалеко, — але

щось страшне підсвідомою силою раптом передалося йому. Він раптом і дуже виразно, як може бути лише за секунду до смерті, зрозумів, що всім тут він — ворог.

Це відкриття перуном ударило його, щось у нім ураз спорохніло, ноги самі кинулися вбік, він, не знаючи і не розуміючи, як і що трапилося і що робити, оббіг по стерні кривулину — безвихідну замкнену петлю, ще раз побачив мовчазну висоту і тоді остаточно зрозумів, що з ним сталося.

Зрозумівши, опустив руки, голова його сама впала на груди, і він, хитаючись од вітру, потиху почвалав у рів.

Каимченко ні разу не підвів голови, щоб зирнути, де зійти на обрив, але якесь безконтрольне відчуття вивело його до промоїни-рівчака в березі рову. Там він побачив чийсь руки на свіжо накопаній землі, порожні закоптілі гільзи, розсипані в сухій траві, шматок газети, прибитий вітром у чорнобиль. Дійшовши до обриву, він боком, щоб не звалитися, ступив у нього, стримуючи себе на ногах, зійшов униз. Поруч були люди, але він не бачив їх. Вони всі мовчали; з-під їх чобіт сипалася і незвичайно шумко торохтіла жорсткості. Ненароком якось його позирк натрапив на валянки з рудими старими підпалинами, і він підвів голову: навпроти стояв Орловець.

Страшне, чорне від щетини обличчя ротного, на якому, стягнуті бровами, недобре горіли очі, не здивувало його і не сполохало — лейтенант зніміло і байдуже зирнув у їх гнівну глибину. Він не здивувався також, коли в наступну мить з болючим дзвоном у вусі полетів на землю — він тільки захлинувся від кривди і, ніби затравлений, загнаний вовк, зараз же схопився і вгтавив по вуху ротного.

Затим у нього все одразу пропало — і кривда, і злість, зосталося лише давніше відчуття біди, яка так несправедливо обвалилася на нього і скинути яку вже не було можливості. Він мовчки чекав за цим ударом наступного — міцнішого — або, може, пострілу в спину, груди. Заду і по боках стояли бійці. Хтось із них крикнув щось образливе, й інші підхопили:

- Зрадник!
- Запроданець німецький!
- Прийшов за рештою!

Климченко чекав ці вигуки і розумів їх; оправдуватись, однак, не було слів, щось назавжди затялося в його душі і не було сили впоратися з найбільшою такою несправедливістю. Вперше в короткому просвітленні свідомості мелькнув зрозумілий тепер до дрібниць намір Шварца-Чернова, і лейтенант з новою силою відчув, що, справді, смерть тепер для нього — розкіш.

Але чому мовчить, не б'є і не стріляє в нього Орловець, чого він чекає, скам'яніло втупившись у нього?

Лейтенант підвів очі і, зустрівшись з його позирком, раптом несподівано для себе побачив у ньому майже розгубленість. Здалося, ротний про все вже здогадався, прочитав на скривавленому обличчі лейтенанта його страшенну біду. В душу Климченка відразу хаїнула образа; на мить він відчув себе таким варгим жалю невдахою, що не втримався і на момент згубив усі сили. Він ослабіло осів на землю, затиснув між колін обличчя і видавив із себе нелюдський розпачливий зойк. Навколо гнівно гуділи бійці.

— Тихо! — перекриваючи гомону, раптом заволав Орловець.
— Мовчати! Коли ні диявола не розумієте!

Тоді люди, ніби щось відчувши, хутко затихли. Климченко почув лаянку і погрози, але вже скеровані німцем. Від розпачу він затаїв дихання поблизу від себе почув знайомий, такий по-доброму розважливий голос Голоноги:

— Що ж тепер поробиш! Стерпи як-небудь..

Ці помірковані, розважливі слова старого чоловіка, з яким у лейтенанта було стільки різного — і кепського, і доброго — якось несподівано ніби поставили в нім щось зрушене, збите на місце. Може, в них відбився той завсідний трудний Голонога, з яким чимало позмагався Климченко, — неперебірливий, терпеливий, податливий. Лейтенант внутрішньо рвонувся в протесті проти цього «як-небудь». Він не хотів «як-небудь», — він хотів бути або як досі для них, або ніяким. Протест цей охопив його, перемиг усі інші почуття, лейтенант з новою силою, наданою йому злістю, скинув голову. Жадання довести свою невинуватість справою спалахнуло в нім — це був вихід.

Климченко жваво скочив, кинувся до згорбленого, в пом'ятій шинелі, Голоноги і шарпонував за дуло його автомат.

— Дай!

Голонога сіпонував плечем, незрозуміло моргнув запаленими немолодими очима, але за мить опустив руку і віддав з плеча автомат. Климченко, схопивши його, кинувся на схил. Раптом втративши вагу і, здається, розум, він рачки виліз із рову і по ниві ринувся туди, вгору, до висоти.

Ззаду стало тихо-тихо. Він не оглядався і не чув нічого. Всі на обриві наче оніміли, і ніхто не затримав його, не стрелив, лише за момент хтось вилаявся і затим над ровом здійнявся пронизливий молодий голос телефоніста Капустіна:

— Сволота! Це все вони, сволота!..

Якось приховано Климченко все ж чекав співчуття, навіть прагнув його, сам собі не зізнаючись у цьому. Гаряча, що відпружувала, хвиля обдала лейтенанта з голови до ніг — і він раптом відчув, що ожив, що воскрес. А ззаду по мерзлій землі вже затупотіли ноги, — виходить, його не покинули, повірили; це повертало його до життя. Тепер були тільки німці, був проклятий Шварц-Чернов, і все в Климченкові розгонисто линуло туди, до помсти або смерті.

Тільки так само раптом усе й переінакшилося.

— Відставити! Всі стій! Назад! — ревонув ззаду голос Орловця, і вже майже вишикуваний на бігу ланцюг здригнувся.

— Климченко, назад! Усі назад! Бігом!

«Що це? Що це? Чому так? Навіщо?» — раптом знову з усієї силою запротестувало в нім. Але за кілька останніх секунд він устиг уже стати часткою цілого, як і всі, і мусив слухатись цієї команди. І він упав. Німці ще не стріляли, рота також, але зладжений біг десятка людей, що кинулися за ним, уже спинився, дехто попадав, а дехто поплентався назад у рів, з берега якого волав Орловець.

Тоді, знову віддавшись щемливо-тривожному в душі, Климченко підвівся і, волочачи за чіплянку автомат, пішов полем униз.

8

Автоматники добігали до рову й по одному зникали за обривом. Климченко, знову знесилений і понурий, з опалим серцем дійшов до берега, де був ротний, і відразу побачив його вже внизу, біля

струмка, і з ним ще когось у білому кожусі, з пістолетом в опущеній руці. Обидва вони сторожко дивилися вгору, на нього.

Майже фізично відчуваючи ворожість їхньої мовчазності, Клименко марудно пішов з обриву. Знесилений, розтривожений, у непідперезаній гімнастерці, без шапки, зі сплутаним вітром волоссям, він тут особливо гостро відчув свою приниженість і свою біду. І все ж це було ще не найгірше. Найгірше сталося, певно, коли на середині обриву він упізнав у людині з пістолетом капітана Петухова, офіцера зі штабу полку. Мов укопаний, розривши підборами глину, лейтенант спинився.

— Підеш під трибунал! — хмуро сказав Петухов.

— За віщо? — тихо, про себе спитав він когось, хто не міг відповісти йому, і вигукнув гучніше:

— За віщо?

Але знову йому ніхто не відповів — ні Петухов, ні ротний Орловець, якій, стявши кощаві надбрів'я, похмуро дивився вбік, ні автоматники, що поставали на обриві скрізь по всьому схилі і напружено стежили за ним. Тоді він здригнувся, зрозумівши, що пастка за ним назавжди зачинилася.

— За віщо? За віщо? — закричав він, ледве тримаючися на голому стрімкому обриві. — За віщо, капітане, скажіть?

— Гаразд, Клименко! Розберуться, — незлісно сказав Орловець, зробив крок назустріч, але зразу ж повернувся назад і став збоку від Петухова.

«Розберуться» Він уже знав, як це часом розбиралися. До того ж він побачив, як Петухов, трохи піднявши пістолет, зняв запобіжник.

Кличенко поволі опустив руки, автомат на чіплянці стукнувся об землю, і лейтенант вперше усвідомив його вагу. В той час — мабуть, також уперше — він виразно відчув, що надії всі обірвалися і що назавжди все скінчено.

— Ти переміг, виродку! — сказав він, бачачи перед собою загадково-крижані очі Шварца-Чернова.

Мовлено це було зовсім тихо, але в тій тиші, що запанувала в рові, його почули, і Петухов крикнув гучніше — нетерпляче і загрозливо:

— Взяти його!

Двоє приведених ним з комендантського взводу бійців нехотя полізли на обрив; видно було, що вони помітно боялися і весь час застережливо позирали на лейтенанта. Лізти було незручно, хлопці сковзувалися і падали, спираючись на руки. Климченко, ніби намагаючися щось вирішити і боячися, що не встигне зробити це, неголосно гукнув:

— Стій!

Бійці, не долізши якихось десяти кроків, спинилися; один опустився на коліно, другий стояв, широко відставивши вбік ногу. Климченко трохи знав їх, колись у Дворищах вони разом відбивали німецьку атаку, рятували штаб полку і полковий стяг, який тоді ледве не потрапив до німців. По страдницьких виразах кирпатих облич було помітно, що хлопцям дуже неприємно встривати в усю цю справу. До того ж, видно, вони побоювались його.

— Стій, хлопці! — м'якше сказав Климченко.

З якогось недавнього часу він почав спокійнішати, і що далі, то все виразніше розумів, що відбувається і що треба робити. Це надало йому впевненості та душевної злагодженості — здатності через силу перемогти щось непереможне в собі. Але в цей час Петухов іще щось крикнув бійцям і, тримаючи наготові пістолет, хутким кроком пішов до обриву.

За ним ступив Орловець.

— Стривайте! Ви що? У мене о дев'ятій нуль-нуль атака! Ви враховуєте чи ні?

Петухов не зирнув на ротного.

— Трибунал усе врахує! — загрозило прозвучало в тривожній тиші рову, і в грудях у Климченка щось безнадійно заніло.

На хвилину в ньому блиснула і згасла мимовільна вдячність ротному. Але зразу ж з'явилася думка: «Не треба! Не впрошуй! Марно!»

Петухов доліз до крайнього бійця і з запеклою суворістю на м'ясистому обличчі штовхнув його в шию. Хлопець упав на коліна, підвівся і поліз вище. І в той час Климченко надзвичайно загостреним розумінням відчув справжній, неминучий, великий кінець.

Щоб не роздумати, не дати в собі ослабнути чомусь, як йому здалося, конче ясному і єдино можливому, він перехопив рукою

автомат і його ніби спеціально скошеним для того дульним зрізом, ткнув себе в груди.

— Стій! З глузду з'їхав, чи що?!

Хтось із силою рвонув його за лікоть. лейтенант озирнувся — то був Голонога. Тоді в якомусь секунданому проясненні Климченко зирнув на себе збоку і збентежився.

Насправді: це було вкрай недоречно, навіть огидно — забити себе, коли вже тебе не забили німці. Марудно виспіла його рішучість була зрушена. Але що ж робити? Як бути далі? лейтенант випустив автомат, який тягнув до себе Голонога, і розгублено озирнувся — на схилі рову, тривожно втупившись у нього, стояли бійці.

Він так нічого і не вирішив. Як раптом десь за ровом гулко вдарило в повітрі — раз і другий. У хмарному небі над головами автоматників з тугим шерхотом пройшли снаряди. Крекнувши, вони розірвалися на висоті. За кілька хвилин мала початися атака.

Орловець торопко зирнув на годинник у рукаві і рішуче ступив до Петухова.

— Ти ось що, годі!

Петухов спантеличено озирнувся.

— Ви що?

— А нічого! Мотай звідси! У мене атака! — хмурно сказав Орловець і, не чекаючи відповіді, гучно подав команду: — Командири взводів, по місцях!

— Ах, так! — круто повернувся до нього Петухов. — Покриваєш? Кого покриваєш, подумав? Ти відповіси за це!

— Ну і відповім! — через плече кинув Орловець. Видно було, він ледве стримував себе і в інший час не потерпів би такого втручання в справи роти. Але тепер у роті було ЧП, і тут багато в чім він відчував себе зв'язаним.

Орловець зирнув на годинник і тугіше підтягнув ремінь на своєму кожусі. Після, ніби тільки завваживши на схилі понуро-розгубленого Климченка, з клопіткою суворістю прикрикнув на нього:

— Чого став? Ану, марш до взводу!

Климченко збентежився ще більше — таким несподіваним здався йому цей, по суті такий звичайний, наказ. лейтенант спантеличено зирнув на Орловця: чи до нього той звертається? Але поми-

ки не було — ротний наказував йому; сказав і пішов по струмку вгору, на середину ланцюга, ніби відразу забувши про нього і про Петухова, який зі мстивою зятятістю хутко йшов геть по рову.

З гулким серцем у грудях Клименко повернувся до взводу.

На висоті гриміли вибухи, вгорі у хмарному березневому небі люто верещало і вило. Бійці допалювали цигарки і, охоплені новим клопотом, торопко розбігалися в ланцюг по краю рову. Лейтенант вліз також по обриву нагору і ліг між бійцями. Ще не вірячи, що все обійшлося, що найбільша біда минулася, і передчуваючи попередню трудне, він марудно спокійнішав.

Проте часу в нього було обмаль, командири взводів у ланцюгу подавали вже команди.

Тоді й він, підвівшись на краю обрива і трохи гучніше, ніж було треба, тремтливим від хвилювання голосом гукнув:

— Взвод, підготуватися до атаки!

Хтось сунув йому автомат, хтось поспішно скинув з себе і віддав йому гвинтівку. З німою вдячністю в душі лейтенант прийняв усе це і озирнувся. Трохи збоку над обривом знялася приземиста постать Орловця. Ротний дістав з-за пазухи пістолет і, змахнувши ним, вискочив з рову.

Рота автоматників починала атаку.

Покохай мене, солдатику

• ПОВІСТЬ •

Війна стрімливо котилася під ухил, днями взятий був Берлін, а ми вперлись у німецький оборонний рубіж за невеликим австрійським містечком і третій день стояли непорушно. Німці часом пострілювали з гармат і мінометів, і тоді серед пристойних, гостроверхих будиночків тарахкали вибухи і з фуркотом розлітались увсебіч червоні друзки черепиці. Якби не ті дахові та цегляні друзки, якими був закиданий асфальт, було б дуже зручно котити на велосипеді, особливо від поворотки вниз до напіврозбитої домівки на розі, за якою біля річки стояли обкопані гармати. Взагалі було небезпечно, могли й підстрелити, хоч кулі з недалекого «передка» сюди не долітали. Але ж міни. Від мін, цього німецького бузувірства, схову на передовій не було ніде — ні в полі, ні в лісі, ні в місті. Хіба що в землі. Одначе в землі вже не сиділось — насиділись за війну. А тут буяла весна, жадливо зеленіла обсипана жовтими козельцями трава на пустирі, в городцях при будиночках зацвітав бузок, удень пригрівало сонце. На душі повільнішало, навіть щось зараділо всередині в непевному передчуванні молодої бездумної вдачі. Особливо, коли тобі лише трохи за двадцять, і вперше за війну з'явилася надія вижити. А ще сьогодні в руки потрапив справний ровер, на якому не катався з дитинства.

З-за осніжених хребтин гір вибралося в небо ранкове сонце, сліпучим промінням несподівано вдарило з-за поворотки біля рогу широкого, напіврозбитого вибухом будинку. На мить дорога похитнулася, колесо раптом вильнуло вбік, і я з доброго розгону гримнув на асфальт, проїхавши юзом ще кілька кроків. Перемагаючи біль у коліні, підвів голову й лише тоді побачив людей. Близько приткнутий до вцілілої стіни будиночка, стояв командирський «віліс», побіч з ним — трофейний «хорьх», і застигла купка офіцерів, які здивовано втупилися в мене. Звісно, то було начальство. («І коли їх принесло сюди?» — неясно подумав я.) Стиха матюкнувшись на них і на себе zarazом, почав незграбно підводитись. Надто квапитись вже не мало сенсу, я виразно відчував, що влип, і готувався якось пережити малоприємну зустріч.

— Подивіться на нього! — прозвучало тоном, який не обіцяв нічого доброго. — Гадає, для нього війна скінчилася! Він вже ладен зламати собі голову на дорозі!..

На мою біду, це був командир нашої протитанкової бригади —

кремезний, з бичачою шиєю полковник, незвичайний крикун і матюкальник. У бригаді його і любили, і боялися, бо, зустрівшись із ним одного разу, зустрічатися вдруге не дуже хотілось. Інші біля машин мовчали. Поставивши ногу на бампер «вілліса», вглядався в розістлану на капоті карту знайомий підполковник зі штабу бригади, біля нього стояв якийсь майор у кашкеті кольору хаки. Цей, останній, з поблажливою, сторонньою усмішкою спостерігав за моєю безвихіддю.

— Винуватий, — промимрив я, морщачись від болю в побитому коліні. Рукав гімнастерки був чимало розідраний на лікті, і я трохи повернув ровер, щоб стати до них боком.

— Де твій підрозділ, лейтенанте? — визвірився комбриг.

— Оңде гармати, — несподівано тонким голосом відповів я, кивнувши на гарматну обслугу, що тулилася за сотню кроків біля річки. І зніяковів ще більше: мої солдати, повитягувавши, як один, ший, з цікавістю вдивлялися в свого неборака-взводного, який раптово потрапив у халепу.

— Чий ровер? Крадений?

— Аж ніяк. Трофейний.

— Який трофейний? Ти що, його в бою взяв? — розаютився комбриг. Його з готовністю підтримав підполковник:

— Типовий приклад грабунку транспортних засобів. Є ж постановна військової ради, яку належить суворо виконувати.

— Мені грабіжники не потрібні! — відрізав комбриг. — Зараз же повернути ровер. Туди, де взяли!

— Єсть! — понуро вимовив я, однак, з полегшенням від того, що розмова, здається, скінчилася. Кульгаючи, з ровером у руках я побрів уздовж дощатої огорожі лісопилни до вогневої позиції мого взводу.

Де взяли цей ровер, я знав. Учора наш батарейний санінструктор Петрушин, коли солдати окопували гармати, побігав окіл, як це він завжди робив на новому місці, і з ближнього котеджу за річкою притягнув цей ровер. Сам поїздив недовго, мабуть, навчався, кілька разів упав і втратив до ровера цікавість. Учора на ньому недовго покаталися хлопці з гарматної обслуги, а вранці взяв я.

З ровером у руках я дочвалав до недалекої вогневої позиції. На станку 76-міліметрової гармати сидів навідник Степанов, димів

здоровенною цигаркою з махорки. Інші двоє сиділи на брівці поряд. Командир гармати сержант Медведєв спав під палаткою за бруствером. Правільний Кананок, самотньо позираючи в тил, жував шматок хліба. Ще на світанку туди пішли двоє з казанками, та щось не поверталися: певно, якась невправка у старшини. Було тихо, спереду в містечку поки що не стріляли, мабуть, німці також снідали. Батарея вже котрий день стояла заду за піхотою, вогню не вела, чекала прориву німецьких танків. Але, видно, тепер, наприкінці війни, німцям було не до прориву — хоч би як стримати наші прориви. Начальство, відомо, розуміло те, але все одно робило, як вимагала військова наука, — звісно, для перестороги, аби чого не вийшло. Але вже певно нічого не вийде — німці вже не ті, що в попередні роки, і навіть у попередні місяці. Як чотири місяці тому під Балатоном, коли вони завдали нам клопоту. Прорвали фронт і гнали аж до Дунаю. Тоді наш полк утратив усі гармати і безліч людей. Решта довоює в піхоті.

— Кананку, — покликав я молодого солдата. — Відведи ровер. Онде в той дім.

Кананок, як завжди, спершу ніяково завсміхався, зирнув на добрячий котедж під горою, за бурхливою гірською річечкою.

— Нічого собі будиночок! Палац.

Ну, не палац, звичайно, але котедж справді був показний, — мурований, двоповерховий, з обведеними білою фарбою високими вікнами. Біля входу росли дві старі ялини, а по гранітній стіні розповзвся густий покрив плюща, який спізніло зеленів першим дрібним листям. Удовж річкового берега видніла невисока дротяна огорожа. Ззаду між будівлею і стрімкою скелею височіли старі дерева, з-за листви яких вигядавав червоний дах, завершений невеличкою, під зеленим ковпаком, баштою. Мабуть, господарював там не бідний австрієць.

Я присів на снарядну скриньку між станків, а Кананок через вузький дерев'яний місток над річечкою покотив ровер. За річкою він зупинився біля, мабуть, зачиненої хвіртки, щось гукнув. І тоді з дверей появилася постать якоїсь дрібної жіночки у вузьких штаненятах, вона живо наблизилась до хвіртки і заходила відмикати дверці. Кананок, видно було, забалакав щось, і вона, схоже, відповіла. Хвилину вони там нібито перемовлялись, але звідси не

було чутно, про що. Хоча про віщо міг говорити Кананок, який навряд чи знав бодай десяток слів по-німецьки.

— Ти диви! — задрісно вимовив ззаду Степанов. — Наш Кананок уже німкеньку полює. Вже домовляється...

— Не німкеньку — мабуть, австрійку. Але правда, спритна дівчина, — висунувся з рівчача чорновусий телефоніст Муха.

Либонь, і правда. Навіть здаля дівчина виглядала зграбною — особливо своєю хлопчачою фігурою, жвавою й невеличкою, і вже тим захопила солдатську увагу артилеристів. Вона перейняла у Кананка ровер, легенько крутнувши головою, відкинула назад пасмо коротко постриженого волосся і повернулася до дверей у котедж. Кананок, однак, усе гукав до неї щось, і вона, зупиняючись, відповідала, поки не зникла за ялинками. Солдат недовго постояв ще, а після, все озирваючись, пішов через місток до вогневої позиції.

Я зирнув назад, на дорогу, — «віліс» усе стояв під стіною розбитого будинку. Офіцери схилилися над його капотом, над розстеленою картою; мабуть, вони вже втратили до мене увагу. Та не всі. З-за спин інших один все ж разів зо два зирнув у наш бік — чи не той добродушний майор, подумалося мені. Але в той час у рівчачу зазмерив телефон, і телефоніст Муха покликав:

— Комбат, товаришу лейтенанте!

Я стрибнув у рівчак, узяв слухавку. Комбат питає, скільки у мене снарядів — окремо бронебійних, окремо осколочних. Я сказав, що треба підрахувати, тоді повідомляю. Ніби між іншим комбат попередив:

— Там десь перший біля вас. І особист.

— Уже бачу. Стоять на дорозі.

— Як поїдуть, дзвякни — куди?

Я поклав слухавку і виїз із рівчача. Машини були на давнішій місці, але офіцери там, відко було, заворушилися, перестали розглядати карту. І той добродушний майор у кашкеті вже не позирав сюди. Виходить, це і є наш бригадний особист, уповноважений страхітливого «смершу»¹. Досі я ніде не бачив його, чи, може, він у бригаді недавно? Нашого полкового «смершівця» всі добре знали, той завжди товкся на батареях, особливо на маршах чи на

¹ «Смерть шпигунам» — особливий відділ у радянських військах під час Другої світової війни. — Прим. пер.

формуваннях, любив посидіти з офіцерами вільної години та з чаркою. А ще був неабияким аматором співу — хоч «Розпрягайте, хлопці, коні», хоч «На позицію девушка провожала бойца». Казали, у полк приїхав з Далекого Сходу і вже за два місяці на фронті одержав два ордени, як і наш комбат, котрий тупає по передовій від самого Харкова і двічі поранений. А втім, здавна відомо, що Бог нерівно ділить не тільки в мирному житті, а й на війні.

Машини з офіцерами нарешті поїхали по дорозі в тил, треба було попередити комбата. Полкові батареї в цій тісній гірській долині розміщувалися по одній в декілька ешелонів — перша батарея була спереду, по той бік містечка, відразу за піхотою; по цей бік наша, за нею решта. Всі сиділи при одній дорозі. Ясна річ, комбати стежили за неурочним пересуванням комбрига і повідомляли про нього один одному, щоб не бути захопленими зненацька. Начальства, як і противника, належало остерігатися на війні. Я заліз у тісний рівчак і зателефонував комбатові, а як виїз, Кананок уже був на вогневій. Його усмішливе обличчя сяло стриманим захопленням, і це відразу помітили наші зубоскали-хлопці.

— Ну, домовився? Коли побіжиш?

— А може, він сюди її приведе? В гості...

Кананок, однак, без уваги до них одразу звернувся до мене:

— Там землячка ваша, товаришу лейтенанте.

— Яка землячка?

— Та з Білорусі, каже.

— Як з Білорусі? Радянської? — не міг зрозуміти я.

Всередині Австрії, наприкінці війни, в такому шикарному котеджі — землячка? Щось тут незрозуміле...

— Ну, — тільки й відповів небагатослівний Кананок. Мабуть, більше він не знав нічого.

Та новина не тільки зачепила — вона майже зворушила мене. Земляки взагалі мене ніби обходили, за всю війну я зустрів їх, може, чоловіка три. Мабуть, тому, що цей Український фронт був поодаць від Білорусі, солдати та й офіцери у нас більшістю походили з України, Північного Кавказу, де формувалася бригада, ну й, відомо, з Росії. Білорусів же в полку, здається, не було жодного. Якось почув, нібито начальник ПММ — білорус і принагідно запитав у самого, звідки він. Але ні, не з Білорусі, хоч вимова його

було дуже подібною до білоруської. Казав, смоленець. Я був розчарований. Так хотілося стріти рідну душу, хоч би звідки-небудь з близького чи з далекого району, побалакати про довоєнне. А може, й дізнатися щось про сучасне з рідних містин, від яких я був одірваний з початку війни.

Війна війною, але, мабуть, слід було зашити розірваний рукав. Оскільки тут гасало начальство, роздягатися не став, попросив Кананка зашити гімнастерку на мені, і той вийняв із зимової шапки голку з несвіжою ниткою. Тільки-но він прилаштувався зашивати, як ззаду загухкали наші гаубиці; через голови, прорізуючи туге повітря, з шарханням полетіли важкі снаряди. Спроквола з іншого боку глухо загавкали німецькі міномети — ці, як і вчора, почали бити по містечку. Між дахів і дерев пихнули вгору димні вибухи — два з них зовсім побіч, за лісопильнею.

— Ану, всі в рівчак!

Щільненько, один повз одного, ми позакалякали у вузькому рівчаку; на вогневій біля панорами гармати, як завжди, залишився один навідник Степанов. Вибухи товкли оточення, розбивали вщент покриваї домівок. Невідомо було, скільки триватиме той обстріл, коли тільки це звичайний обстріл без просування піхоти. Якщо з піхотою, буде гірша справа, може, й нам доведеться долучитися до бійки.

— Йолопи! — буркотів телефоніст Муха. — Не дадуть і поснідати.

А сніданок, між тим, затримувався: не випало б їсти його разом з обідом. Як позавчора. Тут, в Австрії, зовсім не те, що недавно було в Угорщині, коли ми про кухню не дбали, задовольнялися з цивільного харчу — не треба були ні перлова каша, ні вермішельний суп. У кожній хаті легко було здобути шматок шинки, кільця приперченої ковбаси, буханець білого хліба. Та ще й бутель, а то й більше вина — червоного чи білого. Але Угорщина коштувала нам немалої крові й зосталася ззаду, а в Австрії з харчем було тугенько. Австріяки самі сиділи на картках. Взагалі голодували. І ми мусили їсти те, що варив старшина. А той, звісно, не дуже завдавав собі клопоту — частував тим, що привозили з тилу.

Обстріл тривав з годину, стріляли наші артилеристи і німці. Разів пару вибухнуло на дорозі, біля того напіврозбитого будин-

ку, де ранком стояли машини, — паленим смородом потягнуло в наш бік, до річки. І мене раптом охопив клопіт: хоч би не вцілили в той приємний котедж. За одну секунду могли зіпсувати все цю затишну красу, над якою впадало, може, не одне покоління його власників. Тим часом по той бік містечка було неначе тихо. І то добре, значить, атаки не було ні з чийого боку. Можна було трохи розслабитися, відійти від напруження, і я виліз із рівчака. Біля навідника Степанова вже сидів командир гармати Медведєв, — не в лад зі своїм прізвищем худий, довготелесий сержант з вузьким, старуватим обличчям. Обстріл перебив його ранковий сон під плащ-палаткою біля бруствера, і тепер сержант нервувал.

— Якого дідька! — зазлостив він, коли вибухнуло зовсім близько, здається, за огорожею лісопильні. — Запалять, буде смердіти до вечора.

— І без того смороду вистачає, — сказав навідник.

— Таке містечко нищать. Без жодної потреби. Все одно хутко кінець, нікуди не дінуться.

— А може, тому й нищать, що наостанці, — сказав Степанов, — щоб нікому не дісталося.

Що наостанці, це певно, подумав я, бо дуже небагато залишилося. Тільки ми щось запорпались, уперлися в якусь перешкоду. З заходу по Австрії вже наступали американці. Часом батареїний радист ловив їх не так і далекі перемовини англійською мовою, яка перемішувалася в ефірі з німецькою, чого раніше не було чути ніколи. Тож вони тут недалеко і, може, днями вдарять назустріч нам із заходу. Якщо до того часу це містечко не перетвориться на руїни. Чомусь раніше про те не думалося. Будинки, міста і села на війні взагалі не бралися до уваги й однаково руйнувались і нами, і німцями. Але тепер ось з'явилося нове почуття, нове ставлення як до людських життів, так і до людського майна. Та ще такої, як ця страдниця Австрія, також по суті німецька жертва.

Як трохи потихшало вгорі, прийшли наші солдати з кухні. Атроценко і Скибов принесли по два казанки, бухани хліба в речмишках — харчі для взводу на весь день. За ними, чомусь перевальцем, волікся проноза санінструктор Петрушин, і я злостиво подумав: а цей пощо? Мені він не подобався ніколи, цей тридця-

тирічний сержант, який у просвітах між обстрілами тинявся по батареїних тилах. Коли ж виникла якась потреба, санінструктора було не знайти. Знову ж через його ровер я сьогодні пережив сутичку з комбригом. Мабуть, відчуваючи це, Петрушин одразу почав трошки навіть лесливо, ніби підбадьорюючись:

— Ну, як? Дістається вам тут? На самому, вважай, передку. Не те, що в третій — сидять, як у батька за пазухою. Комбат на акордеоні грає... Поранили нема? — запитався він.

Солдати повилазили з рівчака, почали різати хліб на палатці, повсідалися над котелками з остиглою перловкою. Петрушин, схоже було, вже поснідав і не виявляв цікавості до їжі. Він дістав з кишені оксамитку і, поставивши на станок чобіт, заходився його начищати. Після старанно начищав другий. Зо всіх сержантів у полку він один форсував у зграбних хромових чоботях, про які не переставав дбати навіть під час обстрілів.

Налощивши чоботи і намиливавшись їх майже дзеркальним глянцем, санінструктор раптом згадав:

— А де мій трофей?

— Який трофей? — навмисно «не зрозумів» я.

— Ровер.

— Ровер комбриг одібрав, — збрехав я.

— Так-таки й одібрав?

— Отак і одібрав. Он хай Кананок скаже.

Петрушин повернувся до Кананка, який з молодим Атрощенком розпочав снідати на бруствері. На мої слова той спершу за-всміхався.

— Ну, одібрав...

— Так я й повірив, — засумнівався санінструктор. — Сховали десь.

Він почав оглядатися біля вогневої, шукати ровер: зазирнув у спустілий рівчак, за штабель снарядних скриньок під брезентовою накривкою.

— Не шукай, не знайдеш, — раптом сказав Медведєв. — Комбриг наказав віддати.

— Кому віддати?

— У кого взяли.

Ну, для чого було говорити, злостиво подумав я, хай би шукав,

де хоче. Але Петрушин якось одразу зрозумів, що Медведєв не обманює і, не сказавши й слова, перескочив бруствер.

— Ти куди? Назад!

Той тільки буркнув щось на ходу і хутким кроком рушив до котеджу. Це мені не сподобалось, але що було з ним робити? По службі він мені не підпорядковувався, а звертатися тепер до комбата не мало сенсу. Комбат з цим сержантом перебував у надто приязних стосунках: той недавно ще тягав йому бутлі з вином, виручав, коли він, перебравши, лежав у кабіні «студебекера», казав по телефону: комбат хворий, діагноз — малярія. Той і справді хворів на малярію, як, врешті, багато хто на батареї. Але хворіли влітку й восени, взимку малярія не брала.

Обстріл уже стихав, здається, з обох боків; закотився за вершини гір далекий відгук, надовго чи ні — невідомо. Санінструктор перейшов місток, рішуче перескочив через невисоку хвіртку й попрямував до дверей котеджу. Щось загрозливе здалося мені в тій його самовпевненій, майже злій рішучості, немов я вже мав певну причетність до того котеджу. Я вискочив з вогневої і, накульгуючи на побиту ногу, перейшов місток, переліз через огорожу. З домівки ніхто не показувався, а Петрушин раз по раз дубасив кулаком в тяжкі двері.

— Відчиніть!

Я підбіг ззаду і рвонув його за плече.

— Геть звідси!

Санінструктор обернувся, пройняв мене злим поглядом, але послухався і пішов до хвіртки. Здаля лише бридко негучно вилаявся. Я повернувся був, щоб податися слідом, як ззаду забрязкотіли двері.

— Дякую вам. Він удруге вже...

На порозі в напіврозчинених дверях стояла вона — моя землячка. Тільки зирнувши в її кирпатеньке, з кількома ряботинами біля перенісся личко, я відразу впізнав наш напівзабутий дівочий вираз обличчя — приязно стриманий, мо' трошки з острахом перед незнайомою людиною. На вигляд вона була ще зовсім дівча, схожа на хлопчика-підлітка, — в темній кофтинці з білим комірцем і вузьких штаненятах замість спіднички. Спереду був пристебнутий куценький білий фартушок — як у покоївки абощо. Вражений

цією зустрічю, я на мить забувся про санінструктора і навіть не бачив, як той переліз через хвіртку.

— Ви з Білорусі? — здивовано спитав я.

— Еге, — тихенько відповіла вона і ніби насторожилася за тим.

— І я ж... також.

— Знаю. Мені ваш солдат сказав.

— Але... Ви тут давно?

Схоже було, вона зітхнула чи лише замірилася, стримавши подих. Потім повернулася в дверях, не запрошуючи мене зайти, але й сама не виходячи на низенький камінний ганок. Вся така спритненька, тоненька, мов цвяшок, з ознакою чогось стривоженого на привабливому личку.

— Як вам сказати... Хутко не скажеш, — вимовила вона й зробила несміливу спробу трошки усміхнутися. Немов на прощання. Але прощатися з нею мені вже не хотілось.

— Нікого не пускайте, — сказав я, відчувши тьмяну приязність до неї. — Якщо будуть стукати, не відчиняйте. Ми вас оборонимо.

— Тут уже стукались.

— Хто стукався?

— Ваші військові, — сказала вона і помовчала. — То, може, знайдете? — несподівано спитала чи запропонувала вона і трішки збочила в дверях, переступивши на слизькому граніті маленькими, в м'яких пантофельках ніжками. Я мимоволі зирнув на свої білі від пилу кирзачі і ступив на низький поріжок.

Тут був не дуже великий, з високою стелею вестибюль, ніби шахова дошка, вимощений чорно-білими кахлями, з високою чорною шафою збоку і двома стрічатими вікнами навпроти. Посередині стояв легенький гарний столик на вигнутих ніжках, вкритий квітчастою скатеркою. Декілька таких же гнутих ослінчиків містилося побіч, а біля стіни стояли два масивні шкіряні крісла. Скрізь було чисто, доглянуто і темнувато: вікна знадвору наполовину затуляло гілля старих зазеленілих дерев.

— А ви тут — одна? — спитався я, трохи здивований явною заможністю її житла.

— Ні, чому ж... Господарі є, — сказала вона, стоячи навпроти.

Вона не зводила з мене своїх ясних очей, мовби чогось чекала. Чекала питання.

— Німці, звичайно?

— Ні. Австрійці.

— Он як! Але ж... Як ви тут опинилися?

Вона не встигла відповісти, як поблизу знадвору розкотисто гримнуло, аж, чутно було, щось з дрібним стукотом покотилося з даху. Дівчина мимоволі здригнулася, в погляді її мелькнув страх, і я вискочив у двері. За моєю вогневою якраз над лісопильнею вітер розганяв у небі рудий клубок диму — то німці пальнули шрапнелю. В таких випадках ліпше було схватися в будинку чи десь під дахом. Але я мусив бігти на вогневу.

Я біг до вогневої і думав, чи не пристрілювальна ця шрапнель? Чи не засікли вони позиції моїх гармат? Друга обслуга взводу була по той бік заваленої дошками лісопильні, як би їй там не дісталося. На цій вогневій всі сиділи в рівчаку, хоча від шрапнелі в ньому не сховаєшся. В цей час іще з пронизливим тріском розірвалися два шрапнелі, але цього разу — по той бік дороги. Я гукнув Скибову збігати до другої обслуги довідатись, чи не поранило кого там. Німці тим часом перенесли вогонь за дорогу, мабуть, щось там помітили — чи не рух піхоти? Скибов тільки відбіг, як забу- мерив телефон — це комбат питає, що у нас трапилось. Сказав, нічого поки що не трапилось. А якщо у кого й трапилось, то не в нас, довбають поки що по сусідах. Може, по піхоті.

Поклав слухавку і сидів, притулившись до чиєїсь спини, думав, що обстріл, відомо, погана справа, але в одному додатна — обстрілу не любить начальство так само. Коли обстрілюють, можна не побоюватись, що на тебе наїде який-небудь «вілліс» з крикливим командиром чи придовбається якийсь дармоїд-комсорт, парт-орг чи особист. Під час обстрілу ти сам собі господар, лейтенант-взводний, і більше від німця ворога тут нема.

Обстріл шрапнелю тягнувся, здається, нескінченно довго. Все ясне небо над містечком було столочене жовто-рудими плямами, які спрокволу розпливалися, витягувались у вітрові косми, і серед них пихкали нові — по одній, парами, а то й по чотири відразу. Пронизливий тріск вибухів гомісно віддавався гірською луною; від особливо близьких закладало у вухах і пригнічувало до глибини

душі. Тільки б витримати. Тільки б перечекати. Не загинути. Гинути наприкінці війни — просто жах...

Аж ось нарешті в небі над містом замовкло. Правда, щось вибухнуло наостанку вдалечині, і настала непевна, майже загадкова тиша. Прибіг Скибов, сказав, що в другій обслузі всі цілі, нікого не поранило, тільки побіч у дворі забило двох коней з піхотинського обозу. Коні лежать, і вже приходив хтось із цивільних, просив дозволу відрізати шмат конини на біфштекс. Бідні австріяки! Ми все ж, як не були голодні, навіть на Україні не їли конину, хоч дехто й казав, що конина — зовсім непогане м'ясо. Але, видно, справді — голод не тітка.

Взагалі поки що не було помітно жодного руху — ні на околиці містечка, ні на дорозі. Піхота щось притихла, навіть не вела вогню з передової. Але, незважаючи на той оманливий спокій, я відчував, що довго ми тут не висидимо, все ж мусимо наступати, добивати ворога в його барлозі. Особливо коли попереду, з того боку, наступають американці.

Солдати по одному повилазили з рівчака на тісний майданчик вогневої позиції, розсілися на станках, снарядних скриньках. Командир гармати Медведєв відійшов на хвилину під недалекий тин лісопильні, а як повернувся, я тихо сказав, щоб інші не дуже чули:

— Сходжу туди...

— Візьміть когось. А то...

Ну, відомо — а то. Я обкинув зором своїх хлопців і зустрів усмішане обличчя Кананка.

— Пішли!

Той підхопив на плече автомат, і ми жвавим кроком пішли до котеджу. Хвіртка була зачинена, і на цей раз перелазити через неї було трохи незручно, не те, що раніш. Зате гріювати у двері не довелося, ті відразу прочинились, як я ступив на низенький камінний ганок.

— Ну, як ви тут? Живі?

— Ой, страхоти скільки! Заходьте, будь ласка, — очевидки ще не заспокоївшись від пережитого, сказала дівчина.

— Нічого! Недовго зосталося. З заходу ідуть американці.

— Правда? Але ж ми нічого не знаємо. То, може, сідайте? — нерішуче запропонувала вона.

Я не сівав, м'явся. Кананок тим часом кивнув на двері:

— Я там, товаришу лейтенанте.

Він пішов на ганок, а я залишився один. Може, і не варто було б тут затримуватись, але мені хотілося більше довідатися про мою землячку.

— Тож як тебе звати?

— Мене — Франя. А вас?

Стоячи біля чорної громіздкої шафи, вона, видно було, з більшою, ніж спершу, довірою вивчала мене.

— Змитрок Барейка, — трохи зніяковівши, відповів я. — Родом з Бешенковичів. А ти звідки?

— Приблизно звідти ж, — скуппо відказала Франя, немовби прислухаючись до чогось. Знадвору, однак, не чути було нічого особливого, хіба що за рамами вузьких вікон тихенько шелестіло під вітром близьке листя дерев. Уточнювати своє походження Франя, однак, не стала.

— Але похастувати вас нема чим. Хіба гербаткою?

— Добре — гербаткою! — навіть зрадів я, почувши це знайоме з дитинства слово. Колись так вимовляла мати, сільська вчителька; батько завжди казав «чай», а мати вперто поправляла його: «гербата».

— То посидьте, я хутенько, — сказала Франя і тихенько вислизнула у своїх м'яких пантофлях крізь бокові двері.

Я лишився один і насторожено подумав: хоч би чого не скоїлося. Все ж поряд німці, і невідомо, хто господар цього котеджу. Правда, Франя служила якимсь гарантом, що все обійдеться. Я підійшов до громадини шафи, доверху заставленої рядами товстих книжок у чорних оправах із золоченими готичними літерами, які я не вельми навчився читати в школі. Побіч на стіні висіла якась тьмяна картина в дуже товстій і також почорнілій від часу рамі. Загалом все тут було старе, може, з минулого століття, зі слідами облізлої позолоти, що, безумовно, свідчило про знатність походження господарів. Може, навіть нинішніх фашистів — хто знає.

Франя, однак, барилася, і я вже подумав, чи не піти звідси до себе на вогневу. Але якась делікатність усе ж стримувала мене, і я дочекався. Розчинилися двері, і ввійшла Франя, обережливо несучи

чи маленьку лискучу тацю з двома чашечками гербати та якоюсь закускою на білому з синім бережком блюдці.

— Цукру, однак, не маємо. Покаликати солдата?

— А ти?

— Я гербату не п'ю, — сказала Франя і запитала: — А можна, щоб сюди зайшли господарі?

— Господарі? Ну, хай...

Господарі ніяк не входили в мої плани, бачити їх тут мені зовсім не хотілося. Але якщо вона просить?.. Тим часом у приміщення якось несміливо всунувся дуже високий старий у чорній старосвітській піжамі, що, мов на вішалці, висіла на його худих плечах. Так само звисали і штани з недоречними, як у генерала, блякими лампасами синього кольору. Він був зовсім лисий, з напрочуд коштастими бровами, під якими глибоко сиділи ясні очі.

— Іх грусен, гер офіцір, — старечим голосом промовив він, трошки схиливши голову в поклоні.

— Бажаю здоров'я, — стримано сказав я. В цей час за ним показалася в дверях невеличка суха жіночка з зовсім білою, мов кульбаба, головою. Обоє притихло спинилися біля дверей. Розставивши ноги, я по-господарськи непорушно сидів біля столика.

— Це доктор Шарф і фрау Сабіна, — тихенько відрекомендувала господарів Франя. Про мене вона, мабуть, сказала їм раніш, і тепер, підступивши до господині, ласкаво притулилася до її плеча. Оце так, сказав я собі, щось, однак, починаючи розуміти в їхніх взаєминах.

— Кайне нацисти?

— Кайне, кайне, — разом повторили господарі.

— Вони не нацисти, — сказала Франя. — Доктор Шарф — професор біології.

— Я, — підтвердив господар. — Університет штадт Ганновер.

Ну, якщо професор, то, мабуть, справді не фашист, усе ж біологія як наука може обійтися без фашистської ідеології, подумав я. Ця обставина трохи пом'якшила моє ставлення до господаря і, напевно, його до мене також. Я було взяв зі столу чашечку гербати, як господар мовив «момент» і вийшов через бокові двері. Я так зрозумів, що треба почекати. І справді, він хутко повернувся, поважно ступаючи негнучими ногами по слизькій підлозі, пос-

тавив переді мною маленький графинчик, до половини налитий золотистим напоєм.

— Дас їст коньяк.

— Овва! — вирвалось у мене.

Господиня щось гукнула Франі, та тихенько висковзнула за двері і, повернувшись, поставила на столик чотири мініатюрні чарочки на тонких ніжках.

— Доктор Шарф частує. Покликать солдата?

— Я сам.

Я вийшов на ганок — мій Кананок сидів на краю сходинки і позирав через річечку на свою позицію, де, видно було, сиділи й лежали його товариші. На дворі було тепло, яскраво світило сонце; над містечком і долиною між гір лежала полуденна тиша. Ніби й не було війни. Я наказав Кананку збігати на вогневу, принести хліба.

— І там у Медведєва тушонка була. Попроси баночку.

Кананок побіг на вогневу, а я повернувся у вестибюль. Господарі були тут, тільки тепер сиділи біля стіни в шкіряних кріслах — старі і однаково безпомічні, те було видно з першого погляду. За столиком Франя налила в чотири чарки.

— Трохи зачекаємо, — сказав я. — Зараз принесуть закуску.

— То добре, — сказала Франя. — Німці як випивають, не закусують.

— А ми закусуємо. Коли є чим.

— У нас вже нічого нема. Ті дні я по хліб на ровері їздила. По картках видавали. А тепер все скінчилося. Як буде далі?

— А вже якось буде, — сказав я. — Головне, війна кінчається. Американці сюди йдуть. Хутко і тут — Гітлер капут!

Старі з крісел страдницькими поглядами дивились на мене, радянського офіцера, який у їхніх очах повнився здоровим, молодим оптимізмом. Але, схоже, мій оптимізм їх мало надихнув. У них було якесь своє ставлення до війни і до життя теж. Але те мене не дуже цікавило. Я чекав Кананка, який швидко приніс солдатську хлібину і бляшанку свинячої тушонки, — все це поклав на край тісного столика.

— О, американ, — тихо зазначив старий, углядівши п'ятикутні зірки на бляшанці.

— Ленд-ліз, — сказав я.

Франя принесла столовий ніж, яким я відкрив консерви, і відрізала від буханки декілька тоненьких скибок.

— Зараз я приготую вам сандвічі.

Поки вона займалася сандвічами — намазувала на хліб смалець з бляшанки, я потайки, з давно не відчуваною насолодою, спостерігав за хуткими рухам спритних пальчиків, раз по разу кидаючи позирки на її ожиле, радісне, дуже привабливе дівоче личко. Мені вона подобалася все більше. Скінчивши свою працю, поклала дві скибки на блюдо і найперше піднесла господарям у кріслах.

— Данке шьон, — кивнув господар, затим підвівся і тремтячими пальцями взяв зі столика чарку. Фрау не зрушила з місця, вона пильно видивлялася на мене.

Ми випили — я, господар і Франя, четверта чарка зосталася на столику.

Коньяк виявився міцним, здається, я відразу почав п'яніти. Чи, може, тому, що був незвичайний до нього — донині в Угорщині ми пили вино і знали його міць. Або, точніше, знали: від вина мало моці. Тільки одного разу в житті, під Шіофоком, я теж почастувався коньяком, тож донині не забув того почастунку. Зате зрозумів: коньяк — не вино, його треба вживати помірно.

— Пане професоже, — вимовив я чомусь по-польськи. — Ви тут не кривдите мою землячку?

Господар, мабуть, не дуже зрозумів моє запитання, і Франя розтаумачила його по-німецьки. Правда, зараз же й відповіла:

— Вони не кривдять. Вони для мене як батьки.

— То добре, якщо так. Гут!

— Гут, гут, — згідливо повторили господарі.

— Але тепер ми її заберемо, — сказав я, набираючись п'яної рішучості, і зирнув на Франю.

Я чекав, що вона перекаже мої слова господарям, та, однак, мовчала. Легка клопітна тінь промайнула на її личку, і я збагнув, що тут щось не так. Не так, як звичайно, коли ми визволяли в містах трудові табори, переповнені людом бараки, з яких їхні мешканці відразу кидалися кожний у напрямку своєї батьківщини. Всі рвалися додому. Я чекав, що в цей момент насамперед

мене подякує Франя, а слідом і господарі — за визволення від фашистської неволі. Однак не дочекався цього.

Повисла трохи незручна пауза. Я сидів біля столика, Франя навпроти готувала маленькі, з сірникову коробку, сандвічі. Старі нерухомо перебували в своїх м'яких кріслах. У вестибюлі враз повиднішало — крізь вузькі вікна зазирнуло сонячне проміння, поклато на керамічну підлогу рваний візерунок від рухливого листя знадвору. Пару готових сандвічів Франя винесла на ганок Кананку й повернулася з порожнім блюдцем — Кананок обійшовся без блюдця.

Після того, як я випив чарки зо три, і в графянчику лишилося обмаль, старі підвелися і знеможено потупали в бокові двері — на кухню абощо. Франя тоді присіла за столик, якимось зі стриманою увагою вгледілася в мене.

Я трохи сп'янів, але почав відчувати, що мої давніші, усталені на війні мірки дещо захиталися, зіштовхнувшись з іншою, не знайомою дотепер реальністю. Все-таки це був якийсь інакший, ніж попередній мій, світ, з його інакшими складнощами, в яких був я, мабуть, профан. Не те, що моя землячка, білоруска Франя — вона в цьому світі жила, а я з ним тільки-но знайомився. Цікавість моя до неї все наростала. Але розпитувати її було трохи незручно, а вона, я помітив, не дуже квапилася розповідати про себе. Або поскаржитись на щось, як це звичайно люблять жінки. Франя не скаржилась, хоч і радість на її обличчі я зауважував не часто. Чи вона так навчилася — ховати свої почуття? Але ж навіщо ховати їх, адже я їй не чужий. Я земляк на чужині.

Там, на вогневих позиціях, я не надто дбав про свій зовнішній вигляд — забруднені землею штани, нечищені кирзачі, неохайно зашитий рукав. Тепер у цьому вестибюлі прийшло інше відчуття, і я старався ставати чи повертатися так, щоб мої хиби не дуже траплялися комусь на очі. Але після, певно, забувся про те і не сховав розірваний рукав від швидкого позирку Франі.

— Дайте зашию, — сказала вона дуже просто, і в тих її словах почулася забута інтонація моєї молодшої сестри Ніни, про яку я нічого не знав з початку війни.

— Дайте, дайте! Я хутко. А то... Некрасиво так, — сказала вона і посміхнулася.

Певно, та її усмішка все й вирішила, — відразу прогнала мою ніяковість. Я розперезався, стягнув через голову мою заношену гімнастерку, несподівано і з неприємністю опинився в несвіжій спідній сорочці з недоречними поворозками на грудях. Намірився був одмовитися від послуги Франі, та дівчина вже взяла гімнастерку і коротким чітким рухом розправила її на колінах. Вона спритно зашивала мою дірку, і те її зашивання визначило дуже багато в рухах моєї, вже спрямованої до неї душі.

Як я це здавна робив на війні, — де б не був і чим би не займався, — крізь справи і розмови звикло вслухався у довкілля, ловив звуки, які могли донести ознаку тривоги, якісь зміни в обставинах. Насамперед кепські зміни. Певно, та моя настороженість передалася Франі, позирк якої теж час од часу пихкав тривогою.

— Ще стріляти будуть?

— Будуть, звісно. Допоки все те не скінчиться.

— А як скінчиться?

— Тоді буде мир. І щастя. І життя, — сказав я не без деякого пафосу. Звичайно, тяжкий клопіт сидів і в мені, тепер я намагався заганяти його вглиб, щоб він не заважав моїй лагідності до Франі. Здавалось, я вже починав відчувати якусь радісну можливість, яку обіцяло незвідане. Але все те було дуже непевне й невиразне, могло кожної миті зникнути.

Франя тихенько зітхнула.

— У мене якраз сестричка така, як ти. Сімнадцять років, коли жива ще, — сказав я.

— Мені трошки більше, — тихо відзначила Франя. — А де зараз сестричка?

— Може, в Німеччину погнали.

— В Німеччині кепсько. Окрім всього — бомбування жахливі. Мої ж господарі тому й приїхали сюди. Як дім розбомбили.

— А тут краще?

— Дотепер краще було. Поки війна не докотилася. Дивно, раніше я думала: може, в Німеччині тихше буде, а то ж у нас вже неможливо стало: усі всіх б'ють, забивають. Партизани б'ють німців, німці б'ють усіх без розбору. Жити ніяк стало. Як мій дядько Лукаш казав: хоч живий у труну лягай.

— Усе Гітлер проклятий.

— Гітлер, звичайно. Але й інші не кращі, — тихо сказала Франя і змовкла.

Ну, звісно, не кращі, всі ці гауляйтери і генерали, Герінги і Геббельси. Вигубили стільки людей, зруйнували Європу. Але тепер хутко вже їм кінець, нарешті Європа визволиться від цього кровожера. Чи це ж не радість? Так, приблизно, я заперечив на песимізм Франі, і вона, помовчавши, стримано погодилась:

— Радість. Однак не безоглядна, — сказала вона і якось вибачно посміхнулася, ламаючи невеличку незгоду між нами. Диво та й годі: таку силу має мимовільна жіноча усмішка, до того ж дівчини, яка тобі подобається. Але на зміну приємній лагідності у мене майнула дикувата думка.

— А у твоїх господарів син є?

— Був, — просто сказала вона.

— І?..

— І загув, — напівжартом скінчила Франя, здається, одразу відчувши мою підозрілість. — Торік загинув у Пруссії.

Проказала вона те легко, без клопоту, але мені почулася деяка фальшивинка тієї її легкості, і я мовчав.

— Прислали повідомлення, його документи, листи. І номер могили. А чому вас це зацікавило?

— Та так.

— Старі дуже переживали. Фрау Сабіну було навіть паралізувало — інсульт. Ледь оклигала. Тепер ходить з кийочком. Рідню, яка була, розбомбили в Гамбурзі. Нікого не зосталося. Племінниця померла в цьому от місті, тож від неї котедж дістався. Думали досидіти тут до кінця війни. Але війна і сюди докотилась.

Вона скінчила зашивати мій добре-таки розпанаханий рукав, на який не хопило однієї нитки, і Франя взялася сукати другу. Все те робила з достеменним спритом, і я замилювано спостерігав за давно не баченим жіночим клопотом. Її недавнє страхопудливе напруження також, здається, минулося. Чи, може, мені тільки здавалося те.

— Війна скінчилася, але... Замість німців одразу ж завладарюють росіяни. Старі дуже непокояться...

— Ось як! Це чому ж?

Схиливши голівку над шитвом, Франя коротко тіпнула пле-

чином, ніби кажучи тим: хто їх зна? Я також не знав. Все нею сказане було для мене незвичним і несподіваним, у душі я не погоджувався, але не знав, як заперечити. Певно, те відчувала і Франя і, щоб зняти мій клопіт, сказала:

— Ет, не будемо про те.

Хай не будемо, я не перечив. Тепер те мене найменше цікавило, мене вабило це дівча, і я мимоволі прагнув лише пустотливої вольності наших стосунків. Хотілося жартувати, але все не випадало придатного для цього моменту чи настрою. Все ж над нами висіла війна.

Не встигла, одначе, Франя дошити мій рукав, як прочинилася половинка дверей, і у вестибюль зазирнуло біляве обличчя Кананка.

— Товаришу лейтенанте...

По його стривоженому голосу я зрозумів, що там щось скоїлося, і в одній спідній сорочці вискочив на подвір'я. На вогневій нібито все було як завжди, але навпроти на дорозі стояв незнайомий, без тенту «додж», і від нього навпростець через пустку прямувала сюди група військових. Попереду крокував рослий, плечистий чолов'яга буцімто без зброї (чи, може, з пістолетом на боку), за ним ще троє — двоє, видно було, з коротенькими автоматами ПКС¹. Вони врозбрід, з якоюсь мовчазною пильністю наближалися до містка. Я насторожено подався до хвіртки назустріч.

— Ти хто? — запитав передній, спиняючись перед зачиненою хвірткою. На його плечах були всього лише погони старшини, і у мене трохи спала тривога.

— А ти сам хто? — якомога спокійніше запитав я. Замість відповіді старшина визвірився металічним голосом:

— Хто займає особняк?

— Ну, я займаю.

— Звільнити негайно! — голос його став зовсім сволотний. — Я з розвідроти гвардійської армії.

— Інший пошукайте! — з нежданою рішучістю випалив я. — Тут протитанковий полк.

— Який іще полк! — старшина легко перестрибнув через хвіртку.

¹ Пістолет-кулемет Судаєва. — Прим. пер.

— Стій! — гукнув я, раптом пошкодувавши, що залишив свій пістолет у вестибюлі. Тоді я вихопив автомат у Кананка, який стиснено стояв ззаду. — Стій!!!

Старшина і справді спинився, утупивши в мене злостивий погляд. Після озирнувся назад, де за хвірткою напоготові стояли його помагачі. Ті, здається, так само бралися за зброю.

— Ти що! Під трибунал захотів? — загрозаиво прогарчав він, ворухнувши жовнами на твердому, свіжо поголеному обличчі. Але за свій «парабелум», що висів на його стегні, поки що не хапався.

Хвилину ми стояли так, один проти одного, — я з підготовленим для стрільби автоматом, а він, мабуть, набираючись рішучості для останнього кроку. Але щось, проте, заважало йому в тій його рішучості. Після він оглянувся, але не на своїх примовклих друзів за хвірткою, а на простір за річечкою, і згледів там моїх артилеристів.

— Твої?

— Мої.

Так, мої артилеристи, мабуть, мало що розуміючи з того, що тут відбувалося, однак, з помітною увагою вдивалися сюди з вогневої, і це, здається, похитнуло набубнявілу рішучість старшини.

— Гаразд, — мовив він спокійніше і, перш ніж перескочити назад через хвіртку, пригрозив: — Гірко пошкодуєш, мудаче!

Не повертаючись назад через місток, вони енергійним кроком рушили кудись по цьому березі, — певно, до інших окраїнних будов. Я віддав автомат Кананку й повернувся в котедж.

Не сказати, що ця сутичка далася мені легко, без хвилювання. Віддав, те мені, мабуть, просто не зійде з рук, ще може дійти до лиха. Відчував, що це не так собі, не випадково, щось тут всунулося таємне і малоприємне. Чи не постарався тут наш санінструктор, інакше чому б вони попрямували відразу до цього котеджу? Вже, певно, не тому, що він тут найгарніший. Що у них там, у тилу, мало придатних, красивих будівель для розвідроті гвардійської армії? Та й чи для розвідроті вони старалися?

З тремтавих рук примовклої Франі я взяв свою гімнастерку, мовчки надів через голову. Франя чомусь ні про що не питала,

— мабуть, і без розпиту відчувала, що скоїлося на подвір'ї, і на її потьмареному личку продовжував тремтіти сполох.

— Не бійся, — сказав я, підперезуючись. — Ми оборонимо.

— Спасибі вам, — тихенько відповіла дівчина.

— І той... Зви мене на ти. Гаразд?

— Гаразд, Митю.

Все ж я загаявся в гостях, не можна було так надовго залишати вогневу. Хоч навколо було тихо, але тривога могла виплеснутись кожної хвилини. Знову ж комбат там, певно, вже не раз телефонував Мусі, вимагав взводного. Медведєв, звичайно, виручить, як завжди, скаже, що лейтенант пішов до другої обслуги, де не було телефону. Але все ж не на півдня він пішов до тієї обслуги.

— Я вернуся, — сказав я Франі, яка, не виходячи на ганок, стояла в розчинених дверях. — Нікого не пускайте!

На вогневій, втім, все було, як завжди, коли не було обстрілу. Навідник Степанов димив своєю махоркою; ледаркуватий Атрощенко лежав горілиць на бруствері, звисівши на майданчик довгі ноги в широких трофейних чоботях. Молодий Скибов довбав під сошником лопатою — щоб збільшити радіус обстрілу гармати. Його лінивою працею в'їдливо керував командир Медведєв, що сидів навпроти на станку.

— Глибше, глибше візьми. А то як дасть на відкоті — навіднику синець і посадить. Обід вам, лейтенанте, в казанку на скриньці, — звернувся він до мене. — На двох з Кананком.

— Їж, Кананку, я не буду.

Мені було не до обіду. Відчував, коньячний хміль ще не минув, як не минуло збудження від недавньої сутички. Відкритий «додж» кудись зник з дороги, і я не зауважив, куди. Може, вони з'їхали зовсім чи шастали десь поблизу. Могли знову налізти на той особняк. І я весь час позирав туди, хоча й не знав, що зробив би, коли б угадів їх там. Я сказав Франі не пускати, але розумів, що можливості її в тому надто обмежені. Якщо ці захочуть, їх не спинити й танку. Що їм цей котедж! У мене вже була подібна зустріч, правда, не тут — в Угорщині, біля Балатону, в одному графському маєткові, який ми зайняли під вечір. Тільки-но влізли з-під дощу погрітися на ніч, як на подвір'я вкотилося кілька «студебекерів», і такі ось хлопчики з автоматами почали нас

викурювати. Вимітайтеся, мовляв, тут буде управа гвардії полковника Мальованого. Хоч насправді тому полковникові потрібні були аж ніяк не холодні графські покої з портретами предків на стінах, а хутчій підземелля під ними, де була силеча питного. І закусі. Витуривши нас у поле, до ранку господарили там, а на світанку, поки не почався бій, ті «студебекери», переваляючись на колодовбинах, повезли їхні трофеї. А ми лише клацали зубами, сидячи в мокрій посадці при дорозі. Але там був комбат, він вирішував, залишитись чи уступити. Вирішив уступити, може, й правильно — дешевше обійшлося. Бо що б ми зробили з тією п'яною хеврою, наділеною всевааддям високого начальства? Тут же комбат далеко, вирішувати мені. Ось я і вирішив. Тепер буду чекати наслідків.

Тим часом було чутно, як у рівчаку щось стримано промовляє Муха, але, судячи з голосу, не з начальством, — хутчій зі своїм братом-зв'язківцем. Побалакавши трохи, підвівся від телефону і голосно оповістив:

— Братове слов'яни! Війні кінець!

Ми всі на вогневій знерухоміли, змовкли, чекаючи пояснення радісної новини, і Муха, настовбурчивши свої вуса, з поважністю оголосив:

— Бригадні радисти підслухали: завтра капітуляція.

— А чому нам нічого не кажуть? — запитався Медведєв.

— Певно, скажуть...

Муха знову зник у рівчаку, припавши до своєї слухавки — тепер звідати очікувалися незвичайні події, від яких радістю займалася солдатська істота, сонцем освітлювався весь білий світ. Це ж треба — скінчилася війна, і ти живий! Тебе не забили. Ти будеш жити довго, довго. Не будеш трястися в землі і чекати останнього свого вибуху. Ти повернешся додому, знову побачиш маму. Знайдеш своє кохання, яке дасть тобі законне щастя в житті. Кінець війні!..

Але коли кінець війні, то, напевно, довго ми тут не всидимо. Певно ж, ми кудись рушимо — назад чи вперед. Тільки вперед чомусь не пускають німці — чи їм невідомо про свою капітуляцію? Чи, що вже зовсім кепсько, не згідні з нею? Якщо якісь есесівці, то звісно, та капітуляція дає їм небагато радості — ще вони

повоюють. Не дочекавшись, проте, більш точних новин, я вліз у рівчак і зателефонував комбату. Чи правда, що вже фініта?

— Буде фініта — скажемо. Ні на хвилину не спізнимось. А поки що дотримуйтеся пильності, — остудив мене комбат.

Мабуть, так. Якщо наказано дотримуватися пильності, то, мабуть, нічого і не відбулося. Мабуть, радисти поспішили. Може, де й капітулюють, а у нас будуть марудити. Чекати наказу. Так само, як і ми чекаємо наказу згори. В цьому сенсі нічого не міняється. Хоч і кінець війни, всі підпорядковуються власному начальству. Як і завше. Тільки начальство вирішує, замиритися чи воювати.

Але все ж якщо капітуляція, так, мабуть, не залишать нас у цій землі. Тепер уже в землі не сиділося, і я вийшов з вогневої на зелену травичку поряд. У довкіллі стояла зовсім мирна тиша: не стріляли ні міномети, ні гармати. Щось усе стихло, затаїлося. Чекало. Справді, чи не кінець цій проклятій колотнечі? Настрій мій чи то повнився радістю, чи то затьмарювався невідомістю, коли я кидав позирк на недалекий котедж. Уже мені кортіло туди, до Франі. Як їй бути нині з цими старими австріяками? Треба додому. В Білорусь. Але як? Куди я її візьму? До моїх артилеристів на вогневу? Звісно, хлопці були б раді. Але що скаже начальство?

Сонце сховалося за громадиною гір, у долину заповзла доволі прохолодна тінь; усе навколо спохмурніло, хутко гублячи свою недавню весняну вчистість. Із-за щільного плаоту лісопилльні віяло паленим, долітали з вітром гіркі подихи згарищ. Нічого поблизу, втім, не показувало на небезпеку, і я наважився. Сказав Медведєву, щоб, коли трапиться щось, прислав Кананка, той знає. Медведєв кинув скупе «гаразд», і я попрямував до маєтка.

Ще не взявся за крилату клямку дверей, як ті розчинилися, за ними в напівморочу покірливо стояла Франя. Вона чекала на мене. Цього разу вона була без свого фартушка, в коротенькій сірій кофтинці поверху тих же чорних і вузьких штанців. Була надто привабна і з соромливою гостинністю усміхнулася до мене.

— Капітуляція, Франю!

— Правда? А боженьку ти мій...

— Ще не офіційно. Але повідомлять.

— Невже дочекалися? Невже правда? — мов дитина, світілася дівчина. — Треба старим сказати.

Вона побігла кудись із вестибюля, а я залишився біля вкритого квітчастим обрусом столика з трьома тюльпанчиками в порцеляновій вазці. Я трохи здивувався: що б означала ця її поспішність щодо господарів? Чи справді вдячність, чи добре виховане почуття обов'язку? Я не знав ще, як до того поставитись, коли кризь розчинені двері у вестибюль сунувся той височезний професор зі своєю фрау. Останньою вскочила збуджена Франя. Трохи віддихавшись од, мабуть, довгого переходу, господар глухим голосом сказав якусь довгу фразу, яку відразу ж розтовмачила Франя.

— Доктор Шарф віншує з кінцем війни і дякує панові офіцеру за визволення від нацизму.

— Будь ласка, — великодушно погодився я. — Живіть мирно.

Доктор уважно вислухав переклад Франі, трохи помовчав. Говорити йому було, видно, важко чи то, може, він важко збирався з думкою. Франя перекладала:

— Він каже: старі щасливі, що дочекалися кінця війни. А молодим тепер доведеться самим влаштуувати майбутнє Європи. Важливо не помилитись.

— Та вже як-небудь. Не помилимось. Якщо донині не помилилися — перемогли, — самовпевнено відповів я і зразу відчув, що перебрал: не варто було так категорично. Франя перекладала відповідь.

— Доктор Шарф каже: перемогти у війні — ще не все.

— А що ж іще?

— Після тяжкої війни неминучий і тяжкий мир, — тихо, ніби навіть не погоджуючись із чимось, перекладала Франя.

Я не зовсім зрозумів, що він має на увазі, цей старий австріяк. Може, однак, і правда, може, і тяжкий мир. Але вже не тяжчий, ніж ця війна.

— Він каже: росіяни повинні зрозуміти, що нацизм і комунізм є два кінці однієї палки.

Ці міркування я чув уперше, і вони здалися мені дивуватими — однією палкою міряти Росію і Німеччину. У нас так ніхто не міркував навіть під чаркою, за такі слова кожен міг опинитися далеко. Ми не відважувалися так навіть подумати. Та й не було потреби так думати — все ж ми воювали з фашистською Німеччиною за свободу своєї країни. При чім тут два кінці однієї палки?

Трохи розгубившись, я мовчав. Певно, відчувши мою ніяковість, господар також зробив паузу і, стримано кивнувши на прощання, повернувся до виходу.

— Зачекай трішки, — кинула мені Франя, прямуючи за старими.

Однак мені не сиділось, і я підійшов до вікна. Це зрозуміло, що за перемогою настане мирне життя, але чомусь не хотілося про нього думати, всі думки тепер не йшли далі перемоги. Саме тої, до якої ми нарешті наблизились і про яку стільки мріяли в тяжкі часи малих і великих невдач. У такі хвилини вона сприймалась нами як глюм, як шахрайська пуста обіцянка. Багато для кого якраз такою і зосталась, і вони нічого про неї ніколи не дізнаються. Інші ось дожили до неї, і, може, ще скористаються з її плодів.

З вузького вікна з високим, наче в церкві, підвіконням майже нічого не було видно, а мені все ж потрібно було бачити мої гармати. І я сказав про те Франі, коли вона прибігла до вестибюля. Дивно, як за півдня змінився її настрій, вона стала тепер жвава, майже безклопітна. Легка й швидка, вона стала схожою на пустотливу школярку.

— Ходімо, — сказала вона й кудись повела мене через боковий хід до рипливих і викрутистих східців — на горище чи що, подумав я. Але то було не горище, а світла тісенька башта, яка, ніби скляночка, гарно виглядала здаля на червоному даху.

— Звідси все видно.

Краєвид з цього узвишся був справді чудовий — майже половина розбитого вибухами містечка, вулиця до поворотки, задимлене подвір'я лісопильні, завалене нагромадженням кругляку й дощок; мої гармати — одна відразу за річкою, а друга по той бік лісопильні. Навпроти за дорогою розлігся широкий гірський схил, знизу порослий хвойним молодняком, який вище обертався на добрий сосновий ліс. З другого боку видно було не багато — стрімкий черепичний схил даху та верховіття громіздких дерев, за якими близько нависала гола скеля гори. В тіснуватій склянці-башті стояла легенька канапка, темнів розчинений люк, крізь який ми сюди влізали. Затишне було містечко, і я захвилювався навіть. Здалося, Франя привела мене сюди не так собі, а для певного інтиму, і тому дівча стало мені ще ближчим.

— А онде і твої солдати, — показала Франя.

Я оглянув згори мої позиції — нічого особливого. Солдати посідали на станки, напевно, тепер балакали про мир, до якого, схоже, дожили — хіба ж не підстава для радості? Кожен уже налаштувався на дім, господарство й мирне життя на ньому. Це було так зрозуміло. Молодші мріяли про навчання і кохання, про своє місце в житті, визначене кожному щастя. Тепер усе те ставало можливим. Ми заслужили на це право, перемігши в страшній війні. Мабуть, подальше залежало від кожного і не залежало од війни. Це було щастя.

Я сів на зручну білу канапу, Франя стала навпроти біля широких, зашкленених дрібними шибками вікон.

— Доктору Шарфу ліки дала. Кепсько йому. Дуже наполоханий.

— Ким наполоханий?

— Німецькими наці, але й нашими також.

— Нашими? Коли ж це вони встигли його наполохати? — здивувався я. Здалося, що Франя говорить щось безпідставне.

— Ти не знаєш. Може, не треба тобі говорити...

— Не бійся. Я йому зле не зроблю.

— Я вірю, що не зробиш. Ти ж не такий, як... Це ж учора вночі ми до ранку не спали...

— Не спали?

— Еге. Як посутеніло, приїхали ваші. Ну, з особливого відділу, сказали. Мене прогнали у вестибюль, а самі там до чотирьох годин його допитували.

— Он як! Але за віщо?

— А хто їх відає. І мені доктор Шарф нічого не сказав. Фрау Сабіна плакала...

— Ну, а ти? У тебе вони про що-небудь питалися?

— У мене вони взяли підписку, що буду мовчати.

— Отакої!

Це було гірше. Врешті, я вже знав, що там, куди лізай ці, і не могло бути добре. Ну, але хай це у нас — у війську, в тилу. А при чім тут австріяки? При чім, нарешті, Франя? Вже ж вона навіщо їм знадобилася? Чи чим не догодила? А може, вона заважала їм у якійсь їх темній справі?

Хоча, заспокоював я себе, до того потрібно бути готовим. Усе ж у цих молодчиків свої, специфічні обов'язки, яких простим людям ніколи не зрозуміти. Насамперед шукати ворогів. Але невже і цей старий професор біології — також ворог? Шпигун? Диверсант? Чи, може, вони самі вербують шпигунів? Але як же в такому випадку тут залишатися Франі?

— А доктор Шарф не фашист?

— Ну що ти! Він не любить фашистів — страх! Бувало, в Ганновері, як біжимо в бомбосховище, він так брутально лає їх. Окіл усе грюкає, ніхто нічого не чує.

— Як ніхто не чує, можна й полаяти, — сказав я. — А ти сідай поряд, ось тут, біля мене.

Якось нерішуче Франя присіла в кутку канали. Її настрої знову, здається, ставав мінорним, явно заклопотаним. Її захопило пережити. Я був настроєний інакше, але радість моя теж поникла. Франя тим часом почала розповідати.

— Там же бомбили кожної ночі. Алярми ці з вечора до ранку. В місті пекло, все горить, все валиться. Німці рятуються в бомбосховищах. Було, що й бомбосховища завалювались і всі гинули. Як почнеться, ми відразу в склеп. Для того у мене вже все підготовлено — термос, пледи. Сидимо, вони там моляться. Я, як умію, також.

— А що, у них свій дім!

— Ні, квартира. У великому будинку. Правда, і квартира чимала, а я одна покоївка. І за куховарку. Роботи сила-силенна. Але я старалася. Спершу придивлялися до мене, як що вмію. Я і справді, не багато чого вміла. Але навчалася. Хотіла догодити. Бо як же інакше жити в чужих? Треба догоджати. Так мама завжди казала. Ну, що зроблю не так — не лаяли, не карали, як деякі. Навчали. Фрау Сабіна спокійно розкаже, покаже. Що, я ті дверні ручки дома коли начищала? Та їх у нас і не було, таких блискучих. Спершу мені про те сказали, показали. Ну, а після я вже й сама дбала. Щоби чисто було і гарно. Дома ніколи так не було.

На тісній каналці Франя сиділа близько від мене, але я посунувся ще ближче, і вона не відхитнулася. Мої свавільні руки вона перехопила в свої і міцненько тримала їх на колінах.

— Тож ти у них за служницю? — з прихованим докором кинув я.

— Ну, звісно. А для чого ж вони мене взяли. Але різні служниці бувають і різні господарі. У Ганновері через вулицю жила Клава, також остівка. То кожного дня плакала від своєї господині. Загинула під час бомбування. Молоко кип'ятила, а тут наліт, кілька хвилин потрібно було зачекати, щоб закипіло. Спізнилася в сховище. Ну, й завалило. І малого теж. А мати його відііла. Встигла з шостого поверху вниз. Як наш будинок розвалився, виїздили ми на вулицю з порожнім термосом і одним плаедом. Більше нічогосінько — ні житла, ні майна. Що робити? Інші б себе рятували, а мої без мене нікуди. Певний час разом жили в якійсь конторі, після в солдатськiм бараку. Затим прийшли документи з Австрії, і вони поїхали. Мене також взяли. Грошей майже не було, фрау заклала в банк свої сережки, брошку. Тут, правда, спадщину одержали.

— Ну гаразд, — сказав я. — А мова? Де ти так навчилася по-німецьки? В школі?

— Трохи в школі, ясно. Але в основному тут. Здібна була, уміла слухать. Слух маю добрий. Знов же фрау Сабіна трохи розуміє по-польськи.

— А ти що — також умієш по-польськи?

— Трохи вмiю, так. Мама католичка, з мого ж імені видно. У нас католики, хоч і білоруси, а розуміють по-польськи. Ти посидь тут, — випустила мої руки Франя. — Я зараз.

Вона зникла в сутінках люка, знизу почувся м'який стук її п'яток по дошках-сходинок, і десь негучно грюкнули двері.

Я підвівся з канапки, озирнув крізь шибки околицю міста. По дорозі з-за кута напівзруйнованого будинку, де я так ганебно гелпнувся з ровера, хутко промчав знайомий трофейний «хорьх», на якому їздив наш «смершiвець», і я з прикрістю подумав: чого він тут гасає? Хоч війна кінчається, а цим нема спокою, все щось пильнують, визнають, мабуть щось комусь готують. За себе загалом я був спокійний, великих гріхів не мав. На окупованій території не жив, з харківського оточення вийшов не один, а з групою, і той «злочин» був уже добре досліджений «смершем» і, певно, зданий в архів. Але, мабуть, отак само думав і командир взводу зв'язку Лежневський, якого місяць тому репресував «смерш». Той, хильнувши, дав собі волю поварнякати про «несправедливості» щодо окруженців, яких після визволення всіх чисто направляли в

штурмбат. Сам опинився через те в штурмбаті, і ніхто з нас його більше не бачив.

Над містечком вечоріло, гори поволі осідали в тінь, лише сніжні вершини ще блищали здалеку сонячним відсвітом. На тлі блакиті вечірнього неба той блиск робився надзвичайно виразним, набував перед нічю сили. Як добре було сидіти тут з милим дівчам до ночі, та й вночі так само. Слухати її, відчувати і — кохати. Якби не війна. Та коли б не війна, де б я зустрів її? Дивно, але саме війна звела нас тут, віддалік від батьківщини, серед цієї альпійської краси. Як би й не розвела також, — раптом подумалося мені.

Майже нечутно в башту піднялася Франя, щось принесла в руках. Розірвала упаковку і поставила на канапу невеличкий пакуночок.

— Ось, частуйся, Митю. Точнісінько, як наші до війни.

То були цукерки, знайомі з дитинства «подушечки». Мабуть, не дуже свіжі, деякі позлипались, і Франя віддирала їх по одній, частувала мене. Справді, незважаючи на не надто апетитний вигляд, цукерки, як і в дитинстві, були солодкі й запасні.

— Сорок копійок сто грамів. Пригадуєш?

— Пригадую, — сказав я. — У сільмаг бігали на перерві.

— А ще були іриски...

— Так усе ж, звідки ти родом? — спитав я.

— Та з Мінська. Там і народилась.

— І давно звідти?

— З Мінська давно. З Мінська ж я спершу перебралася в Червень, звідти вже в Німеччині опинилася. Та тут, якби не пощастило, пропала б. Як пропали мої дівчата.

— Де пропали?

— А на хімічних заводах у Рурі. Потруїлися й погинули. Всі четверо червеньських.

— А ти?

— Знаєш, тут, може, доля така. Може, якась випадковість. Це ж як ми приїхали в якесь містечко біля Ганновера, нас почали розподіляти. Ну, постройли в шереду, прийшло якесь начальство — у формі і в цивільному — хто які, ми тоді мало тямали. І почали перебирати, кого куди. Але спершу прийшли військові, як після виявилось, офіцери з вермахту. Вони були у відпустці з фронту, і

їм дозволялося вибирати в свої сім'ї обслугу. А я була найменша, схудла за дорогу, бідно вдягнена. Стою, ледве дихаю... Перед тим не спали три ночі, поки нас мурижили по станціях, зголодніли. А вони йдуть — ситі такі, здорові бугаї, два в есесівській формі і третій — офіцер вермахту, молодий юнак, танкіст. Ті повиводили дівчат, які здоровіші, ну, рослих, дужчих. А я стою найостанніша. І ось цей вермахтівський лейтенантик пройшов раз, та, певно, йому вже не дісталось дужчих. Тоді він вертається і до мене — «ком» каже. Я мало не зомліла, так він холодно подивився на мене, і голос такий, чисто солдатський, мов на плацу. Вийшла. І мене оформили в цю ось сім'ю доктора Шарфа. А той офіцер був їх син Курт. Вдома він зовсім не такий страшний виявився, як там виглядав — привітний і тихий. І надто вже сумний. За два дні поїхав на фронт, а за два тижні загинув у танку. Як подумати, то він врятував мене. Якби не він, отруїтись б і мені на тій хімії.

— Однак історія! — сказав я, вражений цим оповіданням. — Може, тобі й поталанило.

Франя спохмурніла й хвилину рівненько сиділа, опустивши на коліна маленькі, з гострими ліктями руки.

— Може, мені одній і поталанило. І я все думаю: не сталося б чого. Таки щастя, воно оманливе. Це нещастя — назавжди. Я тут кожного дня біди якоїсь чекала, ну, думаю, невже ж мені і надалі буде так щастити?

— Тепер уже можна не боятися. Скінчиться війна, додому повернешся. Чи ти інакше думаєш? — запитав я і насторожився, чекаючи її відповіді. Франя зітхнула.

— Хто ж не хоче додому. Але що вдома? Якби ж він хоч був, той дід. Та й однокласників нікого не залилося. Як жити серед незнайомих? І тут незнайомі, і там незнайомі...

Ну, відомо, з'являться нові знайомі і навіть друзі, це я знав по собі. Але однокласників, друзів дитинства вже, мабуть, не буде. Оце вже відріжеться назавжди. Мабуть, таки сумно жити з відрізанним дитинством. Яюсь я про те і не думав. Франя ж, бач, думала...

Здається, непримітно за розмовою ми скінчили той цукерковий пакуночок. Я посунувся ще ближче, і Франя не відсунулася — вже не було куди.

— Бідно дівчинко! — щиро вирвалось у мене з самої душі і несподівано для себе я поцілував її в щоку. Франя на мить знерухоміла і раптом здригнулася всім тілом у незрозумілому беззвучному плачі.

— Ну що ти! Ну що ти! — ледь не сполохано казав я, цілуючи її мокре від сліз обличчя, і вона не відхилялася, не уникала моїх уст. Однак потроху марудно спокійнішала і раптом безпорадно усміхнулася крізь сльози.

— Ти пробач мені...

— А нічого, нічого...

Я іще цілував її, щоб якось угамувати її біль і висловити глибину моєї до неї ніжності.

— Я вже сто років... Сто років не плакала. Знаєш, не кепсько вони до мене ставляться, але ж не можу я поскаржитись їм. Чи заплакати. Два роки на відлюдді. Душа змарніла, і ось раптом ти. Треба було... Пробач, Митю.

— Я розумію. Ну, заспокойся...

Все ж потроху вона угамувалася, пригладила долонькою свою зачіску, і стала для мене ще ближчою і жаданішою.

— Це ж треба! — все чомусь дивувалася Франя. — Нещасна моя матінка. Якби вона дожила до цього часу. Все вибирала мені хлопців, та так уже прискіпливо. Коли з ким пройдуся, то вона: то надто довгов'язий, то короткий, то кумедно шморгає носом. А той непоказний, той не комсомолец. Ти ж, мабуть, член партії?

— Ще ні, — розгубився я. — Але комсомолец. А що мама — партійна?

— А то як же!

— А батько?

— А батько ворог народу. В тридцять восьмому посадили і пропав. Мама відмовилася після від нього. Мені по секрету сказала, що те — для нашого рятунку. Тоді багато хто так робив. Воно й зрозуміло: ще молода, красива. І все одно не вберіглася — себе згубила.

— А батько — якийсь керівник був?

— Батько... — Франя погалаєлася з відповіддю, мабуть, говорити про батька було їй не просто. — Батько в органах працював. Ще від революції. Він же з Дзержинським в одній в'язниці сидів.

— О як!

— Так. Дзержинський його і в Менськ направив. Працював день і ніч, ми його й не бачили. Лише раз якось був вихідний чи свято, не пам'ятаю. То поїхали на річку, рибу вудити. Правда, вудив один таточко, мама на лузі квітки збирала, а я бігала по обмілині, мальків розганяла. Ніби гралася з ними. Так мені це сподобалося, звісно, мааа була. Після все просила батька — з'їздимо це. Він обіцяв, але все було ніяк. Якось та якось. А одного разу каже: сьогодні на працю не йду, і сів на ліжку, сидить. Сумний такий. Я почала приставати: поїдьмо на річку. А він каже: ні, вже не поїдемо. Досидів так до ночі, а вночі його і взяли. Так я більше й не побачила річку.

Сірі сутінки огорнули башту і довкілля, вже не стало видно ні окраїни містечка, ні гір, ні дороги. Не видно було і моїх позицій. Містечко потонуло в похмурому тумані, лише дими від згарипц білястими пелехами тягнулися кудись над руїнами.

— І я своїх з сорок першого року не бачив, — сказав я, переймаючись її клопотом.

— Маму ж німці повісили. В Менську. Як партизани їхнього гауляйтера підірвали, німці почали хапати підпільників. Ну якраз і мою маму. Повісили у сквері.

— А ти ж як?

— А я? Кепсько я. Жили на квартирі в Грушівському поселку, от, після мати залишилась одна. Квартирна господиня, правда, непогана була жінка. Але в самої троє малих, чоловіка нема. Харчів ніяких. Привезла з району міх картоплі, хутко його з'їли. Продали, що можна було продати. Я останні рукавички продала, що мама сплела перед війною. Може б, якось і далі бавили час, та на лихо до сусідів стали на квартиру два поліцаї. Ну і один, Вінцесь, став заходити. П'янюга такий, бридкий і нахабний, не було від нього рятунку. Присуне бувало, сидить до півночі, варнякає абищо. А то почне чіплятися. Я вже відшивала його, як уміла, та й господиня заступалася — нічого не помагає. Закохався, каже.

— Ну, ясно, вродлива дівчина...

— Ніяка не вродлива. Це тепер трохи, а тоді, мов гідке каченя.

— Ну гаразд, гаразд, — з ревнивою ноткою сказав я. — Не прибідняйся.

— Я й не прибідняюсь. А тоді... Тоді тітка Мар'я каже: давай відвезу тебе до дядька на село. У того одна дочка, твоя однолітка, будете разом. Допоки зима скінчиться. А там побачимо, може, й війна замириться. Яюсь у неділю поїхали на санях — далеко, аж у Червень, а там ще кілометрів шість, приїхали вже вночі, постукалися у вікно. Дядько пустив, господиня йому почала тлумачити, після просити. Я все це слухаю... Ублагала яюсь, назавтра поїхала. А я зосталася. Незнайома, чужа в чужих людей. Зоська і справді майже однолітка моя, шістнадцять років. Тож з цією ми буцімто зійшлися, нічого була дівка, не зла. Тільки недалеко, страх. До війни скінчила шість класів, а до хлопців тягнулася, мов до магніту. Яюсь до весни добула. А весною загуло навкруги — прийшли партизани. Стали в наше село навідуватись, лаштувати зв'язки. Ну, і деяких хлопців загітували, а з ними і дівок. Зоська зосталася, батько не пустив. А мене не пускати не було кому, побігла з дівчатами. Почалося лісове життя. Загін «Більшовик» називався, командир — колишній прикордонник, прізвище Сокіл. Дні за три ставлять мене в караул — на узліссі біля кладки, гвинтівку дали, настрахали щодо пильності. Вночі стою, боюся. А тут приходять караульний начальник, також з прикордонників — для перевірки. Перевірів, я все правильно відповіла, а він не йде назад. Те-се, бачу, починає найнахабнішим чином. Що тут робити? Кричати? Кричати не можна. Яюсь того разу від нього вибавилася, сказала: поскарджусь комісарові. Відчепився. Ясно, нікому скажитись не пішла, тож незабаром усе почалося заново. І хто — сам командир загону. Не відмовишся ж, коли наказує кудись іти. Ідеш, а він з ад'ютантами слідом. Вернуся, а він: чому не виконуєш наказ? За невиконання наказу — розстріл на місці. Після переходу ляжемо десь стомлені на хвойному лапнику, відразу в сон. А він вночі підкочується, ну і... Як закричу! Тоді лається: чому демаскуєш групу? За демаскування групи — розстріл. Це були якісь не такі, як інші, партизани, як після довідалася — особливого призначення. Всі ходили на марші. Нашим завданням був Менськ, туди дівчат посилали, звіти до нас приходили. Але більше посилали. Менше поверталися. Не вернулася Тоня Бистрова, Валя і Женя-реготушка, були такі дівчатка. Комсомолки всі. Ну, і я комсомолка. А начальниками над нами хлопці, а то й дядьки в роках уже. Ті нікуди

не ходили, тільки за нами стежили. Щоб не дай бог без їхнього відома — нікуди. І любили покористуватися дівчатками... Заступник командира Кошельников бувало каже: що ж такого — біля колодязя жити, та й води не напиться? Трутень такий пикатий. Як не вернулася Женя, моя подруга, теж менчанка, в Колодищах до війни жила, кличуть у курінь мене. Той же Сокіл і каже: тобі завдання пробратися в Менськ і організувати явочну квартиру. Будеш її обслуговувати. А де я її організую? А хоч би в господині твоєї, в якій на квартирі була. Як згадала я тітку Мар'ю і її трьох малих, то мені млясо стало. Боялася вже не за себе, а за них. Це ж з-за тої явочної квартири і моя мамочка попалася. Пішла на явку в Сліпню, там її і взяли. Може, хто видав. І повісили. І господаря, і все його сімейство — шість душ усього. Ну що мені робити? Відмовитись не можна, за відмову, звичайно, розстріл. Однак я пробую, кажу: там же діти малі. А він мені на те: ага, дітей шкодуєш? А тобі на радянську батьківщину наплювати? Я кажу: господиня мене не послухає. А він: не з господинею, так з поліцаями поладиш, вони ласі до таких гарненьких, сама знаєш. Отак він мені натякає на щось. Бридко мені стало, я вже його зненавиділа, а що робити, не знаю. Але того дня не послали, група міняла дислокацію, обходили лісами Червень. Якося я відійшла вбік, у березнячок, кинула в траву гвинтівку — і в своє село. Вже недалеко було. А в сусідньому селі вже поліцейський гарнізон усталився. Що я в партизани пішла, мало хто знав. Думали, з Менська, ну, може, в Менськ і поїхала. Та й пропартизанила я, видно, місяць — не більше. Пішли із Зоською сіно сушити на болото. Влітку воно й непогано, ягоди вистигли. Якось надвечір шість кіпок нагребли, додому збираємось, аж бачимо: біжить тітка, Зоськина мати, каже, приїжджали двоє кінних, тебе шукають. Усе в хаті і клауні перевернули, то не йди додому, ховайся. Ну ми з Зоською і зашилися в стіжку. Так на тому болоті просиділи тиждень, тітка хліб з молоком носила, ягоди їли. Та пішли дощі. Зоська закомизилася: додому хочу. Ну і пішла, а я ще днів кілька зоставалася. Але так само не витримала одна, вернулася в село, пару днів у стодолі спала. А тут оголосили набір у Німеччину, і на Зоську випав наряд. А Зоська не хоче. Тут батько кидається до старости, до поліцаїв, звісно — одна донечка. Якось повечеряли,

і дядько каже: Франю, може б, ти замість Зоськи пішла? Все ж ти одна, що тобі? Коли що скоїться, то переживати нема кому. Сирота. Знов же розумніша, ніж ця дурепа Зоська. Ну, що ж, думаю, якщо іншого не випадає — піду. І пішла, за себе чи за Зоську — вже не думала. Посадили в потяг з такими невдахами, як я, повезли в Німеччину. Натерпілася, набідувалася, допоки на очі Курту не трапила. Ось ти кажеш: вродлива, і люди мені про те казали. А знаєш, як я проклинала ту свою вроду, скільки разів через неї натерпілася. Думала, краще б я народилася якоюсь незграбою, може б тоді щасливішою була. А то... Та ще характер такий, негрубий, доброти хочеться.

— Ну яка під час війни доброта? Тут озвірити можна, — сказав я.

— То так. І все ж вона є, доброта. Я от згадую свою грушівську господиню. Та й на Червеньщині...

— А отут, у Німеччині?

— Так і в Німеччині є. Більше серед старіших, кого ще фашизм не переінакшив.

— Ну, а ти сама добра? — запитав я і притих, чекаючи на її відповідь.

— Навряд. Усе ж я звідти, де релігією була жорсткість, непримирненість. Це вже сидить у нас всередині. Знаю, кепсько це, а що зробиш? Мабуть, натура міцніша, ніж розум. Ось до правди себе не привчу. Особливо, якщо правда колюча. Все гарної брехні хочеться.

— Це зрозуміло. Гарне завжди приємне.

— Головне, що повірити в красиву брехню завжди надто легко. Вона сама на душу кладеться. Ось ти сказав — вродлива, і я вже розтала. Я вже за одне це ладна тебе покохати.

— Правда?

— Авжеж, — мовила вона просто, як колись казали у нас, і тихенько засміявшись, пригорнулася до мене.

— Але ж я без хитрості. Ти ж і справді вродлива.

— Коли поряд нема вродливішої, — пустотливо скінчила вона.

— Але ж ти ще й розумненька.

— Оце вже ні. Я, може, і була б розумна, якби була щаслива. Безталанна дівчина розумною не буде. Це хлопці на горі вчаться. А дівчину горе з'їдає. І розум її, і вроду.

— Навіщо дівчині розум, якщо є врода? — трохи жартливо зазначив я.

— Ну, знаєш, розум — це все ж відносна якість. Я десь читала: щоб порозумнішати, треба відчутти себе дурнуватим. А загалом розум — не найголовніше в людини. Розумним може бути і злочинець. Розумним для себе.

— А що ж головне?

— Людяність, ось що. Те, що йде від Бога, а не від диявола. Чи від мавпи, як дарвіністи писали. Все ж у нас дуже мало божого. Не набули ще чи більшовики відібрали. Відділили народ від Бога.

— А у німців хіба більше... божого?

— Знаєш, більше. Все ж вони більше з Богом жили. Знову ж вони Бога шукали. Протестанти, наприклад. Він був їм потрібен, казав доктор Шарф. А ми свого так і не знайшли.

— Хай собі вони і з Богом. А ми все одно їх перемогли.

— Перемогти, може, і можливо, — не відразу, подумавши, сказала Франя. — Але чи можна без Бога жити? Жоден народ, навіть найвідсталіший, не живе без Бога. Мабуть, це неможливо. Без Бога, він просто сам себе з'їсть. Особливо примітивний народ.

— Ну ми ж ось не примітивні, а живемо без Бога і — нічого. Не з'їли ще одне одного.

Франя трохи примовкала, збираючися з думками, і сказала надто стишеним голосом:

— Знаєш, доволі успішно їли. Класова боротьба — хіба не те саме самоїдство? Хоча нас, може, рятує те, що нас багато. Не дуже хутко можна одне одного з'їсти!

Я не перечив уже, внутрішньо почав з нею погоджуватись. Я відчув, що вона розумніша за мене, хоч і не надто приємно було в тому зізнаватися собі. Все ж я не вважав себе дурнем — дещо тямив у житті, пам'ятав зі шкільної історії та й прочитав трохи книжок. У розмовах з такими, як я, не виглядав дурнішим за інших. Але про що були ті розмови? Про нашу прокляту війну, про несправедливість начальства. Про артилерію та німецькі танки, як їх підбивати. Про життя ми взагалі не говорили, може, тому, що його у нас ще не було. Не було в нашому коротенькому минулому, а на майбутнє ми не надто сподівалися. Нам часто було незрозуміло, як дожити до вечора, де вже було міркувати про Бога. А

вона ось міркувала. Все ж я не знав дівчат. Духовне підростання у них, мабуть, відбувається інакше, ніж у хлопців. Вони таки народжуються не для війни — для життя. Яке для хлопців — завжди проблема. З Богом чи без нього.

Те, що я почув, уражало не одним лише виказаним нею. Було там щось малоприємне для мене — все це її партизанство в загоні особливого призначення. Але я подумав, що так щиро розказати може лише довірлива натура. Я вже знав, які бувають хамули й жалоби серед нашого брата-військового, мав уявлення про тих начальників, які і у війську примудрилися воювати чужими руками. Коштом чужих життів. У партизанах тим паче. У партизанах, розказували декотрі, хто там був, для начальства взагалі рай — роби що хочеш. Командування далеко, аж у Москві, по радіо вішай йому локшину на вуха — не прийде, не перевірить. От і робили подвиги з такими ось дівчатками, яких по одній і десятками кидали в пащу війни. Нових завжди вистачало — вони любили батьківщину і летіли на війну, мов метелики на вогонь.

— Знаєш, я ж також Богом не надто цікавилася, — сказала Франя. — Виховувалася ж войовничою атеїсткою. Аж поки ось тут, у Німеччині, не побула на месі. Як почула орган та співи «Аве Марію», усе в мені перевернулось. І я зрозуміла — раптом і назавжди — Бог є. Його просто не може не бути. Незважаючи на все жахливе на землі.

Що ж, може й так, думав я. Шкода, що те до мене ще не дійшло — раніше дійшло до неї. Мовчки я пригорнув до себе дівчину, і вона не відхилялася. Здається, вона вже довірялася мені, хоча щось ще не до кінця подолане стримує її відповісти на мої ніжності. Але ніжність гоїть усе, мабуть, почала вона гоїти і Франине горе. Несміливо ще, з делікатною стриманістю вона поцілувала мене і знерухоміла. Я знерухомів так само.

Це був мій перший поцілунок, донині жодна з дівчат не цілувала мене. Та і я теж. Я був удячний долі, що він подарував цю пору на схилі дня. Подумалося, може, подарує і щасливу ніч? Я відчув себе дужим, удачливим і почав давати волю рукам. Вона, схоже було, хміліла в моїх обіймах, мовчала, тільки цілувала моє обличчя. А після і зовсім розслабилася, віддаючися моїй хлопчачій владі.

— Кохана...

І раптом стріпонулася, пробуючи вирватися з моїх обіймів.

— Не треба! Пожалій мене. Потім... Я ж сирота...

Ті слова раптом протверезили мене, і я відхитнувся. Насправді, що ж це я? Як же я? Я ж кохаю її.

— Я ж нікого ще не цілувала, Митечко. Тебе першого. Пошкодуй мене.

Ну, звичайно ж, я тебе не покривджу. Я добрий. Я справедливий, бо я кохаю тебе...

— Кохано!..

Я відчув, вона не довіряє інстинктам, не дає заснути розуму. І береже мене. Все ж я не такий, як ті, що траплялися на її шляху. Я кохаю її і жалію. Насамперед, може, жалію. Або ні — насамперед кохаю. А кохання — завжди сила, так мені здавалося...

Глухий грюкіт у двері не одразу долинув до нашої скляної башти, спершу подумалося, що це десь стріляють. Але Франя недобре напружилася в моїх руках і скопилася.

— Митю!

— Це за мною, — здогадався я.

Мало не зламавши собі шию на темних і стрімких східцях, я скотився вниз, навпомацьки знайшов у вестибюлі двері, в які гулко грюкотіли знадвору.

— Товаришу лейтенанте!..

Франя ледве справилася з тяжким засувом, а як відчинила двері і я вискочив на темне подвір'я, Кананок словістив:

— Комбат кличе

— Що сталося?

— Кажуть, зніматися нам.

Ну, все зрозуміло, цього треба було й чекати.

В судільній темряві ми добрели до вогневої, на якій уже юрмилає служба, і Медведєв, як завжди вночі, стихшено витлумачив:

— Наказ — згортатися. За машиною послав, зараз приїде. А вас комбат вимагає.

Я вліз у темний ривчак, впомацьки перейняв з руки Мухи слухавку.

— Ти де там блудиш? — загучав стривожений голос комбата.

— Годину чекать тебе треба. Негайно згортай бойовий порядок, вантаж боєприпаси і — на дорогу. Чекайте на мене.

Починалася звичайна лихоманка поспішних зборів. З тьмяним світлом підфарників на вогневу приповз величезний «студебекер», другий поряд побрів біля плоту до сусідньої обслуги. Цей почав розвертатися, здавати до вогневої задом; незабаром через розчинений борт клопці взялися вантажити важкі скриньки нерозстріляних снарядів, брезенти, зброю, різне солдатське майно. Всі працювали радісно і спірно, бо подібно було на те, що рушимо не в бій, а мабуть, з бою, туди, де вже скінчилася війна. Нарешті кінець війні, і ми всі живі, здорові. Оце диво дивне! Чудо!

У моєї душі був розгардіяш почуттів — радість перемоги все ж засмучувалася клопотом розлучення. Знав, відчував, що поїдемо звідси. Але куди? Чи далеко? Я хотів повернутися сюди, мені дуже потрібно було те. Хоч на годину, хоч на п'ятнадцять хвилин. Я ж нічого не сказав їй. І нічого від неї не почув.

Не витримав: поки чекали другу гармату, я вибіг на пустище і поспішив до містка. Хвіртка цього разу була не зачинена, і тільки-но я вскочив на подвір'я, як розчинилися двері в котедж. На порозі стояла Франя. За нею нерухомо сіріли дві тіні її старих.

— Франю, ми їдемо!..

Франя мовчала. Застигла, мов зніміла, і не ворушилася.

— Ми їдемо! Ти чекай! Я вернусь...

З темряви вестибюля на мене позирали старі, і я, недоречно засоромившись, навіть не поцілував її. Тільки обняв трішки за плечі в тісних дверях і відсахнувся. Я не міг баритися тут: на дорозі, чути було, починався вже рух, ішли автомашини. Деякі навіть світили фарами, чого ніколи не було на фронті. Вже ж, мабуть, і справді війна скінчилася. Я перебіг місток і заскочив на широку підніжку «студебекера», що з моєю останньою гарматою вирулював на шосе.

Надгірською долиною дніло: прояснилося небо, на закрайку його тьмяними зубами вершин означилися гори. Близня гора за котеджем іще вся була, мов хмурний моноліт, — і гора, і дерева під нею. Лише сірий силует котеджу виділявся світлуватою плямою на похмурому, злитому в одно, фоні. Здаля я все позирав туди, намагаючись углядіти маленьку постать на ганку, проте нічого не вгледів. Півгодинки ще постояти б тут, тоді б краще стало видко...

Але півгодини нам не дали. Якось шалена поспішність запанувала на дорозі, одні машини під'їжджали, спинялись, інші, обминаючи їх, несамовито газували далі. Старші офіцери підганяли — хутчій, хутчій! Комбат накричав на мене за спізнення, хоча, коли я під'їхав з двома гарматами, батарея ще кілька хвилин нікуди не рушала. Чогось чекала. Проте лайка і крики комбата були для мене звиклими, на них ображатись не належало. Кривда і шкодування допікали за інше, і те інше залишилося ззаду. Бо щось відчувала моя душа, та не могла хіба вимовити, щоб я зрозумів виразно. Тільки скніла внутрішнім невиразним болем.

Деякий час полк гарячково витягувався в похідну колону. Мимо «студебекерів» з гарматами на причепі по узбіччю промчав «віліс» комбрига, який щось крикнув з машини, але я не зрозумів, що. Моя увага вже була спрямована вперед, де в ранковій сірості стояв на дорозі комбат, і звідкись біля нього з'явилася знайома кругленька постать завжди жвавого капітана, нашого полкового «смершівця». Трофейного «хорьха», однак, не було видно. Щось вони недовго там гомоніли, хоч, здається, більше говорив «смершівець», комбат заклопотано слухав. Затим обидва повернулися обличчями назад, буцімто встромилися поглядами в когось у колоні, здалося — чи не в мене? Але, може, лише здалося, бо обидва не рушили з місця. «Смершівець» розцібнув тонку планшетку, що завжди теліпалася на його заді, щось коротко позначив на папірчині, в яку зазирнув і комбат. Що вони там записували, і що він усе копав між людей, цей невтомний борець зі шпигунами? Цікаво, чи бачив він хоч одного з них у своєму житті? Я подумав, що, коли комбат залишиться один, підійду до нього, спитаю. Та не встиг. Пролунала команда «По місцях!», і я поспішив збігти з дороги.

Нарешті якось невпевнено, з зупинками, рушили розбитою вулицею містечка у бік недалекої передової. Поки я виглядав «смершівця», в кабінку мого «студора» вліз пасажир — наш полковий пропагандист, майор з мудрованим прізвиськом, яке ніяк було запам'ятати. Я змушений був приткнутися на плескатому крилі біля фари, як нерідко їздив на передовій. Теплою порою тут почувалося не гірше, ніж у кабінці, та й зручніше було при несподіваному обстрілі зіскочити на землю. Належало тільки триматись.

Перед тим як рушити, ніхто з командирів не сказав нічого, але коли потягнулися відкрито, значить, німці не чинили опору. Вони зникли. За дощенту розбитими будинками околиці переїхали лінію окопів нашої піхоти, якої вже там не було, відтак і німецьку лінію. Німецькі окопи виглядали, як при поспішному відступі, — скрізь валялося військове майно, зброя, скриньки боеприпасів; уперек бруствера на сошках стояв наготований до бою кулемет з обвислою в окіл стрічкою, повною патронів. Але солдатів ніде не було видно — ні живих, ні вбитих. Здається, вчора, розстрілявши частково боекомплект, вони подалися на захід. На зустріч з американцями. З нами вони зустрічатися не захотіли.

Вже добре розвидніло, хоч сонце з-за гір ще не показалося, і в гірській долині панував прохолодний затінок. Ми нешвидко їхали по асфальтовому шосе на захід, проминули перше не зачеплене війною містечко з дбайливо доглянутими будиночками в стилі фахверку обабіч вузьких вуличок, з темною кірхою серед купки розложистих дерев. Людей було майже не видно, але скрізь з балконів і вікон звисали білі простирада — знаки капітуляції. Потім стали траплятися і люди — старі, діти й жінки; з розчинених вікон вони махали нам і посміхалися. А дехто плакав — бачили й таке. Солдати з кузовів махали у відповідь, вигукували найзрозуміліше тепер «Гітлер капут!» чи ще щось — веселе й пустотливе. Всім було весело і радісно — війні нарешті кінець.

За тим містечком дорога повернула вгору, почалися повороти — то праворуч, то ліворуч. Несподівано колона спинилася: попереду за повороткою почулися гарматні вибухи, всі насторожилися. Я зіскочив з крила, думав, зараз буде якась команда, може, доведеться відчіплювати гармати. Але жодної команди не подавали. Офіцери повилазили з машин, поставали на узбіччі, вглядалися в далечинь. Декотрі йшли далі, де було начальство і звідки пролунали ці неждані вибухи. Що там відбувалося, було невідомо. Я також пройшов трохи вдовж батареїних машин і вгледів попереду свого комбата. Разом з командиром першої батареї вони все вдивалися в голову колони, мабуть, так само чекали якогось сигналу. Ці два офіцери, два капітани з вигляду були дуже різні — маленький худорлявий комбат-1 і циганської подоби, кремезний комбат-2. З їхньої тихої розмови було зрозуміло, що нас обстріляла німецька

самохідка, яка, одначе, змовкла. Екіпаж її, певно, дав драла. Тож не варто хвилюватися, зараз поїдемо. І справді, невдовзі з голови колони пролунала команда «По машинах!» Командир першої батареї побіг до свого «студебекера», а мій трохи затримався, все вглядаючися наперед.

— Капітане, хочу спитати.

— Що? — повернув до мене незадоволене обличчя комбат.

— Що це тут особист ранком вистежував?

— А ти не знаєш, що? — командир батареї встромився в мене недобрим позирком. — Не відчуваєш?

— Не відчуваю, — сказав я, починаючи, втім, здогадуватись.

— З якою це ти землячкою там зніюхався?

На хвилю я онімів — так воно й виявлялося, як я міркував. Я мовчки чекав, що ще скаже комбат, але він також змовк, мабуть, пошкодувавши, що й без того сказав забагато.

— Знов же, батьки твої де? На окупованій території проживали?

— Проживали. То й що?

— От тобі й що! — непевно скінчив комбат і круто повернувся до своєї машини. Спереду вже загарчали мотори, здається, колона рушила.

Я підбігцем повернувся до машин свого взводу і знову заскочив на широке крило «студебекера». Ось тобі й радість: зустрів, як кажуть, землячку. Та ще й батьки на окупованій території. Але де ті батьки, що я про них знав? Думав, приїду після війни, буду шукати. Хтось же повинен знати, як і де вони пропали торік під Ушачою. Були в партизанах, та зникли. Можливо, під час прориву з німецького оточення. Може, загинули, а може... Те «може» діймало мене вже з півроку. Шкода, на порозі миру ламалися загалом нормальні стосунки з комбатом, який помітно злився на мене, мабуть, з подачі особиста. Хоча з його подачі як не загнившся? Тут не на жарт сполохатись можна.

Колона рушила далі, і невдовзі ми вбачили ту самохідку, що обстріляла нашу колону. Екіпажу її там уже не було, самохідка стояла покинута за річкою на схилі. Врешті, шкоди вона нам не вчинила. А на другім повороті під обривом лежала в річці наша перекулена «тридцятьчотвірка», і гірський потік булькотав біля її

гарматної башти. Здається, там залишилися і танкісти, — мабуть, сердеги, надто поспішали до перемоги.

Ми знову зїхали в долину, на рівніше, машини прискорили швидкість. Я все сидів на крилі, тримаючись за ґратування фари. І раптом ми побачили німців. Чимала колона їхньої піхоти марширувала обіч дороги, зважливо пропускаючи наші автомобілі, — зморені, схудлі, оброслі щетиною обличчя, — безладний, притомлений стрій. Усі обвішані шинелями, ковдрами, торбинами з похідним майном, але без зброї. Вже роззброїлися. Ніби полонені. Чи підготувалися в полон. Офіцерів було мало видно — де-не-де обіч колони тупав байдужий до всього лейтенант чи обер-лейтенант з однією-двома бобками на коротких погонах. Наші солдати свавільно кричали їм «Гітлер капут!», явно виказуючи тим самим і радість, і глум, і зловтіху. Німці майже не відповідали, тільки застережливо позирали на своїх учорашніх ворогів і линули собі далі. Тоді солдати, по-дурному жартуючи, почали кричати звичке для німців «Хайль Гітлер!», скидуючи руку вгору. І декотрі з німців стримано цідили своє «хайль», невпевнено рухаючи рукою. Коли на зап'ясті когось помічали ремінець від годинника, наші стукали згори в кабінку «Стій!», шофер зупиняв машину, хтось стрибав на дорогу і кидався в німецький натовп. Незабаром з'являвся звідти з годинником, а то й двома в руках, вже на ходу чіплявся за борт «студебекера». Командири нині стали на диво добрі і дивилися на те поблажливо, декотрі й самі вискакували з кабін. Мій майор-пропагандист також разів зо два вилазив на дорогу. Одного разу, вернувшись, кинув на сидіння новий, сталевий кольору офіцерський плащ, а вдруге, мабуть, так само розжився годинником. Взагалі мені ставало сумно...

Так ми доїхали до чергового містечка і спинилися на його околиці. Далі було не пробитись, та, втім, уже й не було потреби кудись пробиватися. Всі вулиці, центр і довкілля були повні військ: піхоти, артилерії, кілька 76-міліметрових самохідок, вантажівок, «віллісів» і «доджів» начальства. Начальство, де на машинах, а де піхтурою, вперто пробивалося на берег ріки, де раніше за нас з'явилися американці. На чорному шикарному «хорьху», суціль сигналячи, щоб дали дорогу, хутко проїхав знайомий усмішливий майор, бригадний «смершівець». Тепер він, однак, не всміхався,

мав аж надто заклопотаний вигляд за вітровим склом автомобіля, — мабуть, спізнявся на зустріч. Або ще кудись. На мене він і не зирнув навіть, і я подумав: хоч би так і не завважив ніколи.

Наша колона трохи постояла на в'їзді в містечко, а затим хтось із начальства повернув її в боковий завулок. Незабаром ми опинилися на міській околиці, біля широкої надрічної луговини. Не встигли вирівняти в який-небудь порядок автомобілі з гарматами, як нас опанували веселі, радісні люди в небаченій, спортивного крою формі, грубих громіздких гамашах, ще громіздкіших касках з чохлами. То були американці. Вони одразу кидалися в обійми з першим, хто їм траплявся назустріч, — солдат чи офіцер, гучно ляпали по плечах, щось на все горло кричали незрозумілою мовою. Трохи розумів по-англійськи лише мій пасажир-майор, і вони після перших його слів з радісним криком почали підкидати його вгору, мов найбільшого радянського героя. Наші солдати спершу якимось нерішуче піддавались їх веселості, після почали сміливіше й охочіше, гучно здоровкались і так само по-своєму кричали, мов для глухих. Декотрі з гостей уже повилазили на наші машини, звідкись появились бутельки та солдатські фляжки, вже наливали в кварта, а то і жулкнули по черзі з бутельок. Луговина вмить перетворилася в гомінкий безладний ярмарок, замість возів заставлений величезними «студебекерами» з гарматами на причепі. Ніхто не командував, не старався навести порядок. Тут були тільки молодші офіцери, комбати і взводні, старші командири кудись позникали, мабуть, туди, де був міст через ріку і де тепер відбувалася головна зустріч.

Але нам і тут ставало радості. Кілька американців, здається, вже добре напідпитку, опинилися перед моєю машиною і вже весело горланили, двоє обіймалися з телефоністом Мухою. Виявляється, ці розуміли по-польськи, так само, як і Муха, що попав у полк з польської армії. І вже там чутно було, як лунало «Бардзо проше», «Пане капрале», «германско бидло». Побачивши мене, Муха радісно розтаумачив:

— Товаришу лейтенанте, от диво! Земляки! Їхні батьки з-під Познані. Ось ромом частують...

Один з тих земляків — розхристаний, плечистий здоровило вже совав мені величезну бутельку, в якій ще щось плескалось, а

Муха підохочував: «За перемогу, лейтенанте!» І я випив — без великої охоти кілька ковтків теплого смердючого пійла. Після мене поважно випив сержант Медведєв. Затим звідкись з'явилась алюмінієва фляжка, жваво пішла по руках. Муха роздавав невідомо де взяті тверді шматки шоколаду — на закусь. Ми ще випили, і біля мене опинився здоровенний білозубий негр, увесь у хакі, почав безцеремонно мацати на грудях мою «червону зірку».

— Презент, сер офіцір? Єс, презент? Єс?

Я не розумів, що означає — презент? Чи не хоче він одержати в подарунок мій орден? Справді, мабуть так. У віддарунок він уже скинув з руки металічну бранзолету годинника і совав мені. Як було від нього відчепитись? Інші, однак, не відчеплювалися, скрізь відбувався п'яний обмін сувенірів — годинників, зірок з пілоток, ременів і навіть пістолетів. Гляджу, мій тихий Кананок уже прицілюється кудись у кузові з ладної американської гвинтівки, виміняв чи що? Не навоювався хлопець. Поруч сидить на борті і поблажливо усміхається розхристаний американець.

— Ну, ще крихту приймемо за перемогу, — трохи розв'язно совав мені пляшку Медведєв.

— Давай!

Дідько його бери, і справді перемога. Найбільша перемога в найбільшій війні. Давай, Медведю, будемо п'ять. За тих, хто ніколи не вип'є.

І я випив, чи не вперше зі своїм підлеглим, командиром гармати. Загалом те не було у нас заведено — пити з підлеглими. Коли й пили, то більше з рівними собі: взводні — зі взводними, комбати — з комбатами. Але тут така подія — кінець війни. А ми з Медведєвим понад чотири місяці кожного дня і кожної ночі разом. В одному окіпчику і біля одної гармати. А з однієї пляшки випивати не доводилося.

— Все ж могли в одній ямі лежати, — сказав Медведєв, бовтаючи піднесену пляшку і ніби не наважуючись допити.

— Під Шаманторнією?

— Під Шаманторнією, хай їй... Там я вже не сподівався. Безвихідь повна.

Так, він казав правду, за Шаманторнію я не забувся. Під час весняного прориву німецьких танків нашу гармату відрізали від

своїх, ми добу просиділи в кукурудзі, вже не сподіваючись вибратись живими. Попереду на висоті були німці, ззаду на дорозі німецькі танки, наш тягач «студебекер» згорів ще вранці біля переправи. І ми понурились. А тут Медведєв каже: треба, коли стемніє, послати когось у піхоту, щоб дали чоловік п'ять, і тоді б ми спробували викотити гармату. Так і зробили. Послали Степанова, той пробрався між німецьких танків і привів чотирьох з піхоти; під ранок у тумані ми якось викотили з кукурудзи нашу гармату і пробралися до своїх. Навіть нікого не втратили. Але натерпілися — не дай Боже! Вранці по тій кукурудзі вже гасали німецькі гренадери.

Якраз до нашої веселої купки долучився і Степанов — дужий, немолодий уже молодший сержант з орденом Слави на засмальцьованій гімнастерці — це за той його не надто звичайний подвиг.

З машини зліз Кананок. На цьому ярмарку пустотливої веселості він виглядав якимось найнерадіснішим, завсідна його усмішка нині зійшла з кирпатого обличчя, і я розумів, чому. Скінчилася війна, а у хлопця жодної медалі, що, певно ж, його засмучувало. Казали: не заслужив. Провоював зиму поряд з усіма, як і всі, терпів під вогнем, але ось — не заслужив. Бо молодий і скромний. Хоча головне — заслужив життя, хіба це не найбільша нагорода для кожного солдата?

Навколо гув, гомонів, метушився солдатський натовп. Солдати нашої та й інших батареї полку перемішалися з американськими, яких приймали справді як братів, — гомоніли, обіймалися і пили разом з ними. Але і між собою у наших струменіла донині не чута радість. Десь звіддала вже горланили «Катюшу», а ближче виникла нова пісня, яку починав доладний баритон батареїного заспівача:

Покохай мене, солдатику,
І мій милий рідний край...
Вірно жінкою кохатиму...
Не до серця — забувай!

Медведєва, схоже було, хміль брав не хутко; виглядаючи цілком тверезим, він тихим голосом до мене промовляв:

— Замиряться — приїжджай у гості. Якщо можна, з сім'єю. Або один. Я ж біля Телецького озера живу.

Те я знав. За зиму й весну доволі вже наслухався про його озеро, повне рибних дивин і неземної краси. Але сержант і зараз не міг стриматись, щоб не нагадати про те.

— Це ж озеро — чудо. Перше місце займає з краси.

— Може, і приїду, — сказав я непевно.

— А чого? Молодий, женитись треба. А у мене гляди — і наречена готова. Тоська моя саме в пору...

Я знав і чув про його Тоську. Медведєв був удвоє старший за мене, мав дорослу дочку і сина-кулеметника, що загинув під Сталінградом. Залишилась одна дочка, от він і старався гідно влаштувати її в житті. Але навряд чи я годився для алтайських наречених.

Ззаду поміж мною і Медведєвим протиснувся санінструктор Петрушин — з перевернутою на голові пілоткою та почервонілим обличчям. Цей уже був добряче захмелений.

— Цур, Медведю, не сватай дочку лейтенантові. Мені обіцяв.

Медведєв тільки поморщився від п'яного нахабства.

— Забагато хочеш, — тихо промовив він і протягнув мені пляшку. — Тож вип'ємо, лейтенанте.

Здається, я випив ще з Медведєвим, а після і зі зважливим Кананком і навіть з Петрушиним. Я вже не злився на санінструктора, тим паче, що й він не злився на мене і сам мені про те сказав. Здається, після ми навіть обнімалися з ним, і він усе вихвалявся, як його поважають офіцери; начальник санслужби завжди вітається з ним за руку. Вже п'яним позирком я згледів перед собою хистку постать майора-пропагандиста поруч з комбатом чи ще з кимось, кого я вже не впізнав. Спрокволу, але певно я відключався, притулившись до крила «студебекера». Деякий час чув ще великий гомін побіч, як скрізь пили, співали, сміялися. А декотрі і плакали п'яними гіркими сльозами. Аж поки зворушену луговину не зморив п'яний сон.

Як заснулося, не відзначив, але проснувся раптом на світанку. Намацав біля голови величезне пильне колесо «студебекера» і, якось учепившись за нього, сів.

По всій луговині врозбрід стояли наші «студебекери», ніхто їх

не порівняв, — як учора поставили, так і zostалися. І між них, під станками гармат, на стоптаній траві, в кузовах і розчинених кабінах лежали, спали, хропли солдати — радянські вперемішку з американськими — хто де і хто як. Поряд витягся той учорашній негр, що хотів у мене виміняти орден; на його ноги вагігся хтось із наших, під ним, утоптаний у землю, валявся чийсь карабін. Кобура в американця була порожня й розщерблена, — мабуть, уже подарував комусь свого кольта. Чи поміняв на той іржавий карабін. Я з натугою звівся на ноги. Боліла голова, незвична слабкість відчувалася в тілі. Але нове поривання відразу охопило мене. Я пам'ятав приблизно, з якого боку ми сюди приїхали і хистко побрів у тому напрямку. Обійшов «студебекери» своєї батареї, ніде не згледів комбата і подумав, що так, може, і ліпше. Правда, наткнувся на знайомі чоботи санінструктора Петрушина, який, звисивши ноги з розчиненої кабіни, солодко спав на м'якому сидінні. Либонь перебрав, — подумав я, хоч сам був не в кращому стані.

Сонним провулком, скрізь заставленим переправними амфібіями, вийшов на головну дорогу. Всюди було пустинно й безлюдно, мов за кінця світу. Скрізь усі всюди спали — в машинах, на подвір'ях та, мабуть, і в будинках також. Після великої напруги війни.

Опанований певною метою, я побрів по дорозі на схід. Раз по раз озирався, чекаючи, що звідкілясь з'явиться якась машина. Та не з'являлась, не наздоганяла, ніде не було жодної. Тим часом зовсім розвиднілося, блакитне ранкове сонце було без жодної хмаринки. Перший день миру, великий день перемоги. Нарешті спереду виринав якийсь автомобіль з двома офіцерами в кабіні, але він їхав назустріч. За ним за тривалий час показалися два присадкуваті австрійські автомобілі з кузовами, повними визволеного європейського люду. Їх було чутно здалеку, вони горлалили свої пісні, їм було весело. Я все споро крокував і крокував, поки містечко не залишилося далеко позаду. Дорога прямувала по стрімкому узбережжі доволі широкої ріки. На тім її березі теж пролягало шоссе, і дорожній рух там був набагато жвавіший, ніж тут. Автомобілі так і снували в обох напрямках, і я здогадався, що там — американці. Ріка стала межею поміж двома зонами.

Але що я мав усе-таки робити? Здається, я помалу тверезів

після вчорашнього і все виразніше відчував авантюризм мого наміру. Отак пішака я не дійду, все ж ми далеченько відїхали вчора від нашого останнього рубежу. А якщо й пощастить, урешті, з машиною, хіба ж я впораюся вчасно. Все ж, як не крути — я в самовільній відлучці, і в полку хутко помітять мою відсутність. Мабуть же, почнуть нарешті тверезити переможці. Начальство змусить.

Але й повертатись уже було ніяк — не дозволяла гідність.

Видно, якщо надто потрібно, то Бог помагає. Правда, не завжди вчасно, буває, і з чималим спізненням. Коли вже пізно і покористатися тою божою милістю. Як нашому комбатові Рукавицину. За бої на Дністрі послали на Героя. Так хотів комбат одержати золоту зірку, та загинув під Секешфехерваром. Тільки поховали, як надійшов указ. Та кому він тоді був потрібен? Так приблизно подумав я, і тоді ж, озирнувшись, побачив машину. Лець підняв руку, як машина згідно загальмувала і м'яко спинилася на шосе. Це був могутній ЗІС, із кабіни якого висунулась весела голова в облізай пілотці.

— Що, лейтенанте? Сідай, прокочу.

Через задній борт я застрибнув у кузов, майже весь зайнятий якоюсь старосвітською шафою чи буфетом з позолоченими викрутасами на скляних дверцях; біля самої кабіни стирчали ще три якісь скриньки. Місця для пасажирів тут узагалі не було, тільки ззаду біля борту зоставалася неширока щілина, в яку втиснулися мої ноги. Триматись не було за що, і я неспритно обперся руками об слизький бік шафи.

— Будеш якраз тримати, щоб не посунулась. А то стукнеться, кому відповідать?

Виявляється, і в день перемоги не всі пили-їли, подумав я. Декотрі займалися іншими справами. Але хай, на здоров'я... ЗІС нешпарко котився по непоганій дорозі, весняний вітер приємно обвівав спітніле від ходи обличчя. Моє жадання все ж обіцяло здійснитись, я був майже задоволений. «Покохай мене, солдатику, і мій милий рідний край... Вірно жінкою кохатиму... Не до серця — забувай!», само собою співалося в душі. Ні, я тебе не забуду, мила дівчинко, запевняв я себе. І все ж якийсь тьмяний, самотній неспокій тривожними штуршками передавався моїм передчуттям, все кортіло — швидше! Я боявся спізнитись.

— Перемога, лейтенанте! Диви ти, дожили-таки! — крізь вітер летів голос з кабіни, також до половини закладеної якимись пакунками.

Назустріч пішли машини — легкові, штабні, вантажівки. Ці спізнило так само пнулися за перемогою, на побачення з союзниками. У вікнах одного трофейного автобуса мелькнули веселі дівочі обличчя і донеслася музика — там грала гармошка. Мабуть, якийсь армійський ансамбль, здогадався я, з тих, що надихали нас на перемогу. Спізнилися, однак, на велику зустріч, треба було раніше.

У знайомому, безлюдному вчора містечку тепер панувало неабияке пожвавлення, справжній вуличний фест, з безліччю людей і, як я зрозумів, не тільки австрійців. Сюди зібралися, здається, з усього довкілля, з недалеких гірських поселень. На площі біля кірхи замайорили прапори — французький триколюровий, англійський і ще незнайомий якийсь. Це юрмились іноземці, зігнані Гітлером з усієї Європи для праці на військових заводах. Тепер вони вільні і прагнуть додому, кожний у своєму напрямку і під своїм стягом. Мені теж треба було додому, але моя черга ще не приспіла. Знову ж мене тут чекала вона.

Трохи від'їхавши від людної площі, ЗІС круто завернув на якесь просторе подвір'я і став. Веселий шофер сплигнув на брук.

— Приїхали! Тобі куди, лейтенанте?

— Мені далі.

— Що, в армійський тил? Ні, я туди не їду.

Заклопотаний, я озирався по боках. У дворі вже стояли два «студебекери» — порожній і чимсь навантажений. Але куди вони їдуть? І коли? Запитати не було в кого. Я обійшов їх з другого боку і під потинькованою стіною побачив ровер. Жовті, з дерева в ялинку двері, біля яких він стояв, були зачинені, ніхто звідти не виходив. Я обережно взяв ровер і розвернув його колом до вулиці. Ніхто мене не спинив, не кричав, і я покотив на асфальт.

Спершу мчав що є сили, шалено крутив педалі. Потім стишив хід. Усе ж за мною не гнались, мабуть, можна було і спокійніше. Зустрічні автомобілі здебільшого прямували по своєму боці і дуже не заважали. Тільки раз на повороті я ледве роз'їхався з шаленим «доджем», з якого чувся п'яний гомін — п'ятеро офіцерів з бутелькою святкували перемогу.

Окіл розстилався мальовничий ландшафт гірської долини з порослими сосняком схилами гір; де-не-де вдалечині на узлісках виднілися білі й сірі будівлі з широкими дахами; вулиці придорожніх поселень прикрашали строкаті фасади в стилі фахверку. З-за снігових вершин якось раптово викотило сонце і знов, як недавно, ударило в обличчя яскравим сіпучим промінням. Сонце зі сходу. Там була моя вітчизна — без гір і пишних забудов, зі своєю милою для мене зеленою красою. Тепер я повернуся туди. І не один.

Помалу оживши, цей намір мій зміцнювався дедалі більше, переростаючи в певну, непорушну мету. Як її здійснити, було не дуже зрозуміло. Але мета сформувалася і все більше проростала в свідомість, робилася невідчепною. Відчував, що відкладати не можна, задумане треба втілювати негайно. Та й чому ні? Війна ж скінчилася. Мені було трохи за двадцять літ, і я ще не пізнав кохання. Не було коли й не було кого покохати. Якось під Знам'янкою дуже сподобалася медсестра Нюра з фізкабінету. У неї розпрацьовували недоліковані руки-ноги, крутили «велосипед», стискали якісь пружисті «розкаряки». Раз посидів я з нею на чергуванні, поговорили, дуже вона здалася мені ласкавою. Вона й насправді була ласкава, та, на біду, не до мене одного. Якось вона дала мені рапіру і запропонувала пофехтувати з нею. Фехтувальник я виявився невдалий, вона легко і не раз уколола мене. Але з того фехтування я, здається, ладен був покохати її. Поки не побачив, як вона фехтує з пораненим у голову капітаном-льотчиком. Мабуть, той був спритнішим за мене у всіх відношеннях і, коли він виписався, сестричка поїхала з ним з госпіталю. В авіаційний полк. Я ж іще залишився доліковувати мою прострелену руку. Нюра була вправна спортивна дівка, у тому вся справа.

Я проминув іще одне невелике містечко в долині — купку білих і сірих будівель-котеджів. З вікон і балконів звисали й метаялися на вітрі білі простирадла, людей, одначе, видно було обм'яль. У дворах і на узбіччі доріг де-не-де стояли військові автомобілі, біля них ворухився-снував військовий люд, тут уже влаштовувалися тили. Мене ніхто не спинив ні разу, не спитав, куди їду. Що значить — кінець війни! Коли вона тривала, хоч тут, за кордоном, чи на нашій землі, в тил за два-три кілометри поткнутися було

неможливо. Скрізь заслони, шлагбаумами, контроль і перевірка. Навіть пораненим треба було мати документ — картку передового району. Кривава рана ще нічого не значила. А тепер... Хоча все зрозуміло — війна ж скінчилася.

Ось, нарешті, і те наше містечко — вщент розбитою вулицею воно виникло з-за повороту. Я переїхав лінію німецьких окопів, затим своїх. Знайома вулиця, як і вчора, була густо закидана вже розтрощеним колами дріб'язком, а де й шматтям дахівки; відгонило гіркотою недогорілих згарищ. Містечку не пощастило, наслідок не вбереглося, як убереглися ті, що від нього на захід. Доля міст, мабуть, як і доля людей, особливо за війни. Але щастя, що вцілів знайомий котедж за річкою — з-за розбитого будинку на розі я відразу вбачив його під горою, і серце моє радісно залякотило в грудях.

Однак щось мене тривожно штурхонуло зсередини, коли я згледів з містка напіврозчинену хвіртку. Завжди вона була зачине-на, і я перелазив її згори. Кинувши на землю ровер, я підтюпцем побіг до близьких дверей. Але двері... Що це? Чому весь низ їх виламаний, а кам'яна стіна поряд чорніє вогненною підпалиною? Ще не розуміючи, що це могло означати, я пхнув розламані двері ногою і ступив у знайомий, як і тоді темнуватий, вестибюль.

І відразу побачив її.

Її маленьке, мов у підлітка, тіло знерухоміло на слизьких плитках підлоги якраз на середині вестибюля, де вчора стояв круглий столик. З усієї одежі на ній залилася лише розідрана на грудях кофтинка, коротке русьве волосся розметалося окіл закинutoї на підлогу голови, на гостренькім підборідді стік і запікся струмінчик сукровиці. Широко розплющені очі невидюще гляділи в морок високого підстілья.

Я не доторкнувся до неї, тільки опустився поряд навпочіпки і сидів так, дивився, оглядав її мертве личко і не знав, що мені робити — плакати чи, може, кричати? Дуже хотілося вити й кричати. Але хто міг почути мій крик, зрозуміти здичавілий мій біль? Страшенну несправедливість цієї погибелі? Війни чи життя загалом...

Коли трохи якось відпустило, я підвівся і вперше озирнувся навколо. У вестибюлі панував розгром. Усі двері шафи були роз-

чинені, окіл на підлозі валялися книги. Легкі ослінчики лежали в різних місцях вестибюля, столика чомусь ніде не було видно. Два шкіряні крісла, що стояли біля стіни, були зсунуті зі своїх місць, з їх порізаних сидінь стримів витий дріт пружин.

Поволі відходячи від раптової прострації, я зазирнув крізь розчинені двері на кухню, де так само все було порозкидане, посуд побитий, меблі перекинуті. В наступному, більш просторому приміщенні, мабуть, була їдальня з довгим столом посередині та темними картинами на стінах. Пуста, оздоблена золотою ліпкою рама лежала на столі, крісла були перевернуті і безладно валялися по всьому приміщенні. А біля наступних дверей з-за стола висовувались на паркеті довгі ноги в чорних з темно-синіми лампасами штанах. Доктор Шарф був застрелений у голову, і калюжка крові розтеклася від нього до дверей. Я прочинив ті двері і відчув перешкоду, далі якої вони не відчинялися. Крізь щілину однак стала видна долі біленька, мов кульбабка, голівка фрау Сабіни. Вона також була нежива.

Я ходив серед цього дикунського розгрому, перебирав невидощим позирком розкидані, потоптані, попсовані речі, одержу, меблі і не розумів нічого. Я був здивований, приголомшений, знищений. Хто це скоїв? За що? Скінчилася ж війна, як же так? Це помста чи грабінництво? Чи, може, політика? Знову вийшов до вестибюля. Байдужа до всього Франя тихенько лежала на колишньому місці. Так ось як їй судилося скінчити життя. І коли! Наприкінці війни. На порозі миру. Коли у мене народилося сподівання на життя. А їй саме в такий час випало померти. У свої вісімнадцять літ...

Я рівненько склав удовж тіла її маленькі руки, зімкнув разом її голі, скривавлені ноги. Виродки і гади! Гади й виродки! Хто б вони не були — наші чи німці! Більшовики чи фашисти. Чому не розверзнуться земля, не проглине їх? Я підняв поряд зібганий квітчастий обрус зі столика і рівненько наклав ним Франю. Але що мав робити далі?

Дуже боляче було дивитися на цей розгромний гармидер, бачити нерухомі скривавлені тіла. За війну я чимало надивився на забитих, пошматованих снарядами людей — своїх і німців. Але то були чоловіки і солдати. Тут же маленьке юне дівча, моє несподіване кохання.

Мені потрібна була допомога, хоч би якась душевне опертя. Якби поряд були друзі чи хоч би мої хлопці зі взводу. Але їх не було, а що я міг один? Іти на дорогу, де снували автомобілі невідомих військових частин, просити офіцерів — хто з них зрозумів би мене?

Що-небудь таумачити я не мав сили. Та й кому яке діло тут до цієї трагедії в багатому котеджі? З цими австріяками та їхньою служницею? Місцева влада? Де мені шукати її? Та й чи є вона тут, у цьому розбитому, вчора ще фронтовому містечку? Мабуть, тут панувало безладдя, і ця трагедія — насамперед наслідок того безладдя.

Може, треба було їхати в полк? Але полк був далеко, і я не міг покинути тут Франю та й цих нещасних її старих. Мабуть, треба було дати їм якоїсь ради. Останньої на цій землі.

Не знаючи ще певно, для чого, я побрів у містечко. Не тією зруйнованою вулицею, з якої я приїхав сюди — провулками понад річку. Тут пошкоджених будинків траплялося менше, декотрі були з глухо зачиненими віконницями і здавалися покинутими. Де-не-де в городчиках, біля ганків червоніли весняні квітки і зацвітав бузок. За одним куцем біля фахверкової стіни я згледів людину. То був немолодий австріяк у капелюсі, він підмітав засмічене друзками подвір'я і здивовано знерухомів з мітлою в руках.

— Послушайте, там у котеджі забиті...

— Ніхтс ферштейн, — вислухавши, крутнув головою австріяк.

— Ну забиті, розумієте? Морд!

— Морд?

— Так, морд. Там, у котеджі...

— Найн, найн! — оскаженіло закрутив головою австріяк. — Іх цивіль, нейтраль менш. Найн...

Не прощаючись, я рушив далі. Лихий би його взяв, цього нейтрального менша. Чи він зрозумів мене, чи не захотів зрозуміти. Я перейшов на другий бік коротенької околичної вулички. Якраз на розі за невисокою цегляною огорожею розмовляли дві жінки, і я покликав їх з вулиці. Спершу до огорожі підійшла старіша, дебела жінка у фартусі, затим до неї застережливо наблизилася молодша — худа й кощава, в чоловічому вбранні та штанах.

— Прошу пробачити фрау. Там — морд, розумієте? Треба допомогти. Доктор Шарф унд фрау. Шарф унд фрау.

— Доктор Шарф! — жахнулись жінки. -- Морд?

— Так. Забиті. І дівчина, фройляйн.

Вони щось хутенько загомоніли між собою, а я вкотре за війну пошкодував, що колись байдуже поставився до німецької мови. Старався в інших шкільних предметах, а в тому, який найбільше придався б на війні, не надто. Я стояв і мовчав.

— Гер офіцір, — кірхе! Кірхе, ферштейн? — взялися обидві показувати за ріг будинку.

Так, я почав здогадуватися, що треба в кірху, позеленілий шпиль якої стримів між уцілілих дахів десь окрай містечка. Дивно, що він уцілів у недавній колотнечі, хіба що його захистив Бог. Ще не вірячи, що там мені допоможуть, я побрів туди міськими провулками і насправді незабаром вийшов до кам'яної огорожі-стіни. Далі височіли старі дерева і за гостроверхою хврткою видний став широкий вхід у кірху. Була вона не дуже великою, доволі похмура з вигляду і стара. Я несміло зайшов усередину, де панували напівморок і прохолода, але далі, видно було, горіли свічки і чувся тихий, упівголоса, спів. Ступивши з-за колони-стовпа ще декілька кроків, я побачив купку людей, що товпилися перед відкритими трунами; за ними з молитовником у руках стояв священник. Тут відспівували небіжчиків, цивільних чи військових, я не розгледів. Мабуть, помітивши мене, звідкись з'явився чоловік у чорному, нерішуче спинився напроти.

— Святий отче, — тремтливим голосом сказав я. — Там морд, доктор Шарф...

— Доктор Шарф? — повторив священник рівним, як здалося, байдужким голосом. — Морд?

— Морд, — сказав я. — Фрау і дівчина, фройляйн.

— Фройляйн? Драй морд?

— Драй морд.

Коротким рухом двох пальців священник звикало означив хрест на грудях і щось потаумачив мені, хоч я не зрозумів, що саме. Спроквола здогадався, що, мабуть, треба почекати. Тоді я вийшов з гнітючої напівсутіні кірхи на затінене деревами подвір'я. Чекати? Це зрозуміло. Бо, певно ж, їм треба про щось довідатись,

а мені щось пояснити. Тут же злочин — убивство і грабіж. Хоч священники, відомо, не слідчі. Але ж...

Так міркуючи, я недовго стояв перед старою, мов закоптілою від часу кірхою, і вкотре болюче спробував зрозуміти: хто? Хто їх понищив — і господарів, і дівчину? Були всі випадковими безвинними жертвами чи тут був якийсь певний логічний намір? Може, винуватий у всьому такий гарний знадвору котедрж? У недобрий час його, видно, одержали ці Шарфи в спадщину. Хоча... Подумавши, неважко було здогадатись, хто міг отаке витворити. Таке вже траплялося, і не тільки на австрійській землі. Торік на формуванні під Луцьком перед строем полку були розстріляні двоє з транспортної роти. Ці вволю повеселилися — напилися і згвалтували на хуторі жінку, вбили її сина-підлітка. Щоправда, ті не грабували. Мабуть, не було чого. А ось тут з'явилися чималі можливості і знайшлися оті, що не проти скористатися ними. Тим паче, в лігвищі звіра, нелюдським буржуазнім суспільстві...

Бідна Франя! Рятувалася од війни в Європі, та якраз у Європі війна догнала її. Але чому саме її? Я ж таки мав значно більше підстав на смерть, а живу.

У кірху пройшли ще дві жінки в чорних капелюхах, здивовано поглядалися в мене, — мабуть, зовсім недоречно тут істоту. Я й сам увесь час відчував свою тут недоладність, але я чекав. На велику приязність, відомо, розраховувати не доводилося. Хоч вони й не знали певно, хто вчинив розбій у квартирі Шарфа, але, мабуть, здогадувались. А може, і підозрювали. Тому я чекав тут, біля кірхи. Коли вже чекання моє готове було скінчитись, звідкись із завулку до брами під'їхала фура. Два битюги, ледь ворущачи товстими, мов колоди, ногами, покїраливо спинилися навпроти. З плескатої фури сплигнув чоловік з поголеним обличчям і беретом на голові. Побачивши мене, щось замуликав, замахав руками, і я здогадався, що це — німий.

З кірхи вийшов той самий священник, який зі мною вже розмовляв.

— Он привазіт версторбене кірхе бегребен, — сказав священник.

Здається, я його зрозумів і вийшов з-під арки. Німий тим часом заляскав ремінними віжками, і ми рушили понад огорожею.

Я йшов попереду, фура весь час відставала. Певно, я надміру спішив, а могутні битюги не могли швидше.

Все ж ми добрели-доїхали до нещасного котеджа над річкою. Тут було все, як раніше, коли я його покинув. Ми з німим спинилися перед дівчиною, і я трохи підняв обрус. Згледівши неживу Франю, німий заеротав щось невиразне, розпачне, заляпав об себе руками, виказуючи отак своє гніваиве почуття. Я свої почуття, як міг, топтав на дні душі, показувати їх чи переживати я не мав уже сили. Удвох ми обережно поклали дівчину на обрус, і, трохи загорнувши, понесли на фуру. Тут уже я не міг стримати сліз, і не посоромився німого. Укотре я проклаинав усе на світі. І себе в тому числі. Як я міг її покинути тут, треба було вчора забрати. Але ж побоявся, посоромився. Своїх хлопців, комбата, «смершівця». Тепер от не соромлюся і не боюся. Нікого. Але яка користь... За Франею на тому ж обрусі перенесли у фуру довге тіло доктора Шарфа і його фрау. На широкій фурі вистачило місця для всіх. Німий накрив обрусом небіжчиків, і ми рушили тим же шляхом до кірхи. Німий з віжками йшов по один бік фури, а я — по другий. Де-не-де з подвір'їв і вікон на нашу сумну процесію позирали люди, нечисленні мешканці містечка. Я ж не позирав нікуди. Брів, ніби сліпий, не відчуваючи ні вулиці, ні людей, ні перемоги. Здавалось, я випав з часу і перестав відчувати себе. Мене ошукали. Люди чи доля. Чи війна. А може, перемога, яку тепер без мене святкували на тій луговині. Мені ж випало інше свято. Чорне свято біди.

Коли ми приїхали до кірхи, з цвинтаря виносили труни тих, кого відспівували раніше. Ми трохи зачекали, і тоді до нашої фури підступили люди. Без великого смутку вони огледіли забитих, про щось коротко перемоваялися, зітхали і хрестилися. Я стояв збоку і чекав, що вони підступляться до мене, — може, з кривдою, докором чи лайкою. Але ніхто на мене не зважав. Буцімто і не помічав навіть. І я думав: невже вони стільки поховали, що їм уже нічого не цікаво? Хто і чому забили? Хоча що б я сказав їм? Що я сам знав? По одній труні вони переносили небіжчиків за кірху. Я туди не пішов, тільки відійшов у затінок дерев і наглядав здаля.

За кірхою приткнувся до кам'яної огорожі невеличкий цвин-

тар — дуже охайні, посипані жорствою доріжки, мохасті могильні камені з облізними написами, приземкуваті лютеранські хрести з чорного і сірого мармуру. У дальнім кінці цвинтаря, де вже не було дерев, тепер ховали. Розкопана земля, чоловік п'ять жінок у чорному вбранні. Чи не там поховують і моїх бідолах? І Франю. Я хотів піти роздивитись ту місцину, та не наважився. Я повинен бути поблизу від входу в кірху.

Я не знав, що робилося всередині кірхи, куди мене не покликали, і я не йшов. Я все не міг опанувати собою. Часом ладен був заридати, та не ридалося. Стисло щось у горлі і не відпускало. І я рухався по доріжці біля кірхи — взад і вперед. Люди, що заходили з вулиці чи виходили з кірхи, не переставали здивовано позирати на мене. Але ніхто не запитався нічого, нібито для них все було надто звичайним. І те, що тут ховають, і що топчеться біля кірхи радянський офіцер. А може в тій їх неувазі крилося певне ставлення? Не хотілося б того визнавати, але й цілком відкидати це також не було підстави.

Зрештою, людське ставлення до моєї персони тепер не дуже мене цікавило. Єдина моя цікавість була тепер у церкві. Заради неї я тут і ходив — сюди і туди, туди і сюди. Я пригадував нічну оповідь Франі, наші з нею розмови. А також слова, мовлені бідолахою доктором Шарфом. Тоді я не перечив ні щодо миру, ні щодо війни. Все ж війна для нас велика школа, я багато що спостигнув на війні. Навіть і в її останні дні. Насамперед те, що нічого не треба боятися. На війні тобі нічого не зроблять, окрім того, що заб'ють чи поранять. Перше й друге надто вже просте, майже примітивне. Здається, однак, лише після війни з твого життя можуть зробити пекло. Коли не захочеться і жити.

Може, за годину чи дві мене покликали, і я зрозумів, що наближається найважливіше. Сунувши в кишеню зняту з голови пілотку, заглибився у півморок кірхи. Там уже чекали мене два священики. Худенька білолиця монашка в чорній хустці була за перекладачку.

— Хай пан скаже, як були умертвлені люди, — звернулася вона чомусь по-польськи. Священики уважно позирали на мене.

— Я не бачив, — хрипувато відповів я. — Коли прийшов, вони вже були мертві. Їх забили.

- Хто їх зробив мертвими?
- Не знаю.
- Какой іметь конфесія млада панєнка?
- Хто зна. Може, католичка.

— Добже, — сказала монашка і щось загомонила до священників по-німецьки. Ті згідно покивали головами. Більше вони нічого не питалися; мабуть, та справа для них була вже звична. Вони подалися до небіжчиків, і тоді я зирнув у труну, що була скраю. До підборіддя прикрита чимсь, Франя лежала тихенько, ніби жива, і лише прикидалась мертвою. Прикидалась, однак, назавжди.

Купка людей, що була в кірсі, почала відспівування. Я не розумів слів, але від щемливої мелодії одразу почало вивертати душу. Дуже боявся не стриматись, боявся заплакати. Сльози застилали очі, я ледве гамував їх, щоб не попливали з очей. Дивно, що навколо не плакав ніхто, тільки співали, ніби в якомусь екстазі, і гуки ангельського хоралу самотньо лунали під темним склепінням кірхи. Може, це був останній похорон війни. Спізнілий похорон. Злі сили війни добирали свої жертви. Ніби не все зібрали за чотири роки.

Коли почали зачиняти віками труни, я зробив спробу наблизитись, проте спізнився і Франі більше не побачив. Чорне віко назавжди сховало її від мене. Люди взялися підіймати труни, щоб винести їх. Все ж чоловіків тут було небагато, труни виносили по одній. Як підняли труну з Франею, я також підставив плече. Труна була не важка, хіба великувата для маленького тіла дівчини. Мабуть, тому, коли йшов, здалося, що вона там ворухиться. Але ворухилася, певно, від наших невольних кроків. Ми обійшли кірху і гравійною доріжкою потупали в самий кінець цвинтаря. Біля кам'яної стіни в кутку було вже накопано кілька купин-могил — тих, кого тут поховали раніше. З останніх могил злітав угору гравій, то завершували свою роботу два могильники. Один з них був той самий німий у синьому береті, з яким ми їздили за вбитими. Франину труну ми поставили додолу біля її могили і чоловіки повернулися до кірхи за рештою. Трохи поміркувавши, я пішов за ними.

Коли всі труни були винесені, священник з хрестом у руках сказав свою проповідь, всі захрестилися. Я так само перехрестився.

Затим тричі перехрестив труну Франі. Могильники на вірьовках хутко і спритно опустили труну в яму.

От і все.

Як опускали останніх, я вже не дивився. Я закопував Франю. Горнув і горнув лопатою на чорну накривку труни. Коли вона сховалася під гравієм, трохи передихнув і почав зсовувати гравій знову. Так до самого верху могили. З решти гравію, наскребеного поряд, влаштував коротенький, мов дитячий, пагорбик — якраз у ріст Франі. Заплакана жінка в чорному шарфіку звіддалі мовчки перехрестила мене. Що ж, дякую тобі, добра австріячко. І пухом тобі австрійська земля, мила моя землячко.

Ні з ким не попрощавшись, я зморено побрів до брами. Було не до прощань, не до подяк. Не хотілося більше чути нічиїх і ніяких слів. Ні навіть бачити людей. Я відчував себе спустошеним і знесиленим. Тільки відійшовши по завулку від кірхи, одягнув на голову пілотку і озирнувся. Так звичайно робив на війні, якщо кудись мав потребу вернутись — щоб краще запам'ятати дорогу. Сюди я повинен був вернутись. Я мав твердий намір це зробити.

І — не вернувся ніколи.

Вовча яма

▪ ПОВІСЬ ▪

Одинока людська постать то з'являлася, то зникала в негустому березовому підліску, серед високо спрямованих до неба сосен. Це був молодий хлопець у засмальцьованому солдатському бушлаті, в зимовій шапці на голові. З-під розхристаних комірв його одєжі на грудях виднілися сині смужки заношеної тільняшки. Схудле хлопчаче обличчя несло вираз чималого клопоту, майже сполоху. Солдат ішов неквапно, часто спиняючись, часом змінюючи напрям ходи, раз по раз озираючись — назад і по боках.

Сосновий бір тим часом повнився вітровим шумом, який безугавно линув з висоти і глушив усі інші лісові звуки. А втім, солдат уже навчився у звичному пошумі лісу ловити якийсь сторонній звук, його слух завжди був насторожений. Але внизу під соснами, серед молодого підліску, було майже тихо, лише делікатно тріпотіло свіже листя берізок. Земля була ще по-весняному гола і сіра; як завжди на горбиках, сивіли плямки біломошнику, ступати по якому було м'яко, мов по килиму в покої. Правда, ходити по килимах солдат не звик, — єдиний килим у їхній квартирі чомусь висів на стіні. Та й чобіт він не носив до війська, а ці, як нацупив — важкі кирзачі з негнучкими халявами, — так і не знімав другий рік. І в сушу, і в сльоту вони були на ногах — не дивно, що лівий почав уже «просити каші». Та хіба лише чоботи — почали рватися його штани, військове «хабе», залатане на колінах, на одному вже з'явилася дірка. Що й казати, все це було кепсько і, мабуть, іншим разом, завдало б солдатові турбот. Але не тепер. Тепер його дошкуляв клопіт іншого кшталту — солдат хотів їсти.

Цей клопіт і вів його сосновим узгірком, примушував углядатися долу і вгору, у віття дерев. Інтерес у цьому був конкретний: долі можна було наткнутися на засохлі торішні грузди, вчора він їх знайшов аж три і з'їв. А тоді сполохався від думки, що можна отруїтися і сконати тут, у цій лісовій глушині. Однак учора обійшлося — трохи покрутило в животі і стихло. Виходить, можна харчуватися грибами, подумав він, лише б щастило їх знаходити. Ще намагався він углядіти між гілля пташине гніздечко — дрібні лісові пташки мусили вже почати нестися. Колись малі під час канікул у бабусі в селі вони знайшли на узліссі невеличке гніздо, з якого викотилися чотири сіренькі яечка. Два з них розбилися, а два він обережно приніс у хату. Бабуся вилаяла: навіщо зруйну-

вали пташине житло, Бог покарає. Тоді він справді пошкодував: нащо взяв ті яєчка? Інша справа тепер, коли давно вже немає бабусі, і Бог, схоже, зовсім відвернувся від нього. А головне — він добре спізнав, що голод — насправді не тітка.

Ні грудів, ні гнізд у гіллі, однак, не траплялося. Не видно було і пташок, не чулося їхнього співу, і солдат подумав, що, може так лише в бору. Може, варто було повернути з пагорба вниз, у сируватий вільшаник на березі річки. Вчора він ходив там; правда, також з нульовим результатом. Але вчора його зарано прогнав звідти весняний дощик, від якого хлопець сховався під боровим покровом. Вкотре за весну сосни рятували його від дощу й давали притулок вночі, але харчу тут не було. Під соснами нічого не росло, земля була густо всипана хвоїною, по якій повзали весняні комашки. Вночі, коли він спав на узгірку, під його одежини налізло мурашок, і хлопець весь ранок тер литки, щоб позбутися цього лиха.

Вогкуваті вільшані місцини загалом він не любив, і за час свого лісового блукання звичайно обминав їх. Куди веселіше було брести бором, де стрімкі сосни зачаровували своєю гінкою красою, особливо лагідним сонячним надвечір'ям, коли їхні вершини урочисто сяяли в золоті низького проміння. А на узліссі чи десь на галявині часом траплялася якась химерна стара розлаписта соснина з такими кривуляками-гілками, що по хлоп'ячому кортіло вилізти на неї і не слазити до ночі. Перший раз солдат потрапив у великий сосновий ліс на виїзді, під час маневрів, як тільки приїхав з «учбівки» в полк. Автомобілі зв'язку тоді поставили під сосновий полог, натягувати сітку не було й потреби. Солдат працював на радіостанції і крізь розчинені двері три дні й ночі дихав смолистими пахощами бору та слухав спів пташок. Шкода, учіння незабаром скінчилися, а потім почалося таке, про що не хочеться і згадувати. Та й забути неможливо.

Вільшаник над річкою щосили зеленів соковитим листям, мабуть, вологи тут вистачало. Долі крізь сохлий чорнобиль пробивалися гіллясті стеблини кропиви, стирчали сухі прутини малинику. В ньому виразно виділялася закинута торішня стежка. Ну, звісно, стежка тягнулася по березі, удовж річки, яка крутилася поряд. Солдат насторожено пішов по ній, особливо не дбаючи,

куди, — стежка завжди намагалася кудись іти. І тоді його чутливий на запахи нюх уловив у повітрі гіркуватий подих диму. Солдат спинився. Певно, то був дим від лісового вогнища — десь горіло багаттячко. А може, то неслося з поля, на мить засумнівався солдат. Але ні, поле все ж було далеченько звідси, за болотом, села там либонь усі вже попалили-поницили. Це ж поруч із зоною. Чи, може, також у зоні — не зрозуміти. Казали, на межі з зоною недавно ще був дріт на кіллі, але дріт у багатьох місцях зняли, порізали — на продаж, певно. Міліція часом потикається сюди на своїх «уазиках», але у міліції бракує бензину, а головне — кому хочеться зайвий раз лізти в атомне пекло? Не хотілося лізти й солдатові, але таки мусив. Коли його у хлівчику на хуторі ледве не застукала міліція, він більше ризикувати не став. Та й господар, самосел-хуторянець сказав: треба тобі йти звідси, хлопче. Що ж, він розумів і не хотів лиха ні собі, ні старому, якому подякував за те, що той притулив на тиждень у холоднечу. І він пішов, куди світили очі. Очі й привели його в зону.

Правда, могло так статися, що він сам покарав себе навіть суворіше, ніж це зробив би військовий трибунал. Все ж зона — не рай, якщо звідси всіх виселили, якщо сюди боїться потикати носа міліція, якщо в газетах не перестають писати про цезій та стронцій, якими засипано стільки простору. Весь світ стривожений. Захід гонить гуманітарну допомогу, ліки, приймає дітей наших на оздоровлення. Так то з близьких до зони поселень, а він ось уліз у саме пекло. Щоправда, і він спочатку боявся, думав, захворіє. Але за півтора місяці нічого кепського в собі не завважив, навіть не простудився ні разу, почував себе нібито нормально. Якби тільки було що їсти. Та й старий хуторянин Карпо, який свого гнізда так і не покинув, за всі роки після аварії почувався, казав, може, краще за когось із молодих. Бо не пив — це головне. Горілака, вона гірша за радіацію для здоров'я і без пори гробить чоловіків. Харчу ж у хуторянина вистачало — була корова, підсвинок, десяток курей та пес Кудлач, — і всі живі, здорові. Карпо своїм прикладом добряче обнадіяв солдата, особливо коли сказав, що і по сусідству, за шосе, також хтось живе (чутно, як бреше собака), та й за болотом у колишньому селі теж з'явилися самосели, — живуть без електрики, крамниці і влади. Що без влади — дуже сподобалося

солдату, як Карпові — що без колгоспів. Ніхто, мабуть, їм не докучає — не помагає, але й не заважає, хазяйнуї, як хочеш. От, дожилися мужики, вік про те мріяли.

То, може, воно й добре, думав солдат, може, й непогано старим. Але он молоді, сини та внуки того ж Карпа, всі пороз'їжджалися, ніхто на хуторі не залишився. Виходить, чогось бояться. Виходить, чогось треба остерігатись...

Отакі думки не вперше вже лізли в спантеличену голову солдата, можливо, звідти і не вилазили. Він і боявся, і заспокоював себе, і міркував і так, і сяк. Але що він міг зробити кращого, куди податись? Без документів, без грошей. Хіба пішки далеко дійдеш, а на першій же автобусній станції його візьме міліцейський патруль. Дома його ніхто не чекав; мачуха, тільки б дізналася про нього, миттю побігла б у міліцію чи військкомат — ця лише й чекала, щоб його посадити. Друзі? Після того, що скоїлося, які могли бути друзі?

Кривулиною-стежкою в чагарниках солдат пройшов удовж річки, обережно визирнув з-за куща на берег. Всюди було пусто, та й димом ніби перестало відгонити, — може, перемінився вітер? Відтак він знов повернув од річки до сосен і, вибравшись на узгірок, опустився на подушку м'якого білого моху. Було тепло, навіть гаряче, але свій зашкарублий бушлат солдат не скидав ніколи — ні вдень, ні вночі. Тут на нього напосіли мурашки — забігали, заметушилися по замизканих халявах чобіт, мабуть, десь поблизу був їхній мурашник. Диви, які прудкі, подумав солдат, і жодна радіація їх не бере, пристосувалися за мільйони років. От би так людині! Але людина, мабуть, ніколи не призвичаїться до цієї атомної погібелі, — не той організм. Добре це чи ні, солдат не знав. Може, і добре, інакше людина може перетворитися на мурашку... А якщо не перетвориться і дуба вріже — хіба то краще? Он мамонти не пристосувалися і всі погинули. Тепер тільки кості викопують з вічної мерзлоти. Можливо, така доля спіткає і людей...

Але мамонти не самі себе вигубили, а якісь об'єктивні зміни у світі. А людина? Сама — себе.

Бог дав людині розум — на власну згубу.

Коли солдат переставав думати про їжу, тоді його починала брати дрімота, і він був готовий заснути. Вдень спати, однак, бояв-

ся. Хоч тут, у лісі, нікого ще не зустрів, окрім хіба дрібної тварини — їжака чи зайця. Людей тут не було. Сперше це обнадіявало солдата, але згодом почало навіть полохати — все ж чи не даремно він сюди придибав? Видно, люди, певно, відчували щось недобре. Знов же самота почала його пригнічувати, і щодалі він тут вештався, то більше. Та що поробиш? Розумом він доводив собі, що тут він з власної волі, що краще бути самому. Але, здається, і самому було ніяк, не витримувала душа. Ось у чому заковика.

Трохи полежавши на тепленькому, солдат знову відчув подих диму і на цей раз стривожився не на жарт. Хутко підхопився, поглядався в бір, у вільшаник вниз. Потім, поміркувавши, знов помалу пішов до річки. Здалося, димом повіяло саме звідти.

Де стежкою, а де навпростець крізь чагарник солдат вийшов на нешироку лучку, обійшов її краєм вільшаника. Лучка була пуста. Близько до річки знов підступав обривистий берег з соснами, і він пішов поблизу над ним, щоб бачити берег. Ще здалеку на річковому повороті побачив якесь житло в обриві — темний лаз у землянку-нору, прикритий згори жердям. На кінці однієї жердини теліпалася-сохла якась онуча, а віддалік, на самому бережку, ліниво диміло багаттячко, дим від якого, мабуть, і потривожив солдата.

І тоді трошки далі на березі він побачив людину.

То був невеликий чолов'яга в куфайці, у зсунутій на потилицю зимовій шапці, він махнув у повітрі білим, мабуть саморобним вудлищем, знерухомів на кілька секунд і спритним рухом викинув на берег блискучу рибину. Рибина, як видно було здаля, трапилася ладна, не якась там верховодка, — солдат визначив те певно. В цю мить чолов'яга також побачив солдата, який від несподіванки не встиг кудись захватись. Видно, треба було бігти звідси, але та вдала рибина ніби зачарувала зголоднілого хлопця, і він, куди діватись, поволі пішов до рибалки.

— Зрастуйте...

Рибалка не відповів і навіть не кинувся до своєї рибини, яка билась у траві на березі. Втупившись у незнайомця, той, мабуть, вивчав його, також не знаючи, як поставитися до його тут появи.

— Лящ? — запитав солдат, аби не мовчати.

— Підлящ, — скупко відповів рибак і рішуче кинув до нього обросле щетиною підборіддя. — А ти звідки тут узвся?

— Все звідти, — непевно відповів солдат і всупереч своїй обережності, сів неподалік. Рибалка ще поглядався в нього, щось міркуючи.

— А ти той... — не з міліції?

— Ні. З армії.

— Демобілізований?

— Дезертир, — раптом сказав солдат і внутрішньо схаменувся. Ніколи він ще не вимовляв уголос цього слова, що тепер якось само злетіло з язика.

Рибалка, видно було, щиро здивувався, аж хакнув.

— Оце діло! Перший раз бачу дезертира.

Він спритно зняв з гачка тріпотливого піддящика, кинув у траву, де, як зауважив солдат, вже лежало декілька раніше спійманих рибин. Говорив чоловік гучно, видно з наміром поставитись до хлопця строго, може навіть суворо, — адже він був куди старший. Але солдат не дуже тепер на те зважав, він уже відчував, що рибалка не такий і суворий, як хоче здаватись.

— А дайте-но я, — раптом запропонував хлопець, коли чоловік настромив на гачок нового білого черв'яка. Рибалка трохи помовчав, а потім рішуче сунув у його руки шершаве ліщинове вудлище.

— На. Якщо вмієш.

— Колись ловив..

Чоловік відійшов на сухіше і сів на березі.

У солдата відразу клонуло, і ще через два клювання він викинув на берег знов такого ж, як давніший, ладного піддяща. Рибалка підхопився, зняв рибину, посунув до нього ближче березовий лубок з черв'яками.

Протягом дуже недовгого часу солдат викинув у траву ще трьох піддящиків, і рибалка аж захвилювався.

— Оце дезертир, оце молодчага! Виходить, рибальське щастя маєш. Я тут від ранку три штуки, а ти за п'ятнадцять хвилин чотири. Ну-ну! Давай лови більше...

Солдат сам дивувався в душі — не такий уже він і рибалка. Як і всі, колись вудив у дитинстві, а тут такий талан! Опісля, добре, правда, виждавши, зняв з гачка ще одну верховодку. Але відтак у риби, мабуть, настала перерва, і скільки він не кидав поплавця у те та інше місце — нічого не взялося.

- Гаразд, — сказав нарешті рибалка. — Треба цю засмажити.
- Де? — солдат проковтнув слинки.
- На вогнищі.
- А радіація?

— Ну, і хрін з нею, радіацією. Смачніше буде, — сказав рибалка і вперше з приязню засміявся, показавши щербату щелепу. Солдат із цікавістю угадівся в його густо обросле обличчя, — мабуть, людина була ще не стара, але вже міцно пом'ята життям, може, навіть хвора. Зібравши в якусь ганчірку рибини, він поніс їх до багаттячка, димок від якого тихо стелився над берегом. Солдат побрів слідом — все ж він відчував якесь своє право на тих підлящиків.

- Сірників нема? — запитав на ходу рибалка.
- Нема.
- Це гірше. У мене також скінчилися. Тож катай за хмизом.

Чолов'яга почав розгрібати вугілля, а солдат виліз на невисокий обрив і подався в бір. Поблизу, однак, хмизу валялось малувато, і він змушений був відійти далі, в сосняк. Якось він був навіть радий, що натрапив на цього рибалку, що зловив підлящиків і тепер, може, хоч трохи утамує голод.

Через деякий час солдат притяг важкий оберемок сушняку, кинув біля вогнища. Рибалка ошадливо перегортував присок — пік рибини. Певний час вони зосереджено мовчали, напружено чекаючи найжаданішого моменту, який, однак, трохи відкладався.

- Давно тут? — запитав рибалка.
- Другий місяць
- Ого! — рибалка уважно повзирався в хлопця. — І тебе не скрутило?
- Та начебто ні...
- Тоді й не скрутить, — упевнено оголосив рибалка. — Якщо за місяць не взяло, то й не візьме. Вона, щоб знав, не кожного бере.
- Хто знає, — тихо мовив хлопець.
- Я знаю. Я тут уже три місяці. І хоч би що: загартований організм!
- Як же ви його загартували?
- Горілку пив.

— Зрозуміло, — сказав солдат.

— Стільки випив, що ніяка холера не бере. Тож і ти не дрейф.

Солдат не перечив і не погоджувався — трошки подивувався самовпевненості рибалки, але хтозна. Може, і справді горілка загартовує — йому видніше. Солдат же горілки випив не дуже і тому навряд чи міг вважати себе загартованим.

Вони сиділи так — більш мовчки біля нетривкого вогника, який чи то спалахував легким полум'ям, чи то починав димувати, обкурюючи їхні обличчя. Солдат ніякувато відвертався, але не зрушував з місця. Рибалка ж, майже не реагуючи на дим, дбайливо перегортав і загортував приском рибини.

— Оця вже, може, й готова. Перекладемо її сюди, а цю ближче до вогню, о... Жару тут не надто й потрібно, щоб не згоріла..

Нарешті він вигріб одну і, обпікаючи забруднені пальці, трохи обтер з неї попіл.

— Ну от! Не підсмажилася — підгоріла. Але їсти можна.

Вигрібши ще одну, не втримав і кинув далі у траву.

— Частуйся. Кращої не буде.

Рибина була дуже гаряча — не взяти в руки; солдат обтрусив на траву рештки налиплого вугілля і почав відривати костисті шматочки. Загалом було смачно, він зжував усе, що можна було зжувати, ретельно обсмоктав колючу хребтину. Але було до розпачу мало, і те зрозумів рибалка.

— Бери ще одну. Більше не дам, — суворо оголосив він

Що ж, і за те спасибі, подумав солдат, маючи, однак, надію, що рибу вони все ж поділять порівну. Але рибалка і сам з'їв лише дві і роздумливо зачекав, щось вирішуючи.

— А.. цур йому, ще по одній. Решту — вранці.

З'їли ще по одній і знову не наїлися. В приску залишилися три останні, і рибалка прийняв неминуче рішення:

— Та дідько з нею! Що залишати... Ще до ранку не доживеш — радіація ж.

Саме такого рішення й чекав солдат. Хіба що недоречне нагадування про радіацію неприємно шкрябонуло його почуття, але він хутко про те забув. Не підводячись, вони з'їли всі рибини; рибалка дбайливо згорнув жаринки, покидав у них недогарки.

— Ти поночуєш чи підеш? Хоча куди тобі йти, правда? — запитав він просто, ніби давній знайомий. І солдат несподівано для себе так само просто відповів:

— Правда.

— Ну й гаразд! Тут така справа — тримати вогонь. Згасне — будемо сиру рибу жерти. Зрозумів?

— Авжеж, — бадьоріше відповів хлопець, одразу пригадавши зміст однієї книги, яку читав у школі. Книга називалася «Боротьба за вогонь». Тоді його дуже вразили події, що відбувалися в первісному племені, коли в того погас вогонь. Тепер їм двом загрожувало щось подібне.

— Тебе як звати? — трохи подобрілим голосом запитав рибалка.

— Та солдат просто, — подумавши, відповів хлопець. Йому зовсім не хотілося називати себе, а обманювати також не було великої охоти.

— А я бомж просто, — в тон йому відповів рибалка і засміявся.

Що ж, хай буде так, подумав солдат. Один дезертир, другий бомж, — зійшлася солодка парочка, з'їдливо подумав він.

— Такі справи, — непевно закрутив коротку розмову бомж і витягся на траві. З-під розстебнутої ватянки з дірвяною підкладкою оголився його запалий живіт, увесь у якихось синцях і виразках, і солдат зніяковіло відвів погляд. Подумав, однак, що тепер і в нього не кращий. Полежавши трохи, бомж знову підвівся, сів на траві.

— Не поїли — тільки живіт розгнівали. Знаєш, солдате, бери вудку і закидай. Може, ще візьметься...

Солдат слухняно взяв з траві не дуже зграбне вудлище з навитою на нього жилкою і пішов на колишнє місце, де недавно клювало.

— І дивись мені гачок! — гукнув ззаду бомж. — Одірвеш — голову зірву!

Та вже як-небудь, відказав йому подумки солдат.

Усе надвечір'я він кидав у невелику затоку вирізаний із соснової кори поплавець і все марно — клювання не було. Тоді він перейшов на інше місце — далі за очерет униз за течією. Але й

там у нього ні разу не клюнуло. Погода тим часом усе крашала, зробилося зовсім тепло, над водою товклися клуби мошви. Вітер усух, круглява річкова затока, мов тьмяне люстерко, відбивала неяскувру красу лісового берега, за який поволі завертала ріка. Низько навислі над водою кущі лозняка на тім березі клали на воду глибокий дзеркальний сутінок, де, напевно, водилася риба. Може, навіть, лящі, коли в чорторії, подумав солдат. Але як перебрaticsь туди, щоб не роздягaticsь, міркував він, втрачаючи цікавість до вудки. Було тихо й лагідно, і вже не вірилося в ту загрозу, яка роками нависала над краєм, якої так боялися. Але, може, даремно? Може, той страх перебільшений? Живе ж якось біля річки бомж і навіть хизується — загартований! А може, він так, щоб не думати про гірше й підбадьорити себе? А заразом і його також.

Коли сонце сховалося за вершини сосен, солдат викинув з води невеличкого окунця — і все. Більше до самих сутінок нічого у нього не взялося. На воді вже важко було вбачити нерухогий поплавець, і хлопець змотав вудку.

— Тю-ю... А я гадав! — розчаровано зустрів його бомж, лежачи біля багаттячка. — Виходить, таке твоє щастя...

— Не клювало зовсім.

— Це вона як коли. Якось за ранок я вивудив шість штук. А після два дні жодної. Просто злість бере. Але й жерти хочеться...

— А більше тут нічого? — спитав солдат.

— А що ж тут ще? Грибів, ягід нема — рано ще. Звірина вся зійшла геть. Людей відселили. Що збіглим бомжам зостається?

Так, певно, небагато зостається збіглим бомжам-дезертирам, згідно подумав солдат. Але що можна було зробити, щоб роздобути харчі, він не знав, як не знав того і бомж. Утім, той, мабуть, і не надто турбувався про їжу.

— Тут, знаєш, таке діло: менше будеш їсти — довше проживеш, — не зрозуміти, жартома чи всерйоз зазначив він. — Менше радіації споживеш. Тож нам голод корисний.

Ні, з цим солдат не міг погодитись, він і так зголоднів до нестями, а сили від того не побільшало, — поменшало, це певно. І він все думав, де б його що з'їсти. Але тепер біля річки з'явилася надія, і він нікуди не хотів звідси йти.

Коли стало темніти, бомж підняв із землі вудлице і відв'язав від жиляки гачок, який акуратно зачепив за підкладку куфайки.

— Треба берегти, а то... Спати хочеш?

— Не дуже, — відповів хлопець.

— То пильнуй вогонь. А я кемарну пару годин.

Бомж накарачки поліз у тісний лаз своєї землянки в обриві, а солдат залишився біля багаттячка.

Він підкладав у вогонь сухе соснове ломаччя, сонливо спостерігав, як поволі, але наполегливо між дровиняк точилися, більшали, набирали сили, щоб потім почати мізерніти, ліниві язики полум'я. Тоді знову треба було підкладати. Часом на хлопця шугало димом — від подиху вітру з річки. Навколо панувала темрява; чорної річкової затоки звідси було вже й не вглядіти. Лише нерівно світився — то яскравішав, то темнішав — невисокий пісковий обрив з горою поряд. Бір уночі майже перестав шуміти, і навколо зробилося аж занадто глухо.

На хлопця знову обвалилося звичне відчуття самоти, і він почав думати-міркувати про своє незаздрісне становище. Врешті, думав він про нього завжди, ніби намагався щось вирішити. Чи щось зрозуміти. Але ні того, ні цього ніколи остаточно не вдавалося, він не міг викараскатися з якоїсь розумової безвиході, куди його загнало життя. Чи, може, загнав себе сам. Багато було незрозумілого в його недовгому житті, але одне було певно, — йому не пощастило народитися дужим. Не можна сказати, що слабаком, але й не дужим, — таким, щоби власною силою оборонити себе. Як це робили інші — у дворі. Коли тієї сили бракує, тоді над тобою будуть знущатися інші, а тобі застається лише сподіватися на їх милосердя чи абстрактну справедливість. Силі ж не треба справедливості, вона сама собі господиня і керує собою як хоче. В дитинстві солдата так сталося, що хлопці з подвір'я були старші за нього і вже тому дужчі, які не гребували тим, щоб познущатися з нього. Якщо треба було кудись збігати по щось, посилали його; коли у нього з'являвся ніжик, можна було його відібрати. Чи попросити подивитись і не віддати. Обдурити також можна було. Бо, крім того, що він слабкіший за інших, він ще й скаржитись не побіжить, адже йому не було кому скаржитись — він не мав батька. А після в нього не стало й матері.

Дитинство для нього видалося малощасливе, навіть страдницьке; особливо, коли він втратив батьків і залишився один зі старою, немічною бабусею. Після, в інституті, дещо для нього змінилося на краще, він щиро потягнувся до знань, набув самостійності і по змозі відокремився від колективу, який його ніколи не вабив. Але після призову до війська все гірше до нього повернулося: і гомінкий, метушливий колектив у казармі, і абсолютна залежність від нахабних солдатських лідерів. Опинившись після «учбівки» в полку, він думав, що тут буде інакше, що тут вони всі рівні, і офіцери будуть ставитися до них справедливо. Офіцери, може, і ставилися до всіх справедливо, але офіцерів було небагато, і ті були зайняті власними офіцерськими справами. Солдатами ж верховодили свої, ті, що вилучилися з солдатської маси і керували згідно зі своїм кримінальним розумінням. Найавторитетнішими серед них були ті, що вже посиділи в тюрмі, звідки вони принесли власну мораль і тюремні звичаї. Якось перед вечірньою перевіркою сержант Дробишев упустив під ліжко свій футляр від зубної щітки і, як завжди, по-хамськи наказав солдату: «А ну, підніми!» Замість того, щоб негайно виконати наказ, солдат коротко кинув: «Сам підніми» і тут же полетів від міцного удару в обличчя. Він не втямив, що сержант з наміром кинув під ліжко футляр, і ця його нетямущість коштувала солдатові прикметного синця під оком. Назавтра при розводі на заняття командир роти поцікавився: «Що це в тебе?» В строю всі напружено чекали його відповіді, і він, трохи помовчавши, сказав, що улав. «Треба дивитися під ноги», — глибокодумно завважив ротний. А неподалік з першої шереди злісно шкірівся на нього сержант Дробишев. Солдат подумав тоді, що, напевно, відповів правильно, але вже наступного дня йому довелося пошкодувати об тім. У курильні, де він лише присів з хлопцями, з'явився сержант Дробишев і мовчки з усієї сили садонув йому кулаком під дихало — чому не встаєш, коли старший заходить? Скорчившись від болю, солдат почвалав у казарму, в той час як інші мовчки і байдуже позирали вслід. Ніхто не заступився, ніби так і належало ставитися до рядових.

Але ще гірше стало на початку весни, коли старшиною роти призначили прапорщика Зеленку. Цей узяв за звичай таємно кучкуватися з друзями після відбою в каптерці, де вони випивали.

Часом кого-небудь будили в казармі й також кликали в каптьорку. Одного разу після опівночі звідти вийшов з почервонілим обличчям, мо' навіть заплаканий, земляк Петюхов, мовчки ліг на своє ліжко і накрився з головою ковдрою. «Що вони там?» — тихо спитав солдат, та земляк навіть не відповів і довго ще заригувався під ковдрою від плачу. Солдат здогадався про те, що там відбулося, але мовчав, уже відчуваючи, що настане і його черга. Правда, поки що не наставала, і хлопець із тривогою і страхом чекав, коли те скоїться. Пару разів він помічав, як під ранок з каптьорки вибривався явно п'януватий Дробишев, поспішно роздягався і клався в своє дбало розстелене для нього ліжко — через три ліжка від солдатового. Якось Дробишев, уже поклавшись, підвівся і з кишені штанів дістав фінку, яку, озирнувшись, сунув під матрац. Вже чи не збирався він когось зарізати вночі, засинаючи, подумав солдат. Тої миті він не знав ще, що зарізати доведеться самому, і з тієї хвилини все його життя піде наперекіс.

Вони тоді стомлені змінилися з наряду, і тільки солдат заснув після відбою, як одразу проснувся від міцного штурхана в бік, — над ним у проході стояв осадкуватий радист Подобед. «До прапора», — прогундосив він, і солдат зрозумів, що його кликали в каптьорку. Після другого такого ж стусана він мусив устати, почав одягати штани, зати́м чоботи. «Босий», — просипів Подобед, і він, пом'явшись, босий поплентався в каптерку.

Там ще сонного і стомленого, із замутною гидотною свідомістю його нахабно звалтував на підлозі все той же ненависний йому сержант Дробишев; Подобед і Зеленка тримали. Змучений і згяньблений, як і недавно його земляк Петюхов, він добрів до свого ліжка і ліг. Він не поліз ховатись під ковдру, навіть не заплющив очі і лежав, чекаючи свого часу. Навколо в нічному півморозу казарми сопли, ворочалися, мурмотіли уві сні солдати і нікому не було справи до того, що робилося за стіною в каптьорці. І солдат так міркував, що не буде справи й до того, що незабаром мало вчинитися.

Все ж він дочекався того, чого хотів. Через годину чи більше до свого ліжка, ніби крадькома, підійшов нарешті й Дробишев, роздягся і ліг. Ще минуло трохи часу і почулося його негучне хропіння, сержант спав. Тоді солдат підвівся, одягнувся, акуратно

накрутив онучі, натягнув чоботи. Все робив неспішно і ґрунтовно, бо тягнув час. Залишалося надіти бушлат, але бушлат разом з іншими висів біля тумбочки днювального, який там примостився кемарнути в глухий час ночі. Солдат підійшов до сонного Дробишева, потиху засунув руку під його матрац. Не одразу, але намацав фінку і без розмаху, з незвичайною для себе силою увігнав її по самий держак у лівий бік Дробишева. Той лише хропонув гучніше і, не проснувшись, обів'яв на ліжку.

Ледве тримаючися на тремтячих ногах, солдат зняв з крючка свій бушлат і, на ходу вдягаючи його, кинувся в коридор.

— Куди? — сонно гукнув до нього днювальний.

— Живіт! — крикнув він, зачиняючи двері.

На далекувату прохідну він не побіг, за вбиральнею в огорожі був вузький пролом, крізь який ті ж сержанти ходили в самоволку. Солдат виліз із нього і темним завулкум рушив на міську околицю.

Бомж кеморнув, як він і казав, не більше за пару годин і десь по півночі задом вибрався зі своєї нори.

Була безмісячна ніч, над річкою куріла-повзла білувата ковдра туману. На березі почувалося по-нічному холоднувато, і бомж, здригнувшись, потупав до багаттячка, де, поклавши голову на коліна, сидів солдат. Бомж стривожився:

— О, о! Тухне! Підкласти треба...

Він підкинув у вогнище декілька сухих палок, від яких слабкий огонь і зовсім захотів погаснути, але потроху-помалу став розгоратися. Пустельний берег трошки освітився, став помітним близький обрив і над ним — суцільна стіна бору.

— Іди в землянку, — сказав бомж. — Там лахманина, накриється.

Солдат мовчки підвівся, але не поліз у нору-землянку, а примостився під обривом побіч і відразу заснув. Снів жодних не бачив — він їх взагалі не снів, — але не дослав до ранку. Проснувся на світанку від холоду, — біля річки було куди холодніше вночі, ніж у молодому соснячку, тут дрижаки діймали, як є. Раз за разом здригуючись, він підійшов до багаттячка, біля якого у світанковій півтемряві сіріла самотня постать бомжа.

— Що, не спиться? А, холодно. Ну то з незвички. Мабуть, від

мамки недавно? — хрипуватим зранку голосом загомонів бомж. Як уже зауважив солдат, бомж узагалі був охочий поговорити. Це загалом подобалося солдату, який сам був не дуже говіркий і не дуже любив відповідати на чийсь питання.

— Ніч тепла. Туман..

— Ніч тепла, — підхопив бомж. — А їсти все одно хочеться. Тож бери вудку і закидай. Вранці, може, краще візьметься.

Він причепив до жилки свій бережений гачок, і солдат, усе здригуючись, пішов до очерету в затоку.

Невдовзі, вгамувавши ранкові дрижаки, він якомога далі кидав у воду поплавок і чекав, чекав, що ось-ось клаєне. Та ні біса не клаювало. Вода була тиха, від поплавця, як упав, на поверхні далеко розпливалися кола, які потім потроху зникали. Він чекав, коли поплавець смикнеться і вода біля нього здригнеться, поплавець, може, пірне — раз і вдруге, — певний знак, що взявся. Лящ, підлящик або хоч би який окунець. Та минав час, поплавець лежав тихо, клаювання не було. Небо над лісом тим часом зовсім просвітіло, в зоні починався новий день.

Тоді солдат подумав, що, мабуть, треба змінити принаду, — ці білі, з-під соснової кори черв'яки, може, не найкращий для риби корм, треба пошукати звичайного дощового черв'яка.

Поклавши вудлице кінцем у воду, він одійшов далі, пошукав низькуватий, з дерниною бережок і короткою палкою став його розкопувати. І справді, хутко натрапив на якусь почвару в землі, хіба тільки подібну на те, що він шукав. То був не черв'як, а якийсь червоний вужака з палець товщиною, довгий, коли його витягнув солдат із землі, — може, навіть з півметра довжиною. Перемагаючи гидливість, солдат розтоптав підбором його голову (хоча було не зрозуміти, де в нього голова, а де хвіст) і кинув решту в річку. Чи не від радіації це? — сполохано подумав хлопець. Кому радіація — погибель, а кому — он, сприяє. Якби так посприяла людині.. Він ще поколупався в березі, шукав звичайних черв'яків, та звичайні тут, мабуть, вивелися, чи не понищені цим мутантом? — подумалося хлопцю. Видно, оте природно, згідно з законами природи, коли той, хто дужчий, пожирає слабшого. Як і в людей.

Коли він повернувся до вудки, поплавець її чомусь плавав біля

самого берега. Стривожений хлопець витягнув з води вудлице і справді сполохався — гачка не було. Від поплавця гоїдався короткий кінець жилки і все. Але куди ж він подівся, хто його відірвав? Адже, щоб одірвати, треба було смикати, але ж він не смикав. Він взагалі не чіпав вудлиця. Довго не роздумуючи, хлопець скинув чоботи, підкасов штани і поліз у воду. Він старанно обнишпорив очерет на обмілині, зелені трав'яні водорості, наскільки до них можна було дотягнутися. Глибше, правда, нічого не було видно, лише стояла мутнувата вода, в якій щось струміло і гоїдалося — текло в один бік, усе до того ж Чорнобиля. Добре, що не з Чорнобиля, подумалося хлопцю, хоча від того не стало легше. Гачка ніде не було.

— Що, відірвав? — гукнув ззаду бомж, підійшовши по березі.

— Та ось...

— Я ж тобі казав... Тепер голову твою одірвать! — посварився той і також почав роззуватись.

Солдат чекав сварки і був до неї готовий, бо завинив певно. Але великої злості у бомжа не відчувалося, той лише вилаявся, і через хвилину вони удвох лазили по коліна у воді, мацали дно ногами, шастали руками в очереті. Замутнена ними вода не давала в собі багато вбачити, муть нехутко зганяло лінивуватою течією; течія могла зігнати й гачок з кінцем жилки. Бомж сварився, але не на солдата — швидше так, щоб угамувати прикрість. Щоправда, становище їх ставало дедалі гіршим, було чого злитись. Нарешті обидва вони заклакли в ранковій воді і вибрались на берег.

— А може, й добре, — раптом сказав бомж. — Менше радіації наберемо.

Солдат промовчав. Весь час відчуваючи, як смокче під грудьми, він відійшов від вогнища і, не скидаючи мокрявого бушлата, витягнувся на траві. Туман над річкою весь уже сплив, стало тепліше; на небі гуляли гарні білі хмаринки — небо обіцяло теплий погожий день. Але небо не обіцяло харчу — про харч треба було дбати людям. Тільки як?

Ще перед тим, як потрапити на хутір до самосела, він швендявся навколо зони і одного разу вийшов до автобусної зупинки на узліссі. Якраз підкотив міський автобус, з якого вийшло декілька пасажирів, всі спішно рушили до недалекого села. Лише одна

з них — немолода сільська тітка, затрималася, поклала на землю свої клунки. Стоячи недалеко за кушем, солдат побачив, як тітка витягла з торби білий міський батон, відломила від нього порядний шматок. Він дивився і боявся, що та на його очах почне їсти — хлопець був зголоднілий і думав, що не стримається. Але тітка, мабуть, не відчула його думок і зі смаком заходилася уминати міський гостинець, — також, видно, була зголодніла. Кепсько собою володіючи, солдат вийшов із-за кущів і, намагаючись якомога спокійніше, мовив: «Не полохайтеся, тіточко, я...»

То було його помиака, як він зрозумів згодом, не треба було так напружено, майже трагічно; треба було легше, може, навіть жартівливо. Але тоді жартівливо він не міг. Його напружений тон, а може, і схудлий вигляд злякав жінку, яка зойкнула і, схопивши свої клунки, побігла до села.

І в тому, і, може, в деяких інших випадках ліпше було поводитись безтурботніше, легше, без надриву. Та й у всій його історії так само, часом думав солдат. Що трапилось, те трапилось, ну — покарайте, готовий відсидіти. А коли що, то готовий і до вишки, що поробиш, коли винний. Може б, усе і влагодилось як-небудь. Усе — а як же зона? Чи не вилізе йому боком ще й зона?

Але куди ж йому було ще дітись, oprіч зони?

Він охоче б залишився на хуторі у діда Карпа, якби той був далі від міліції. Дід був не говіркий, про себе не надто розповідав, але й про нього не дуже розпитував. Коли дощовитим холодним надвечір'ям солдат постукав у його ворота, відразу пустив. Мабуть, щось утямив з першого погляду, і хлопцю не треба було ні про що розказувати. Головне — не довелося обманювати, чого він не вмів з дитинства. Хоча не завжди казав і правду, але кожного разу в таких випадках було бридко самому. І він давно відчував: краще не треба. Краще по щирості.

Здається, він знову заснув — добирав недоспаний вночі час, — коли стривожено проснувся від близьких поквалних кроків. То йшов звідкись бомж — босоніж, без шапки, у високо, над коліна, підкасаних штанах.

— Уставай і давай по дрова. Будемо жаб смажити!

— Жаб?

— А що такого. Смакота, я вже їв, — сказав бомж і вивалив із

шапки десяток різного розміру жаб. Деякі з них одразу кинулися геть, і бомж босою ногою рішуче припиняв їхній рятівничий сприт у траві.

— Куди? Куди стрибаєш? Я тобі дам утікати! Знаєш, — сказав він хлопцю. — То, може, і добре. Все ж у жаб радіації менше. Бо тутешні, не з Чорнобиля прискакали. А риба диявол її зна, звідки паиве.

Слаба ця втіха не дуже зворушила солдата, який поволі, без крихти охоти, поліз на обрив — у бір по дрова.

Бомж не дурился — він справді їв жаб, — не тут, у зоні, а торік під Мінськом, коли вони удвох окупували чиясь порожню дачу. Правда, вони тоді мали пляшку, з якою воно все смачніше і зважливіше. Його напарник Трущ, недавній доцент інституту, подав приклад цієї своєрідної закуски. Він же розповів, що десь під Полоцьком місцевий рибгосп уклав договір з французькою фірмою на поставку таких ось жаб — весною кошеллями возили в Париж на спеціально зафрахтованому для цього літаку. Французи непогано платили валютою, на яку начальник рибгоспу поставив котедж над озером і купив «Пежо», правда, хутко згорів, а що сталося з «Пежо», доцент не знав. Може, правда, а може, й плітки, міркував бомж, але тепер перебирати не випадало. Справді, жерти дуже кортіло. Як і завжди.

Стримуючи гідливість, бомж ножиком випотрошив жаб'ячі нутроші, кинув у річку. Заготовлених жаб рядком розклав на траві, декотрі ще сіпали лапками, але більшість лежала нерухомо. Солдат приніс порядний оберемок сушняку, вони розкочетарили добре вогнище і на вигребеному з нього жару поклали плескати жаб'ячі тушки. Спроквола від вугілля потягнуло незнайомим, але ніби зовсім не бридким запахом смаженою. Жаби помалу леклися.

— Не хочеш мерти — умій пададо жерти! — сказав бомж. — Ось девіз радянських бомжів.

— А що — є бомжі і нерадянські? — запитав солдат.

— Аякже! У Франції, наприклад. Називаються клошари, доцент розказував. А живуть, я тобі скажу, не гірше, ніж наші секретарі райкомів.

— Невже?

— Правда. Доцент їздив у Париж, бачив. Сплять під собором, раночком снідають у Булонському парку. Культурно так, на лавці, постеляють газетку, поставлять пляшечку червоного. Ну й там — французьку булочку, ковбаску. Після — добавлять ще в бістро, так забігайлівка по-їхньому називається. Ну а обід само собою — де-небудь на Єлісейському полі..

— Єлісейських полях, — поправив солдат.

— Може, й на полях. Якщо одного поля мало. Їх же там теж, мабуть, немало, клошарів тих.. А у нас якихось, може, пара десятків, і тим жерти не дають. Он, мусять жаб жерти..

— А не отруїмось?

— Ні чорта не буде, — запевнив бомж, радіація не дасть. Вона сама кого хочеш отруїть.

Солдат зрозумів те як жарт, хоча й цього разу йому було не до жартів. Як і завжди, він відчував себе пригніченим, мало що його веселило чи, тим паче, захоплювало. Те, мабуть, зауважив бомж і навмисно почав докоряти солдатів:

— Ти той — не кисни! Молодий ще, треба легше почувати себе. Молода біда, вона мов пилінка, дмух — і нема. Через місяць і не згадаєш. Ще хто знає, кому пощастить — їм там, на чистій землі, чи нам тут, у зоні.

— Навряд щоб нам, — сказав солдат.

— А ось і не навряд! — загарячився бомж. — Ми тут сидимо на нікчемній землі, самі по собі. А вони там біля ядерних баз. То по кому шварконуть у першу чергу, зметикуй?

— По всіх разом.

— А ось і неправильно. Все ж ти солдат, та ще й дезертир, мабуть, слабо в цьому петраєш. А я офіцер запасу, двадцять років відслужив, у тому числі в ракетних військах стратегічного призначення. Зрозумів?

Що тут було розуміти, думав солдат. І дурню зрозуміло, що будуть цілити по базах. Але тих баз навколо стільки, що промаху просто не може бути — за кожним кущем база. Та й Чорнобиль — не пуста, там також залишилися реактори. Але солдат не хотів ні сперечатися з цією людиною, ні навіть обмірковувати болючу проблему — у нього свої проблеми були не менш болючі.

Знову по одній, як учора підлящиків, вони почали їсти підсма-

жених жаб, обсмоктувати їх тонкі кісточки. Жаби загалом були дрібні, звичайно, обидва вони не наїлися, — хіба що роздражнили свій зголоднілий апетит. І бомж оголосив:

— Ну, здорово, проте мало. Знаєш, давай ти натягай більше дров, а я знову в болото. Вже я їх наловлю..

Так вони і зробили, — солдат знову поліз у бір, а бомж швидким кроком попрямував берегом річки до недалекого болота.

Солдат ходив довго, забрів навіть далеко. Боровий ліс усюди вражав якоюсь трагічною красою. Сосни з тихим гулом гоїдалися вторі, свіжим листям тріпотіли під ним берізки, наче не підозрюючи, де росли. Де на сонячних галявах вимахала якась невідома трава, — ніби жито, навіть з пустим колоссям, ніхто її тут не топтав, не косив. У гіллі ніде не траплялося пташок, — навіть вороння й того не було видно. Одного разу тільки високо над соснами покружеляв у небі лісовий канюк і поспішно полетів кудись на захід. Чомусь йому тут не подобалося. Хоча відомо, чому... Куди ж він уліз, рядовий ракетного дивізіону, що його тут чекало, скрушно думав солдат.

Щоправда, потрапив не один він, тепер вони удвох. Але бомжу що — бомж уже старий, своє, мабуть віджив, попив горілки та й жінок спізнав.. А солдат навіть не встиг когось покохати, тільки примірявся до несмілого юнацького кохання. У школі з восьмого класу подобалася йому лише чорнявенька веселушка Сімакова Тоня. Якось написав їй записку, що кохає і хоче зустрітись; до початку занять поклав у Тоньчину парту. Усі перерви ні живий, ні мертвий спостерігав за її обличчям, на якому, однак, не було нічого, окрім звичайної її смішливості. Тоді, підстерігши, коли вона верталася з туалету, спинився попереду і, нічого не кажучи, уперся в неї ідіотським поглядом. Вона скинула свої чорні брівки, тихо мовила одне тільки слово «дурень» і пішла в клас. Після уроків він знайшов у глибині її парти свою записку і дрібненько пошматував її. Так скінчилося, не почавшись, його дурне кохання.

Надвечір'ям, коли вони, трохи утамувавши голод, сиділи на березі, бомж спитав:

- Послухай, а чого ти драпонує з війська?
- Було чого, — тихо кинув солдат.
- Що, либонь, командири допекали?

— Допекли...

Він не хотів нікому розповідати про свою біду і свою ганьбу, він не хотів навіть про те думати, — гидував. Бомж, мабуть, відчувши щось у його настрої, не став допитуватись. Він уже влазив у свої спомини.

— Знаєш, а я от хотів служити. Я ж технічної частини офіцер, техніку любив. Цікава справа — техніка.

— А яка? — з цікавістю запитав солдат, згадавши свій агрегат зв'язку, з яким вони чимало помучилися на маневрах.

— Автомобільна.

— Ну, автомобільна, може, і нічого. Коли не псується.

— Псуватися все може. Треба ремонтувати. Але щоб ремонтувати, треба талант мати.

— Талант?

— А ти не знав? Думаєш, талант тільки співачкам та письменникам потрібен? І механікам так само. Я, знаєш, мав.

— І що ви ремонтували?

— За двадцять літ усе перебрав — «гази», «уази», «мази»...

— І які краці? — без жодної цікавості спитався солдат.

— Якщо щиро — все гівно.

— Чому так?

— Бо не вміють робити. Або не хочуть. Хіба така має бути армійська автотехніка?

— А яка?

— А хоч би як в американській армії. Ми ж на курсах її вивчали. То наша від їхньої — як земля від неба. А все чому? Бо передрати по-людськи не вміють. Обов'язково спаскудять, спростять і погіршать. Як ті «Жигулі». Передрали в італійців і погіршили. А далі почали удосконалювати, тобто — погіршувати. Ну і довели до ручки. Автомобіль потребує ґрунтовності, його напилком не вдосконалятиш.

— Однак же їздять...

— Їздять, бо який же вибір? «Москвич» ще гірший. А «Запорожець» — це чудо технічного недбальства...

— Ну, а вантажні? Ті, що руду возять. У поверх висотою...

— Не тільки руду возять, вони ще й наші ракетовози. Гівно також. Намучився я з ними під зав'язку. На півночі... Вони гарні

лише, як у боксах стоять. Величезні, колеса помальовані, бампери вирівняні, повний ажур. А ви попитайте їхніх механіків... Хоча що питатися — і вони не скажуть, вони ж підписку давали. Тому — аби рівно, чисто і гарно. Як і заправка койок. Вас же, напевно, здорово навчали койки заправляти?

— Еге, здорово. Всю дорогу, — з усмішкою зазначив солдат.

— Оце є головне. Як і завжди. І ще стройова. І політзаняття — обідня із замполітом.

— Тепер уже буває, що і з попом.

— Ну, поліха! — хекнув і покругив головою бомж. — Кажеш, з попом навіть? Ну дожилася непереможна армія. Добре, що я в ній не служу. Відслужив своє. Ні, взагалі я любив техніку. Коли де якась несправність, начальство нервується, крики, матюки... А мені цікаво: в чому справа? Якийсь стук, а не зрозуміти, де. Стуки — вони хитра річ, скажу тобі, на слух не завжди візьмеш. Бува, стукає в одному місці, а причина в іншому. Чи з тією електротехнікою, як наша. Знаєш, і тепер інколи двигуни сніться. А тобі що сниться — дівки? — раптом запитав бомж.

— Мені? А нічого.

— Ну й кепсько. Значить, у тебе глуха психіка.

— Оглухла?

— Може, оглухла, а може, з такою народився, — вирішив бомж, повертаючись на другий бік. — Холера, щось у грудях заболіло... Але скажи ти мені, чого ти в цю зону вліз? Чи більше не було куди?

— Значить, не було.

— А що батьки? Чи не знають, де син?

— Нема кому знати.

— Зрозуміло. Значить, сирота. Вгадав?

— Так.

— А що у хвості? Політика, побутовуха?

Що в нього у хвості — політика чи побутовуха, солдат не знав, у подібних тонкощах сучасної юриспруденції він не був досвідчений, з прокурором не зустрічався.

— Одного гада пирнув, — відповів він смиренным голосом.

— До смерті?

До смерті чи ні, також не знав. Тоді здавалося — так, тепер

почав сумніватися. Може статися, що й не до смерті, що Дробішев вижив, і вже його не присудили б до вишки. Але що ж тоді виходить? Що він даремно збіг з полку та по дурості своїй ускочив у цю зону? Це було б жахливо. Правда, бомж, спасибі йому, більше не став лізти в душу, розпитувати подробиці. Схоже, трохи поспівчував і на правах старшого пустився у повчання.

— Знаєш, у Євангелії сказано: не убий. Думаєш, чому сказано — що, ворога шкода? Тебе, дурня, шкода. Того, хто забиває. Куля вона ж забиває двох — одного прямо, а другого рикошетом, згодом. Ось у чім заковика. Я вже надивився. Он одному в Мінську дружина зрадила. Гарячий був, молодий, ну й порішив її. До речі, разом з її коханцем. І все так тонко зробив, що не розкрили: мовляв, пішли і зникли, я звідки знаю? І що ж, думаєш, йому стало легше? Висох, схуд, рак підключився. В комірчині повісився мужик. Без суду і слідства.

— Ну, звісно, — сказав солдат. — «Злочин і кара» Достоевського...

— Достоевський що! Достоевському того й не снилося, що у нас робиться. Син батька забиває. Батько дочку малолітню гвалтує. А ти — Достоевський...

— То що ж тоді цим злочинцям? Роби, що хочеш? Вони ж усс можуть.

— Вони можуть, еге. Але їхнім способом супроти них не можна. Не можна ніяк. Нізашо не можна!

— А в який же тоді спосіб?

— А супроти них способу нема, — глибокодумно зазначив бомж.

— Невже?

— Вони самі себе мають кінчити. Рано чи пізно. Як павуки в банці. Якщо в банку до них кинути, наприклад, шершня, вони всі наваляться на нього і заб'ють умить. А коли їх там не чіпати, самі себе пожеруть. Бо нікого не жертви вони не можуть. Це достеменно. Наукою доведено, — сказав бомж і, мабуть, задоволений своєю відповіддю, хитрувато засміявся.

Солдат мовчав, задумливо колупаючи дубчиком у піску.

— Убивство — подвійна біда. Навіть якщо і не зловлять, не засудять. Тебе ж, мабуть, ловили?

— Не знаю, — знизав плечима солдат. — Може, і тепер ловлять.

— Тоді тобі не можна звідсіля потикатися. Сиди. Тут ще, може, як пересидиш.

— Чого ж я тут досиджуся? — нервово спитав солдат.

— А знаєш, усе може бути. Влада зміниться — у нас же також вона міняється. Ну, коли там помре хтось. Чи амністія. Чи десь новий реактор вибухне, — бомж знову засміявся.

— А радіація? — підняв голову солдат.

— От я й кажу: якщо раніше радіація не скрутить. Вона — паскудна сука, підбирається на котячих лапках, а хапає, мов тигра.

— Звідки Ви знаєте?

— Знаю, — непевно відповів бомж. — По собі відчуваю.

Такий поворот розмови був не по нутру солдатові, і він мовчки піднявся. Помалу пішов по березі, позираючи на річку, ніби та могла чимось втішити. Було кривдно за свою невдачу долю — і чом отака дісталася йому? Чому він потрапив до цього гада Дробишева, а не до якогось кращого сержанта? І мало йому було біди в полку, так ще ваіз у цю страшну зону. Все ж, мабуть, вона справді страшна — дарма декотрі кажуть, що такі страхи перебільшені. Мабуть, не перебільшені, якщо від неї тікають люди. Люди знають чи відчувають небезпеку, звідки б вона не йшла — від Бога чи диявола. Людей не обдуриш. А він ось, здається, ошукався — не треба було бігти сюди. Хоча, а куди б він побіг — без грошей і без зброї? Зі зброєю, напевно, все могло би бути інакше. Хоча... Он бомж каже про рикошети. Може, вистачить йому й одного рикошету, який уже чи не потрапив у нього.

Багато чого у власній долі солдата здавалося йому непевним чи зовсім кепським. Люди, яких він зустрічав, також не надто захоплювали його. До бомжа він з першого дня приглядався з особливою увагою — все ж не так часто випадало йому зустрічати бомжів. Спосіб його існування та деякі слова часом дивували солдата, який з дитинства звик, можливо, з надмірною увагою ставитися до слів і вчинків старших. У старших хлопцю передусім хотілося бачити певність і ґрунт, — якості, яких, може, не вистачало самому. Але не набагато більше він знаходив і в старших, серед яких також панували змінливість і випадковість. Починаючи з дрібних,

особистих подій та вчинків і кінчаючи Чорнобилем. Люди явно не розуміли, куди йшли і куди треба було йти. Часом він думав, що вся історія людства надто подібна до метушливого руху зголоднілих на пустому столі. Ні законів у тому русі, ні певності, одне лише прагнення — знайти і зжерти.

Ось і бомж про радіацію каже то так, то інакше. То вона для нього — не загроза, то він уже щось відчуває. Хоча що бомж — навіть учені не в змозі розібратись про міру її небезпеки. Ті встановлюють одні норми, другі — інші. Але все винаходять теоретично, а тут доводиться випробовувати цю холеру на собі, суто практично. Вони тут ніби лабораторні миші з нікому не потрібної лабораторії, непланові жертви заплутаної науки. А заодно й такої ж техніки. А може, і оборонки також. Солдат ніде не читав, але чув у розмовах, що причини катастрофи — все ж у оборонці. Для ракет потрібен збагачений плутоній, ось оборонники і гнали його, щоб виконати й перевиконати плани до свята всіх трудящих — Першого травня. Техніка й не витримала. А за нею і оборонка, та й політика так само. Але ж у цій державі політика — річ священна, в ній ніколи ніхто не сумнівається. Тільки чому вона потребує стільки жертв?

Останніми днями солдат також став помічати в собі щось недобре. Якись кепські зміни почали відбуватися в його організмі. Стало надто в голові паморочитися, часом він навіть боявся, що впаде, особливо коли довго дивився на річковий плаин. Знов же почала боліти шия під вухом, весь час кортіло відкашлятися, та було ніяк. Але найбільше дошкуляло йому відчуття голоду. Від голоду він слабшав і думав, що всі причини його хворобливості — від нестачі харчу. Здавалося, якби хоч раз уволю поїв, то й почувався б краще. Але наїстися все не було чого, а про інше він боявся і думати.

Рятівне їх багаттячко, завдяки якому вони харчувалися і яке гріло їх вночі і вранці, стало карою для солдата. Воно зжирало неймовірну кількість дров, які все важче було здобувати в лісі. Мабуть, все було б ліпше, якби вони мали сокиру або якийсь гонящий ніж чи кинджал. Але нічого з того у них не було — ні в бомжа, ні в солдата, дрова вони мусили здобувати голими руками. Міський житель, солдат не думав, що в лісі це стане проблемою.

Головне, якщо бомж ішов на болото, хлопець не міг надовго відлучатися з берега, а відлучившись, кожного разу боявся, що спізниться і багаття згасне.

Того дня він особливо далеко й не відходив. Вибрав у молодому сосняку зсохлу ялинку, яка була йому під силу, і почав її гнути-хитати, щоб викрутити з корінням. Ялинка була не товста, проте довелося пововтузитись, і хлопець аж употів, допоки впорався з нею. Так і поволік через підлісок до річки, все тривожачись, чи не згасло багаттячко. Коли відходив, підклав зовсім трохи, могло й догоріти.

Вибравшись із лісу на обрив, перш за все зирнув на берег і від здивування ледве не випустив ялинку — біля багаттячка спиною до нього сиділа незнайома жінка. Багаттячко буцімто ще трохи димлося, і жінка, вдягнена в джинсову куртку і спортивні штани, клопітливо підкладала в нього те, що не встигло ще догоріти. Солдат майже сполохався, що вона, може, й зовсім загасити багаття, і зістрибнув з обриву.

— Оце ж підкладаю, щоб не згасло, — сказала жінка звичайним, майже як у хаті, голосом.

Не відповівши їй, солдат поправив кінці недогорілого гілля — димок погустів, незабаром мав з'явитися вогонь: багаттячко не згасне. Це його заспокоїло, хоча поява жінки майже стривожила, тим паче, що він тут опинився один, — бомж із ранку пропадав на болоті.

— Що, рибалиш? — вглядаючись у його заклопотане обличчя, спитала жінка.

Вона була набагато старша за солдата, мала жвавий і гострий позирок з-під темних, не підмальованих брів; на її устах також не було помітно слідів помади, і вони здавалися не надто виразними на рудуватому обличчі. Вільна манера говору й не білоруська мова давали зрозуміти, що жінка не тутешня, — швидше за все, з міста. Але як вона опинилася тут? Що їй тут треба?

— Один тут? — Знову спитала вона.

— Не один, — буркнув він і поліз на обрив по ялинку. Все ж треба було підкласти в багаття.

Він зволік ялинку з обриву, підтягнув ближче до берега і почав обламувати гілки. Деякі з них кидав у вогонь, інші, що були

товстіші, складав неподалік. Жінка, пильно спостерігаючи за ним, мовчки сиділа біля багаття. Відтак різко спитала:

— Ти дурень, чи що?

Перш ніж відповісти, він кинув у її бік зайий погляд, бо вона відверто бентежила хлопця і, мабуть, не відразу втямила те.

— Давай допоможу.

Удвох вони стали обламувати з ялинки гілки, хоча, як він зрозумів, допомога від неї була незначна; вона більше заважала, смикаючи ялинку. Ростом вона була вища за солдата і, мабуть, ніскільки не бентежилася у стосунках з ним. Він же, невідомо чому, почав помітно для самого себе соромитися через те, що вона була до нього так близько.

— А сокири нема? — спитала жінка, і він побачив, що спереду в неї не вистачає зуба.

— Нема.

— І пилаки нема?

— Нема й пилаки.

— Як же ви тут обходитеся? Руками?

— Руками.

— А як риба? Ключе?

— Ключе, — просто відказав він, ламаючи товстіші віття знизу. Жінка обламувала тонші з верхини.

— І багато наловив?

Пригадавши їхній улов і загублений гачок, він криво посміхнувся. Подумав, однак, що подробиці їй тлумачити не буде. Хто вона така, щоб усе їй тлумачити.

— А де ж твоя вудка? Чи сітка? — не змовкала жінка.

— Для нашої риби вудки не треба, — сказав, маючи на увазі жаб.

— Ось як! Значить, ти тут таки не один?

— Не один, — сказав він і вперше прямо зирнув їй в обличчя, затримавши погляд на плетеній шапочці на голові. Все ж улітку в зимових шапках жінки не ходять, навіть у лісі. Чому ця в шапці? Його позирк, однак, зразу ж помітила жінка.

— Що, гадаєш — погана шапка? Вельми навіть зручна. І комарі не кусають. Та з ким же ти ловиш?

— З ким треба, з тим і ловлю, — стримано сказав він і змовк.

Недоречна цікавість жінки почала докучати солдатів. Добре ще, думав він, якщо це — тільки цікавість. Швидше приходив би з болота бомж, удвох уже вони знайшли б як відчепитись від цієї жінки.

Жінка у свою чергу теж зрозуміла, мабуть, що небагато доб'ється від цього незграби-хлопця в солдатському бушлаті, і сказала про себе:

— А я оце йду, дивлюся — багаттячко, і нікого нема. Ну, думаю, припаляю, а то запальничка скінчилася. А тупати далеко...

— Це куди ж — тупати? — вовкувато запитав солдат.

— Туди, — непевно махнула рукою жінка.

І тоді солдат угадів біля вогнища невелику господарчу сумку, з якими господині звичайно ходять на базар. У сумці щось було накладено, однак, навряд щоб продукти — з вигляду сумка здавалася легкою. У той час із чагарнику біля річки появився бомж, який, побачивши їх тут, зупинився, але затим почав неспішно наближатися по березі. Жінка, згледівши його, кивнула.

— Напарник, еге?

— Напарник, — сказав солдат. Його ніякуватий настрої одразу став кращати, у присутності бомжа він відчув себе впевненіше.

Здаля озираючи жінку, бомж підійшов до багаття. В шапці він тримав наловлених у болоті жаб і тепер, вочевидь, прикидав, що з ними робити. Мабуть, показувати їх незнайомій жінці він не хотів, але й випускати також було шкода. Жінка, здавалося, щось зрозуміла.

— Що це — риба?

— Риба, — раптом сказав бомж. — Лящі. Показати?

— Покажи.

Жінка зробила декілька кроків назустріч, щоб зазирнути в шапку, від'язані вуха якої він стискав у кулаку. Але, зазирнувши, відсахнулася.

— Тьху, гидота! Навіщо вони вам?

— Їсти!

— Їсти? Ви що?

— А нічого. Голод — не тітка.

— Ясно, — не відразу сказала жінка і відійшла, здається, втрапивши цікавість і до жаб, і до їхніх ловців.

Бомж тим часом з несподіваним запалом забігав біля багаття.

— А ось ми їх зараз підкоптим, підсмажимо і з'їмо залюбки. Правда, солдате? Можемо і почастувати, якщо зголоділа. Звідки йдеш? — ніби до доброї знайомої, звернувся він до жінки.

— Звідти, — сказала жінка і присіла трошки збоку від вогнища.

— Солдате, давай більше дров! — по-командирському розпоряджався бомж. — Напали жару. А я їх випотрошу, нафарширую цибулею та перчиком. А як же! Французи їдять, а ми що — гірші?

Солдат без великої охоти взявся підкладати у вогнище сухе ялинове гілля, полум'я від якого хутко шутануло стовпом під небо. Близько від вогню стало гаряче, вони відійшли далі; бомж іржавим складничком випотрошив десятка півтора жабок.

— Либонь утікаєш? — раптом запитався він у жінки, яка сиділа відалік. Жінка насторожилася.

— А я не втікаю. Хай від мене втікають.

— Хе! Ти хіба з міліції?

— Може, і з міліції...

— Так я тобі й повірив! — огледівши її, сказав бомж.

Жінка у відповідь засміялася — спочатку суворе її обличчя по-доброму просвіталося.

— Ну й правильно зробив. Тепер вірити нікому не можна.

На горбовинці напаленого вугілля бомж почав пекти-смажити жаб. Сидячи поряд, солдат звикло ковтав слинки й помалу штрикав палкою у вогонь. Він чекав, що жінка піде, її присутність неприємно гнітила його, він уже встиг одвикнути від пустої балаканини з незнайомими. Для пустих розмов йому досить було бомжа. З жінкою, напевно, треба було поводитись інакше, особливо з такою ось безстыдною прилипалою. В розмовах з жінками він взагалі рідко коли натрапляв на потрібний тон, частенько соромився і навіть страждав з того.

За якусь годину чи більше жабки, здається, підсмажилися, і вони посіли їх їсти. Жінка, як і досі, містилася трохи збоку від вогнища, і солдат подумав: ну, тепер уже піде. Але вона нікуди не йшла, і коли бомж подав їй невеличку жабку на широкому листі лопуха, який служив їм замість тарілок, нерішуче взяла її. Однак їсти поки що не квапилася.

— А солі? Солі у вас нема?

— Чого нема, того нема, — охоче потлумачив бомж. — Знаєш, і випити нема. Може, у тебе знайдеться?

— Чого нема, того нема, — мов передражнила його жінка і тихенько, непомітно зітхнула.

— То їж. Либонь давно їла?

— Давненько, — зізналася жінка. — Тут де візьмеш?

— Тут ніде нема. Опріч як у нас, — жартував бомж. — Ресторанчик на березі. Мов «поплавець», правда, солдате?

Солдат невдоволено знизав плечима, подумав: чого він чіпляється? Хай би й чіплявся до неї, якщо йому цікаво, та покинув його в спокої.

Хутко вони скінчили тих жаб, обсмоктали їх дрібні кісточки, які бомж зібрав ув одну купку та затоптав у пісок.

— Ось і пообідали! І повечеряли також. Ну як — нічого?

Жінка непевно поворушила плечима — мабуть, відповіді у неї не знайшлося. Замість того вона щось дістала із сумки.

— Закуримо?

— А ми некурящі, — відповів бомж.

— Травку...

— Травку? Тоді давай.

Жінка спритно згорнула з папірця товсту цигарку, прикурила від вуглини з багаття. Бомж підсунувся до неї ближче.

— Тебе як звати?

— А тебе?

— Мене — Жора.

— Ну якщо ти Жора, то я Жоржета. Чув таке ім'я?

— Аякже! Тільки як ти тут опинилася? Тут же зона.

— Ну і хрін з нею, з зоною, — різко, без усмішки сказала жінка. — Нам-то чого боятись?

— А смерті?

— Смерть я вже бачила. Навіть поцілувалася з нею. Осьо, подивись!

Вона зсунула з лоба плетену шапочку, і на вистриженій скроні біла латка лейкопластиру.

— Що це?

— Від кулі. Кілер був п'яний, не поцілів.

— Кілер?

— А ти думав — півень клаюнув?

— І за віщо?

— За гроші, звичайно. За що ж іще?

— І великі гроші? — з цікавістю питався бомж.

— Взагалі дрібниці, — байдужим тоном розповідала жінка. —

Основні гроші встигли перегнати за кордон. А от себе не пильнували, коли решту намагалися зберегти. Ну, дружок мій і одержав у свій крутий лоб. А мені з рикошету — так само.

— Однак! — задумливо мовив бомж. Ризикована ваша житуха — з грошима.

— Була з грошима. А тепер пусто в кишені.

— Ну й добре. Вже тепер кілер відстане.

— Не скажи. Якби відстав, я б тут не опинилася.

— Он як!

Вони змовкли, жінка подала бомжу товстий недокурок, який той бережливо взяв закопченими пальцями.

— Що — вже куриш?

— Було колись...

— А пацан? Хоча йому ще рано, — вирішила жінка, з усмішкою озирнувши солдата.

Йому й зовсім стало ніяково, майже болісно. І ця розмова про гроші, кілерів, куріння «травки» неприємно подіяла на нього, поривало встати й піти звідси. Хай би вони тут курили і співдувалися одне одному, все ж у нього була інша, ніж у них, доля. Однак щось в особі цієї жінки притягувало його увагу, і він, хоч і з неприязню до неї, сидів і слухав.

— Одній тобі кепсько, — сказав бомж. — Напарника треба.

— Де ж його взяти — напарника?

— А мене візьми. Чи, може, хлопця. А що — у війську служив, дезертир...

Солдат мовчки підвівся і берегом річки пішов геть.

Він довго і без мети ходив між сосен, пізнаючи вже бачені місцини лісу, часом примічаючи, де сухі гілляки, які згодилися б для вогню. Сушнику на землі тут валялось мало, під соснами широко розповзлися зелені плями чорничнику, хутко мали з'явитися і ягоди. Але головна борова краса буяла вгорі, у бронзовім пере-

ліві сосен, які, одна в одну, стояли всі рівненькі — і товщиною, і висотою, і кольором оздобі, який плавно мінявся з оземка від сірого до яскраво-золотого у верхів'ях. Від цих соснових вершин лінула чарівна лісова краса, якої не знайдеш у жодному іншому лісі. Однак і тут панувала самота, і солдат не розумів, чому. Вже ж ця борова благодать повинна б утішити, заспокоїти, обнадіяти людину, а ось не обнадіювала. Хіба поглиблювала тугу — добре ще, що не порушувала спокій. Спокою було тут навіть забагато, і людина нерідко переставала помічати його.

Поява тут цієї незнайомої жінки, здається, справді розворушила трохи заспокоєні почуття солдата, пробудила в ньому напівзабуте почуття незручності. Схоже на те, що він почав відчувати себе зайвим чи, може, побоювся втратити бомжа? Але бомж особливо його й не тримав біля себе. Найвірогідніше, що він відчув небажану перспективу самотності, від якої вже став одвикати. І тепер ця жінка..

Він ніколи не вмів нормально почуватися поряд з жінкою, особливо перед тими з них, що були старші, такі говірки та го-строязики; їх жіночі жартики, спрямовані на нього, бентежили і кривдили його. Він залився часом, але не на них — на себе, та нічого зробити не міг, не міг пересилити себе, тільки терпів. Ось як сьогодні.

На чебрецевій галявині він повалився у траву, жадібно вдихаючи знайомий цілющий аромат, який пам'ятав ще з дитячих років, коли на канікулах жив у бабусі. В полі чи в лісі бабуся завжди збирала різне зілля, сушила його в темних сінях і він часом питався: навіщо? Від хвороби, казала бабуся. Взимку простудишся, захворієш, а заварю гербатки — поп'єш і видужаєш... Якби жива була бабуся, певно, вона б і зараз заварила яких-небудь ліків — од радіації. Він би випив і був би здоровий. Але бабусі нема, а проклята радіація зачаїлася десь поблизу й чекає. Чого тільки чекає? І скільки буде чекати?

Коли почало сутеніти, солдат повернувся на берег. Він гадав, що жінка пішла, — ну якого біса їй тут робити з ними? Але виявилось, що поряд з бомжем вона сидить біля вогню і про щось тихо гомонить. Щось розказує. Щоб не заважати їм, солдат опустився на обриві віддаля, почав оглядати затуманене вечоровою смугою

заріччя. Там, між лугових чагарників, уже підіймався туман, нерівним волоком плаив-розплаивався біля річки, простягаючись до вже затуманеної лісової далечини. Як завжди, світло прагнуло з'єднатися зі світлим, темрява з темрявою, либонь, у тому і була їх таємна одвічна спорідненість. Коли і ще потемніло, чоловік з жінкою встали від вогнища і пішли вгору, під сосни. Трохи зачекавши, солдат спустився до вогню, підклав ломаччя і сів на своє звичне місце — обличчям до річки. Він позирав у вогонь, але слух його ловив таємні і прозорі звуки лісу. Спершу там чувся віддалік стишений гомін, після ніби крик, який змусив його насторожитись. А затим після тривалої перерви донісся безтурботний жіночий сміх. Що б це все означало? — зосереджено думав солдат, про децю, однак, здогадуючись. Але — тільки здогадуючись. Самому в такому становищі опинятися не доводилося, а з чоловічих розмов можна було міркувати про різне.

Біля багаттячка він і задрімав під ранок — як завжди, поклавши голову на коліна, і проснувся, бо відчув, що хтось підійшов побіч. Це була жінка, і її голос аж сполохав його в тиші.

— Бідненький, він тут скорчився, мов сирітка, — казала жінка, сідаючи поряд. Її легка рука лягла на його плече, обличчя наблизилося до його обличчя, і він відчув її незнайоме дихання. — Напевно, змерз?

— Та ні, нічого, — тихо відповів він, несподівано для себе — майже приязно.

— Такий молоденький.. Хочеш, я тебе погрію?

Солдат здригнувся від настійного дотику її обох рук, спробував відхилитися. Здається, він сполохався і вже готовий був зненавидіти себе за той свій сполох. Але щось невідвадно колюче піднялося в ньому зсередини, і він вовкуватого мовив:

— Не нагріюся.. Там?

Жінка тихенько засміялася.

— Та ну! Нагрієшся з вами. Один старий, другий малий..

— Ну і хай, — сказав він. — Нащо ж тоді в'яжешся?

— Охляли, видно. На жабах, — після паузи зітхнула жінка і вразно з жалем сказала: — Що ж!

Після, відхилившись, скрутила цигарку з «травкою», прикурила від димного дубчика з вогню і підвелась.

— Думала, хоч парочку нагороджу. Для помсти. Не вийшло.

Солдат підняв голову — жорсткі слова жінки примусили його здригнутись.

— Чого дивуєшся? Кажу, нагородити хотіла. СНІДиком. Таким малесеньким, невиліковним. Мене ж так само солдат нагородив. Ну, хай не солдат — офіцер, яка різниця. Так що тобі пощастило, пацане! — жорстко сказонула вона.

Солдат повільно усвідомлював сенс тих її страшних слів і не знав, що відповісти. Дякувати або сварити. Хотілося запитати: а як бомж? Але не запитав. Хвилину він очманіло позирав на жінку, яка, присівши навпочіпки, зі смаком затягувалася «травкою». Не докуривши цигарку, кинула її в огонь і встала.

— Видніє. Піду. На Україну в який бік? Туди? — махнула вона рукою.

— Так, — розгублено буркнув він.

— Я тут заблукала трошки. Давно не ходила. Інші справи були — наркота!

Наркота, наркота, — стукала в його голові невиразна думка, і він пригадав її вчорашні слова про кілера.

— А кілер? — запитав він.

— Що? А, кілер! — спохопилася вона й засміялася, легко і широко. — А ви й повірили!.. Дурниці все. Це — по п'янці..

Не попрощавшись, вона хутко пішла по стежці до очеретяної затоки, відтак зупинилася, і в ранковій тиші прозвучав її недалекий голос:

— І СНІД — нісенітниця! Збрехала я вам. Тож не бійтесь..

Солдат спершу підвівся, вглядаючися в її невеличку на лісовому фоні постать, затим опустився збентежений. І коли за якихось півгодини з обриву до нього стрибнув бомж, тільки сказав:

— Пішла.

— Хай іде, — байдуже озвався бомж. — На Україні наркота дешевше.

Солдат не хотів йому ні про що розказувати, ні, тим більше, — питати. Сам він розумів небагато, але й того, що втямив, для нього вистачило..

Кілька наступних днів їхній найбільший клопіт став — жаби. Зранку бомж ішов у недалеке болото, там роззувався, скидав шта-

ни і, обережно ступаючи, ліз у болото. Жаби якось не дуже і втікали від нього, ліниво стрибали з-під ніг, і він хапав їх за довгі жилуваті лапи, пхав їх у шапку. Правда, жаб ставало все менше, треба було добряче полазити по багнюці, щоб наловити на вечерю.

Солдат тим часом підкладав у багаття дрова і ліз на обрив. Поблизу в бору він уже підібрав усе, що могло горіти, тепер по дрова треба було йти далі, у дрібний сосняк за боровим пагорбом. Здалеку тягнути їх до річки робилося важко (чи, може, хлопець так знесилів), кілька разів на шляху він відпочивав на землі, до решти спітнілий у своєму засмалцьованому бушлаті. Бушлата він не скидав ніколи, як ніколи не знімав свої куфайки бомж. «Все моє ношу з собою», — сказав той одного разу, коли солдат зауважив, що треба б роздягтися, бо стало жарко. Бомж не сказав більше нічого, а солдат подумав, що той, з його немалим досвідом має щодо цього і певну рацію. Він так само ніколи тут не роздягався.

Про політику вони не говорили, бо, здавалося, політика їх не зачіпала. Схоже було, що в атомній зоні вони вийшли з зони політики, як і влади також, і підпорядковувалися лише не менш суворим законам природи, законам виживання. Тільки одного разу, коли бомж проснувся на світанні, щоб підмінити солдата біля багаттячка, сказав ніби в продовження колишньої розмови чи, може, чогось побаченого вві сні:

— Знаєш, солдате, загалом я — за комунізм. На біса мені цей капіталізм..

— Либонь, тому, що капіталу бракує? — з усмішкою кинув солдат.

— Ні, не тому. При комунізмі мене, мабуть, давно б у в'язницю посадили. А тут поки кого не заб'єш, не посадять.

— А вам що — хочеться в тюрму?

— Не те, щоб хотілося. Але в тюрмі, якщо порівняти, — рай. Особливо взимку. А що? Тепло, годують, компанія яка-неяка. А спробуй перезимувати на горищі. Чи в каналізації. Та повоювати з міліцією, з крикливими двірничками. А в сміттєвих скринях при будинках тепер що знайдеш? Люди самі все жеруть, лише целофан викидають, — мовив він з якоюсь навіть кривдою. — На дідька лисого мені цей капіталізм, краще був би соціалізм.

— Ковбаса дешева, — в тон йому зазначив солдат.

— І ковбаса, і багато чого іншого. Візьми овочі. Можна було піти і накопати картоплі чи там нарізати капусти. Нікому не шкода — все колгоспне. А тепер тебе готові з рушниці застрелити за одну морквинку. Он старого бомжа в Зеленому і стрельнули. За дві морквини віддав життя. Не віддав на війні за вітчизну, так за дві морквини віддав. Ні, нашому братові при соціалізмі ліпше.

— Либонь при соціалізмі і бомжів не було. Не дозволялося.

— Не дозволялося, еге, це правда. Навіть жебраків вивели.

— А жебраки і бомжі — це не одне й те ж?

— Велика різниця, — сказав бомж. — Жебраки просять, а бомжі — ніколи. Хіба, коли їм самі дають. Бо гідність мають.

— Он як! А я й не знав.

— Бо молодий і багато чого не знаєш. Але я тебе навчу. Розкажу про соціалізм як вищу формацію.. Чого? Капіталізму чи комунізму — вже й забувся.

— Але декотрим і при капіталізмі непогано, — сказав солдат.

— Он які котеджі набудували. Знов же іномарки..

— Набудували, еге. Шахраї різні. Що — вони заробили на ті котеджі? Накрали і користаються. Була влада радянська, а стала бандитська. Знаєш, одного разу я не стерпів. Так, у Менську. Бачу, у дворі двоє корпаються в новенькому «БМВ». Знаєш, остання модель, усе в нім блищить, мов у люстерці. І ці починають у ньому розбиратись: де карбюратор, де турбонагнітач, де шрус. А розбираються слабо, одразу видно, все з німецькою інструкцією звіряються. Я підійшов, аж душа моя зніміла, кажу: дозвольте мені, хлопчики, лише зирнуть, я ж автомеханік. Вони підвели голови, побачили моє лахміття, і один зі стриженою потилицею хапає гайковий ключ — мабуть, розміру 28 на 30, і як гаркне: геть звідси, бомже смердючий! Ну, я їм показав бомжа смердючого. Я їм видав. На дворі аж купка пенсіонерів зібралася. І знаєш, мене підтримали.

— Невже підтримали?

— Йй-богу. Один сказав: уночі їм колеса попроколювати, щоб знали. Але це марно. У такого красеня колеса попроколювати рука не підніметься. Хай їздить. Але я вже більше його не побачу.

— Хто ж винуватий..

— Звичайно, сам винуватий, — озвався бомж і переінакшив розмову. — Ну, як там наші жабенята? Чи воруються?

На той час вони зробили деякий харчовий запас — наловлених у болоті жаб посадили у викопану на березі ямку, напустили туди води, щоб жаби почувались краще. А щоб вони не вилазили, бомж прикрив їх згори тонкими жердаками.

Тепер майже весь час він пропадав на болоті. Правда, поблизу жаб хутко не стало, чи він їх половив, чи, може, відчувши небезпеку, ті перебралися в дальній кінець болота, де було глибше і ріс очерет. Часто лазити туди в багно бомж остерігався; знову ж там стали траплятися дивнуваті жаби, либонь, жаби-мутанти, чи що? Декілька раз він ловив їх з двома парами довгих задніх лап і спершу аж порадувався: буде більше наїдку. Але згодом покидав їх у багно — невідомо ще, чого чекати від такого наїдку. Іншим разом йому трапилися невеликі жабки з дивно скособоченою головою — не в кінці тулуба, а нібито збоку. Цих також довелося відбракувати. За той час бомж уже набув певних знань про жаб і розбирався в них не гірше за якогось професора. Та й не диво: стільки часу пробув у болоті сам на сам з жабами. Його тільки трохи дивувало, що жаби ніде не квакали, буцімто всі втратили свій незвичайний жаб'ячий голос.

Погода на той час загалом сприяла їхньому бомжуванню. Зранку видавалися негусті тумани, на траву клалася роса. Опівдні ж було навіть спекотно, і тоді солдат перебирався на обрив, у затінок, під сосни. На сонці він став почуватись кепсько: дуже паморочилася голова, часом мутніло в очах, і він переставав бачити вдалину. Але це все з голоднечі, від недоїдання, заспокоював себе хлопець. Про гірше не хотілося думати. З обриву він не переставав стежити за вогнищем, яке слабенько диміло, ховаючи в приску не потрібний до часу вогонь. Якось він задумався на обриві й раптом зауважив, що багаттячко міцно задимувало, заіскрило під свіжим подихом вітру, що налетів од річки. Тоді хлопець зирнув у небо і сполохався — з-за бору сунула сиза з загорнутими краями хмара, вперше загуркотів далекий розкотистий грім.

На випадок дощу у бомжа була підготована неширока печерка в обриві, де лежало кілька потушених головошок. Обпікаючи руки, солдат почав переносити з багаття дрібні головошки, ховати

їх у печерку, але він не встиг. З неба раптово ринув дощ-ливень, береговий пісок умить змокрів, річка задимила від струменів і бульбашок, багаття хутко осіло й потухло. Вже змокнувши в своєму бушлаті, солдат подався до печерки, щоб якось урятувати нашошені головешки, але з обриву туди також полилися дощові ручаї, вони хутко залили і печерку, і всі головешки в ній. Тоді хлопець став побіч і розпачливо опустив руки..

Незабаром прибіг з болота бомж, так само весь змокрілий, але з жабами в полі куфайки. Відразу зрозумів, що сталося і, може, вперше бридко вилаявся.

— Ну що тепер? Сирими їх жертви?

Солдат змовчав, не знаючи, що сказати, — все ж він почувався винним, що не вберіг багаттячка. Але як-таки було вберегти за такої зливи? Мабуть, бомж розумів це й не докоряв хлопця, тільки якось надто засумував одразу. Його звично діяльний, бадьорий настрій, вочевидь, змінився на заклопотано-похмурий.

— Кепські справи, — роздумливо сказав він. — Що їсти будемо?

Що їсти, солдат не знав; не знав, що в цій ситуації можна було придумати, і він винувато мовчав. Бомж в'яло опустився на мокрий пісок.

— І мені щось сьогодні... — сказав він і не скінчив. Солдат занепокоєно підвів голову.

— А що?

— Та в грудях душить..

Солдат мовчав, чекаючи, що бомж скаже щось іще, але той не сказав більше нічого. Вони обидва стихли під здрібнілим уже дощем, розмова далі не йшла, кожен понуро віддався своєму клопоту. Спільний клопіт, схоже, разом з дощем відійшов кудись убік. Згодом солдат повернувся і помалу рушив змокрілим берегом, шальпоючи підошвами по набряклому піску.

Становище їхнє гіршало. Тільки посподівалися на ліпше, знайшли, як урятуватися від голоду, та раптом злива відібрала у них надію. Що вони тепер без вогню? Та й бомж почав нарікати на здоров'я. А ще ж недавно вихвалявся: загартований організм, жодна радіація не бере. Ні, мабуть, перед атомною чумою ніхто не втримається. Справа тільки в часі..

Але що ж їм робити?

Недавно ще багато в чому, що стосувалося їхнього тут побуту, солдат сподівався на бомжа, людину більш досвідчену в зоні, мабуть, як і в житті так само. Але от виявилось, що й бомж не все може і навіть не все знає. Про дещо треба докумекувати самому. Якщо не пізно...

Тим часом насувала сира, холодна ніч, належало потурбуватись, як ночувати. У землянці-норі все обвалилося, лізти туди було ніяк. Трохи зачекавши, поки стихне дощ, вони почали влаштовуватись на обриві. Недалеко в лісі солдат наламав ялинкових лап, які перетягнув до обриву, удвох з бомжем вони розклали їх під крайньою сукуватою сосною.

— Ну й нічого! Правда, солдате? — підбадьорив себе і його бомж. — Головне, не падати духом. А там як-небудь...

Схоже на те, що сам він падати духом усе не хотів, усе чіплявся за якусь примарну надію. Врешті, так, може, і краще, думав солдат. Замість того, щоб марніти й стогнати, ліпше робити вигляд, що гірше не настало. Коли настане, тоді й заголосиш.

Але ж як жити з таким відчуттям?

Усе ж, мабуть, треба б йому мати інший характер, не реагувати так драматично на негоди життя, — може, так було б краще. Навчитись більше терпіти, чого він не вмів, хоча вже й так натерпівся немало. Якби там, у казармі, він якось стерпів, пережив сором і образу, як повівся тоді його земляк Петюхов, може, усе й обійшлося б. А так наробив біди і цьому собаці Дробишеву, і собі так само. І якщо Дробишев заслужив, що одержав, то защо він отак покарав себе?

Але як було реагувати інакше чи не реагувати зовсім? Не міг він ні скаржитись начальству, ні дарувати кривдникам образу. Скільки він наслухався в житті та начитався в книжках, що людина є створінням найвищим і повинна мати спроможність оборонити свою гідність. Отож він і оборонив цю гідність. І чого тим домігся?

Домігся гіршого, ніж заплямована гідність, — цього разу загрози життю. Що вже тут клопотатися про гідність, якщо зникає можливість жити...

От потрапив у вовчу яму. Скільки куди не стрибай — не вискочиш.

Ще не зовсім стемніло, як бомж ліг на колючу ялинову купу, підкорчив ноги.

— Ну, а ти що? — гукнув він солдатові. — Іди кладися. Удвох тепліше буде..

Солдат довго і мовчки сидів поруч, думав. І коли зовсім стало темно, також ліг спиною до бомжа. Спрокволу буцімто зробилося тепліше, помалу вгамувалася набридла дригота. І він заснув.

Бомж лежав тихо, старався зайвий раз не ворушитися, щоб не тривожити хлопця. Сну в нього не було, почувався він погано, до речі, не перший уже день. Спочатку думав, що, може, простудився на болоті, як ловив жаб, але на простуду було несхоже. Знов же щодо простуди, він був загартований, давно не кашляв і не сякався, забувся, коли і хворів на грип. Тепер було таке відчуття, ніби в нього злиплася права легеня, боліла, що не вдихнути; кілька днів він обходився частими дрібними вдихами, працювати швидко не міг, міг лише спроквола, помарудивши; навіть управлятися з важкуватим вудлицем йому було трудно. Не легше було й нагинатися за жвавими жабами. Менше виснажувало, коли спочатку було їх багато. Після, однак, поменшало, і він, ганяючись за кожною, просто знемагав до вечора.

Серед самої ночі він, здається, заснув, але проспав зовсім мало. Проснувся і лежав так, слухаючи лісовий шум. Таємничі звуки лісу давно його не тривожили, нічого він не боявся ні в лісі, ні в місті. І навіть тут, у зоні, здається, ніщо його не могло наполохати. Солдат за плечима рівно і глибоко дихав, від нього линуло добре, густе тепло, воно заспокоювало. Все ж куди краще за самоту було удвох, хоч би й з дезертиром, може навіть, з убивцею. Але з молодшим. Усе ж старому потрібен молодий побіч. Зі старим часом цікаво, але не завжди приємно — молодий же обнадіює, ніби молодить навіть. Навіть такого застарілого бомжа, як він.

А втім, бомж не завжди був бомжем, колись мав ім'я власне і навіть погони на плечах, — коли служив у війську заступником командира по технічній частині. Останні п'ять років його служби минали в далекому приполярному гарнізоні, де він зміцнював ракетний щит вітчизни і жив разом з дружиною, завідувачкою офіцерської їдальні, і маленьким синком Дениском.

Приполярний ракетний гарнізон по суті мало чим відрізнявся

від колишнього ГУЛАГу¹; там, проте, далеко не кожний міг витримати навіть рік, а вони змушені були терпіти три, чотири, а то й п'ять років поспіль, — допоки дочекаються заміни. Суцільна сніжна ніч без дня, морози і холоднеча, гнівливе почуття закинутості на край світу багато кого доводили до конфлікту з начальством, сім'єю, нерідко з самим собою, що навіть кінчалось пострілом у скроню. Мимоволі військові шукали якийсь вихід, віддушину в гнітючому житті і, зрозуміло, знаходили його в пляшці чи, точніше сказати, в бензиновій бочці, в яких «Військгендель» завозив на північ 95-градусний спирт. Цей напій мав благородний коньячний колір і за полярну ніч споживався до решти. А коли його не вистачало, тоді у військовій крамничці дуже збільшувався попит на одеколони, лосьйони всіх гатунків, на різні технічні рідини.

Зампотех тоді і вві сні не бачив свого хуткого майбутнього, був, як і всі, — в міру пив і не надто дражнив начальство. Зовсім не дражнити було ніяк, того б не зрозуміли ні друзі-товариші, ні підлеглі, ні навіть начальники. А головне, не було такої можливості, обставини вимагали. Дванадцять і більше годин у боксах біля настиглої на морозі техніки, з давно помороженими руками, на холоднечі й протягах, у неспинних сутичках з начальством — своїм штатним, штабним і перевірниками, — все те як є вимотувало сили й нерви. Єдиним порятунком від того було випити, розслабитись, оновити нервові сили, щоб завтра знову марнувати їх у тих самих боксах і тих самих сутичках.

Так тягнулося кілька років; мабуть, дотягнулося б і до жаданої заміни, якби якимось у розпал полярної ночі в гарнізон не прилетів новий командувач ракетних військ. Генерал тільки-но був призначений на цю посаду рішенням Політбюро, яке підписав сам Леонід Ілліч, і мав залізну рішучість навести більшовицький порядок у найстратегічнішому роді військ. Зробивши дводенний розгон у підрозділах, знявши з посади двох командирів і трьох їх заступників, генерал вирушив на не дуже далекий (за 250 кілометрів) аеродром стратегічних бомбардувальників. Природно, як найбільший ракетний начальник, він не міг їздити на якимсь військовим

¹ Головне управління виправно-трудових таборів СРСР — підрозділ радянських органів внутрішніх справ, що керував виправними закладами в 1934–1956 рр. — *Прим. пер.*

«уазі», а привіз із собою в літаку спеціальний урядовий «ЗіМ», який його і підвів. А заодно зніччив і без того не дуже блискучу кар'єру дивізійного зампотеха.

А втім, давно те було, за стільки літ усе було передумано, і він давно не мав кривди на тодішнього генерала, що, як він чув, доживав свій вік на підмосковній дачі. Розумів, винен був сам, не треба було так поводитись, належало б остерегтися. Але як остережешся, якщо найближча тобі людина — дружина — тільки й пильнувала, щоб десь підловити його, підставити начальству, бачачи в тому своє мстиве жіноче задоволення. Того разу після генеральського розбору в клубі, коли командувач вже виїхав за прохідну і в полку з полегшенням зітхнули, він з дружком в акумуляторній хильнули пляшку 95-градусного і зампотех завалився спати. Минулої ночі спав усього якихось три години після шаленого передперевірочного авралу в автопарку і тепер спав, мов забитий. І раптом дружина штурхає його в плече — прибіг черговий. Черговий передає наказ командира поїхати на 27-й кілометр, де в командувача поламався «ЗіМ». Чергові вже їздили, не можуть зрозуміти, в чім справа, — двигун не заводиться. Що було робити сонному, нетверезому зампотеху? Обклав матюком дружину (навіщо сказала, де спить?) і надів кожуха. Машину він доволі хутко налагодив (у тої вийшов з ладу ланцюг високого напруження), і вона завелася. Але поки він корпався під капотом, досвідчене око командувача, либонь, щось у ньому вбачило, він спитав прізвище зампотеха і кинув ад'ютантові — запиши. Зампотех подумав: о, буде подяка в наказі, і скромно порадувався. Наказ справді незабаром прийшов з підсумками високої перевірки, і там після багато чого іншого оголошувалося про звільнення в запас невідповідних службі офіцерів. Серед інших було і його прізвище. І це за два роки до вислуги на пенсію, з неладами в сім'ї, у приполярному гарнізоні, де неможливо було знайти ні квартири, ні роботи.

А тут і зовсім роз'юшилася дружина, яка не терпіла його в погонах, де вже було їй миритися з безробітним. Півроку вона домагалася розлучення, а розлучившись, тут же записалася з довгов'язим, як жердина, прапорщиком, недавнім своїм коханцем. Та ще поскаржилася в політвідділ на моральний розклад недавнього чоловіка. Під час чергових розборок на партбюро він, не

стерпівши, кинув на стіл свій партквиток і в той же вечір добряче напився. Згодом, як не стало грошей, кудись поїхав з випадковим товаришем по чарці, у якомусь північному містечку влаштувався інженером місцевого автопарку, де через півроку його понизили до бригадира механіків. Потім кілька місяців працював звичайним шофером, допоки ДАІ не відібрала права. Мабуть, самий час було одуматись, зробити якісь висновки зі своєї кар'єри навпаки, але одумуватись зампотеху не випадало. Насамперед не було часу. Жив без сім'ї, знався з безліччю друзів-братів горічаних, чудових, на його думку, хлопців. Хтось із них присвятав його до також непоганої жіночки (немолодої, правда), яка працювала в гастрономі. Як він тепер розумів, то була терпелива жінка і хотіла йому тільки хорошого. Вона нікому на нього не скаржилася, коли він по тижню не з'являвся дома, лише частенько плакала, і якось йому стало її шкода. Коли вона сказала, що, може б, він підлікувався в АТП, він погодився. Три місяці він сумлінно відмучився серед таких, як сам, небораків, ковтав усіляку погань, драв кишки від блювання. Але терпів, — він справді прагнув вилікуватись і зав'язати. Він дуже зрадив, коли лікарська комісія визнала його лікування закінченим і виписала відповідний документ, який він з радістю привіз жінці. Та, не менше його зрадивши, приготувала смачний обід з українським борщем, який він завжди любив, застелила стіл новим обрусом. Однак виявилось мало хліба, і він вирішив збігати в хлібну крамницю на сусідній вулиці. Господиня дала йому грошей — двадцять п'ять карбованців однією купюрою, він хутко купив хлібину й рушив додому. Йому можна було йти навпростець, через двір, біля дитячого садка, а можна вулицею, де на рогу містилася тутешня пивничка з ласкавою назвою «Уралочка». Не подумавши, він пішов по вулиці і біля пивнички, звичайно ж, натрапив на давніх друзків — одноокого Йосю і Колю Валявку. Ті дуже зраділи зустрічі, бо не бачилися від початку літа, і спитали, де був. «Лікувався, — сказав він. — У АТП». «Ну, і як?» — «Порядок. І довідку маю». Друзі дуже пожвавішали — довідку належало обмити. Він завагався, але ті сказали: «Не бійся, можеш не пити. Ми за тебе вип'ємо». Як було відмовити добрим хлопцям випити за себе, і він зайшов — на хвилинку. Та «хвилинка», однак, затягнулася, він вибрався з «Уралочки» десь опівночі в дим п'яний

без грошей і без хліба. Його господиня три дні проплакала, а потім збрала його майно в старий чемодан і виставила його на ганок. «Ти мені більше не чоловік. Тим більше, ми не розписані»...

Опісля були ще жінки, добрі і заї, декотрі спробували переінакшити його, відучити від згубної пристрасті. Були ще два АТП, один ганебний присуд «до хімії». І все марно, без жаданого наслідку. Колишній зампотех не міг перемогти в собі невситного сіренького пацючка, пацючок послідовно перемагав зампотеха. Останній страждав, сварив себе за невдачі і зриви, але продовжував пити, спинитись він уже не мав сили. Головне — не міг вистрибнути з певного кола друзів. Кожного дня він був під мухою — за свої, зароблені, чи на халяву, у борг. Випити було куди легше, ніж придбати поїсти, і він частенько швендявся по вулицях голодний, нервово нап'ятий від незадоволеного жадання все того ж — випити. Тільки опинившись у зоні, на абсолютній самоті, якось угамувався, може, тут посприяла природа, а може, страх набратись радіації, хто знає. Можливо, також, що справа в примітивнім ладі життя, де не було місця випивці. Справді, ніхто його тут не підохочував, не смикав і не забороняв, тут він цілий день почувався самостійним, залежним лише від власної волі. А свобода, смак якої він добре спізнав у бомжуванні, мов наркотик, тягнула його до ще більшої свободи. Здається, вже тут вона стала абсолютною, і він окриляв. Якби лише про цю атомну зону не справдилися різні страхиття — щодо радіації, опромінювання, радіонуклідів та їх наслідків. Але, думав він, хіба небезпечна тільки зона? Хіба не хворіють і не помирають звіддалі від неї — від раку, серця, від СНІДу нарешті. І яка різниця, від чого померти, коли настане той час. Він сам сто разів міг загнутись, але його час, мабуть, ще не настав. А як настане, він не шкодуватиме. Бо таке було життя.

Ранньою весною міліціонери викурили їх з порожньої закинутої дачі, де він з іще одним небораком перебули зиму. Та ще нависили на них грабунок майна, якого вони й не бачили, бо дачу пограбували до них. Саме тоді він вирішив — у зону! Мабуть, іншого місця на землі для нього не залишилося. Принаймні, подумалося, що в зоні його шукати не будуть і він проживе там у спокої, скільки дасть Бог. Знову ж його напарник, колишній інструктор райкому, сказав, що в зоні або відразу гинеш, або за-

гартується, як сталь. Напарник знав, бо він сам походив з району, який опинився в зоні. Правда, разом їхати колишній інструктор не захотів, мав якісь причини. Він же значних причин не мав і поїхав, як колись їхали на цілину чи на БАМ. Втрачати йому не було чого. Грошей він не мав, чим харчуватися в зоні, інструктор не сказав. Але в його пропотілій шапці з літньої пори стирчав ржавий рибний гачок, який його й виручив. Вже ж він беріг його, той гачок.. Загалом біля річки вітку жити було можна, ніхто його тут не тривожив, за два місяці він не зустрів жодної людини. Збіглий з частини солдат був перший, хто тут з ним привітався, і він був хлопцю радий. Усе ж, мабуть, людина не повинна жити в самотності, навіть вовк один не живе.

Якби ось лише краще почуватись..

Досі у нього не було підстав нарікати на здоров'я, почувався непогано навіть на півночі. Правда, тоді він пив. А тут як вип'єш — раптом натрапив він на виразну думку, від якої останнім часом якимось зовсім одвик. Не п'є — ось у чому причина, а не в тій радіації..

Ранком, як тільки почало сіріти, побіч заворочався солдат, і бомж зрозумів, що той просинається. Сам він лежав мовчки, не маючи охоти вставати і навіть розмовою порушувати ранкову тишу лісу. Не розплющуючи очей, слухав, як солдат підвівся, трохи посидів, одягнув бушлат.

— Піду. По вогонь, — сказав нарешті хлопець.

Бомж помовчав трохи. Таке рішення солдата не сказати, щоб було для нього несподіванкою, але не відгукнулося й радістю. Дуже тривожно було на душі у бомжа, і він спроквола спитав:

— І куди підеш?

— А там хутір. За річкою.

— За зоною?

— За зоною.

Солдат перевзувся, встав, зробив свою справу поблизу. Але не йшов. І бомж, набравши більше повітря в болючі груди, сказав:

— Ти той.. Може, не варто і вертатися? Сюди..

— А куди ж? — повернувся до нього солдат. — Куди ж більше?

— Ну, мало куди. Світ великий.

— Світ великий, а місця нема. Вважай, для нас ніде нет.

— Для нас нет, — погодився бомж і ледве стримався, щоб не заплакати. Сльози чомусь підступили до нього надто близько, аж закрутило в носі. Але коротким намаганням він утамував себе.

Солдат уже скакнув з обриву, як бомж його зупинив.

— Чуєш... Ти там це... Ну, може, чверточку хоч? Ну, самогону, якщо може...

— Що?

— Ну, той... Випити мені, — слабим голосом потлумачив бомж.

— Чого захотів! — неласкаво озвався солдат і хутко пішов берегом річки.

Шлях свій сюди солдат приблизно пам'ятав, той пролягав удовж кривуляки-ріки. Звідси мо' кілометрів п'ять було до броду, а там ще скількись полем до хутора. Заблукати він не повинен, тим паче, вдень. Тільки б не натрапити на людей, на міліцію. Головне — за річкою перейти гравійку-шосе, по якій, напевно, гасають патрулі, занепокоєно думав солдат. Усе ж як не було ризиковано, а треба було здобути вогню, без якого їм жити просто ніяк. А ще хлопець таїв прилипливу надію поїсти. Може, у старого перекусити буде що. Того разу він частував солдата картоплею з кисляком і навіть був хліб. Він довго ще шкодував, що хліба тоді з'їв одну лише скибку, і тепер відчув напівзабутий пах звареної в печі картоплі з підгарками на верхніх картоплинах. Може, йому пощастить, бо зголоднів він у зоні вкрай. А до жаб так і не подолав огиду і їв, хіба щоб не сконати від голоду. Ніщо його так не пригнічувало там, як голод, завжди хотілося їсти. Ніколи раніше не думав, що почуття голоду може бути таким невідчепним і таким гнітючим. Навіть у тому давньому випадку, коли спробував утекти від мачухи до бабусі на село і два дні просидів у порожнім хлівці без води і їжі. Їсти тоді навіть не дуже хотілося, було страшно, що його знайдуть. Його й знайшли. Дівчатка із сусіднього двора підказали міліції, і та взяла його на світанку сонного. Після був постерунок, якась дівчина в міліцейському, яка все щось від нього домоглася. Дуже соромно було затим повертатися до мачухи, і він ще день чи більше не їв. І не хотілося дурню..

Іти біля річки стежинами було досить незручно, ті тільки де-

не-де залишилися в чагарниках і лозняку, а переважно позаростали поростом і кропивою — не зглядіти. Тоді він випрямляв шлях і крокував де чагарниками, а де лісом; часом випадало перейти лужок з високою, до коліна травою, яка гучно шорхала по халявках чобіт. Людей не було ніде. Та, мабуть, і не могло бути — все ж тут починалася проклята зона, якої боялися за десятки кілометрів звідси. Він також боявся, але те давніше страхітливе почуття, з яким він ішов сюди, якось притупилося. Схоже, він став звикати до небезпеки чи змирився з нею як з неминучістю. Може, це й добре, а може, й ні.

Якби тільки пощастило на хуторі, думав солдат. Якби не зустріти чужих там, а дід йому допоможе. Як допоміг першого разу, так допоможе і ще. Та й він зважив на старого — пішов, щоб того не обвинуватили, що сховав. Через той випадок дід ніби став його співучасником і, напевно, також підлягав відповідальності. Цікаво, а чи підлягає відповідальності бомж? Мабуть, так. Все ж солдат розповів йому про вбивство, значить, той повинен доповісти владі. Принаймні не переховувати злочинця. Такі ось закони і таке право — донести на того, хто поряд, з ким поділяють хліб і ліжко... Дуже моральний закон, — нічого не скажеш, міркував солдат. Найбільшого лиха належало чекати від людей, які дуже дружили із законами, а бомж його не продасть, те солдат відчував певно. Чому він так відчував, хтозна. Мабуть, почуття не мають відповідальності перед законом, так само як і перед розумом, тому вони й звуться почуттями.

Одне було певно — за весь цей час бідування у солдата не стало нікого ближчого за двох чоловік — діда і бомжа, ось у чім справа. Вже вони втрюх також, мабуть, зв'язані одним нещастям, і коли що — з ними трапиться одна біда. Чи вже, може, трапилась...

А може, плюнути на все і мотати кудись подалі, — не в лад з власним настроєм подумав солдат. Куди тільки?

Так міркуючи, він ішов краєм бору, перейшов невисокий боровий горбок. Стало тепло, він угрівся, відійшов від учорашнього зливного холоду. Бушлат його майже висох. Навколишній боровий ліс, як завжди, ласкавою радістю клався на душу. Хлопцю було в нім гарно і приємно, і хоч тимчасово пропадало пригнічене почуття, що не зникало ніколи. Він захоплено озирає майже кожну

соснинку і думав, що, може, це в його генах відгукується далеке замилювання предків до лісу? Чи, може, лісу до предків — тепер як дізнаєшся? І раптом попереду перед ним розкрився величезний пустий прогалок, над яким широко світилося небо; багато сонячного світла розлито було так само на землі. Солдат підійшов ближче — на величезнім, у декілька гектарів просторі стояли сохлі руді сосни з так само усохлим рудим гіллям, з якого обсіпалися додолу хвоїни. Все виглядало здаля ніби давнє величезне згарище. Але прикмет вогню тут не було видно, жодна сосна не обгоріла. Значить, це звідти, від Чорнобиля, вражений, здогадався солдат. Либонь, добре, однак, сипонуло сюди стронцієм або цезієм чи ще якоюсь трясцею, і ліс не витримав. Лише кілька молодих осичок несміливо зеленіли поміж мертвих сосен, більше жодного життя тут не було видно.

Аж здригнувшись від страхітливого почуття, солдат збочив зі свого шляху. В цей неживий ліс страшно було поткнутися, і він пішов ув обхід. Для того йому знадобилося зробити чималий крюк, перейти невеличке, поросле вільхою болотисько, і нарешті він вийшов до річки.

Те, що він називав бродом, був колишній річковий переїзд — з обох берегів до річки вели зарослі вже чорнобилем та кропивою автомобільні колії, наліті від вчорашньої зливи водою. Солдат зняв чоботи і, ковзаючись у грязюці босими п'ятами, перейшов неглибоку річку. Опинившись на другому березі, подумав, що десь тут кінчалася зона і могли трапитись люди. Однак до шосе ніхто йому не трапився, він перебіг некурну після дощу гравійку і попрямував у поле. Закинута після чорнобильського вибуху поле густо заросло невідомо чим — латки низькорослого жита чергувалися із заростями вівсюга і вики, якогось пишного різнотрав'я, серед якого де-не-де стирчали кволі кукурудзяні стеблини, а то починав яскраво квітувати люпин. Все те не перший рік буяло і росло без потреби і рук людини, самохіть в'яло і дичило, нікому не потрібне. Люди втратили цікавість до цієї землі. Хіба опріч діда.

Коли на рівнинній далечині показався шиферний дах дідового хутора, солдат аж відчув хвилювання. Тоді, весною, добряче набукавшись по сирих лісах і перелісках, він забрів сюди, бо далі йти не міг, зголоднів до краю. Дідове подвір'я тільки здаля нагадувало

хутір, а насправді було крайньою в селі хатою. Але допоки було село. Тепер же від села, вважай, не залишилося нічого, крім хіба кількох здичавілих яблунь у колишніх садках, підмурків та колодязів. Будинки дощенту всі поруйнували, розтягли на дрова, а то й попалили. На місці декількох подвір'їв побачив хлопець смердючі, порослі лопухами згарища. Він тоді обійшов усе село і лише на останньому дворі знайшов живу людину, яка навіть спробувала тут господарити: здобула коня, натягала такого-сякого реманенту, мала корову і почала рости теличку. Навколо садиби розробила чималеньку площину покинутої землі, на якій уже щось росло; земля була дбайливо оброблена і навіть угноєна. Дід, схоже, почував себе здоровим, не дуже боявся атома. Його приклад надав збіглому солдатові неабияку надію.

Солдат квапливо крокував до хутора по картопляному клину зі швидко обгорнутими борознами; де-не-де вже зацвітали біло-сині квіточки. Мабуть, непогана буде в діда картопелька, по-хазяйськи подумав солдат.

Він ще не дійшов до хутора і, мабуть, мало що згледів там, коли щось йому не сподобалося. Щось там було не так, як тоді, коли він завітав першого разу. Насамперед не було воріт, і вже з поля проглядалося голе дідове подвір'я. А чи не пuste воно? Ні дідового коня, ні корови з теличкою, які тоді паслися поблизу на прив'язі, ніде не було видно. Не відзивався також пронизливим гавкотом Кудлач. Гамуючи неспокій, солдат потиху увійшов у двір і відразу побачив старого. Дід мовчки сидів на ганку і навіть не здивувався його приходу, не привітався.

— Що у Вас трапилося? — запитав солдат, уже відчуваючи певно, що скоїлося недобре.

Дід повів на нього погаслим, неясним поглядом і мовчки розвів руками. Зважаючи на все, говорити йому було тяжко.

— Але що? Що таке?

— Та ось, — мовив нарешті господар, — зруйнували, пограбували. Все! Всю мою працю. Стільки старався...

Здалося, він аж заплакав, — зморщив обросле сивизною обличчя і висякався на траву.

— Але хто?

— А хто ж їх знає — хто. Приїхали з фуруєю...

— З фурую?

— Ну цією — міжміські перевози...

— Вночі?

— Вдень. Надвечір'ям. Завантажили коня, корову з теличкою. Вигребли збіжжя, ячмінь з бодні.. Перевернули все догори дном — валюту шукали.

— Валюту?

— Її.

— Але хто? Що за люди? Свої, приїжджі? — не міг угамувати хвилювання солдат.

— А хто ж їх знає. Четверо. Справні такі. У шкірянках. І з наганом. Кудлача застрелили.

— От гади!

— Он за хлівом лежить. Закопати треба..

Спрокволу старий став заспокоюватись, рукавом заношеної свитки витер змокрілі очі. Трудно піднявся з ганку. Пригнічений горем, він здався солдатіві буцімто меншим у рості, ніж був раніше, схудлим і безпорадним.

— І що казали? — допитувався солдат. — Може, мене шукали?

— Ні. І не питали, грабіжники якісь.

— То, може, в міліцію треба? Заяву написати?

— Ні. Сказали: заявиш у міліцію — все спалимо. Та й міліція — чи не вона й навела цих. Вони ж усі заодно, — тихо, ніби сам із собою, міркував старий, стоячи посеред спустілого двору. Двері в хлівці й комори були розчинені навстіж, у сіни також. На траві лежали зірвані з шул ворота. Видно, старий був тяжко вражений тим, що тут відбулося, і, схоже, упав духом. Солдат так само був уражений і не знав, чим утішити старого. Але ж час ішов, довго йому тут залишатися не випадало, і він обережно спитав:

— Поїсти не знайдеться?

Дід, певно, трохи оговтався від свого лиха і відчув чужий клопіт також. Мабуть, змарнілий вигляд солдата зачепив у його душі інші струни.

— Якби ж було що! Печі друтий день не палив. Хіба.. Стривай, може хліба залишилося..

Він потупав у сіни, постукав там чимсь — дверцятами чи шухлядами — і виніс хлопцю нерівно відламаний окраєць хліба. Чи-

малий, однак, окраєць. Солдат одірвав від нього частину і став пожадливо жувати. Хліб був такий смачний, що він ковтав його, здається, не дожувавши, весь час, однак, позираючи крізь отвір воріт на дорогу і поле. Дід знов опустився на ганок.

— Обжився, називається, — на восьмому десятку. Гадав, хоч пізно, але дочекався своєї пори. Хоч завдяки Чорнобилю. А то все ніяк було: чи то колективізація, чи то війна, чи то піднесення сільського господарства. А тут Чорнобиль! Казали, все шкідливе — і молоко, і продукти. Воно, може, комусь і шкідливе, а мені нічого. Завів господарство. Один. Живіт надривав, але ніхто не заважав. Либонь, боялися сюди потикатися. А я не боявся — працював. День і ніч. Зате і мав. Це раніше задарма. А тут, що зробив — твоє. Що посіяв — зібрав. Шкода, Чорнобиль цей, бодай він пропав. Хто його видумав на нашу голову?..

— Вчені видумали, — тихо мовив солдат. — Найпередовіші у світі.

— Бодай вони показалися, ті вчені. Хай би краще жнивварку досконалішу видумали, щоб не мучився з цією ось, — кивнув він на напіврозібрану жнивварку, що стояла у дворі біля воріт.

— Їм же щоб плутоній збагачувати. На ракети.

— А, ракети їм потрібні! Тепер домовин ось не наберешся, коли почнуть від Чорнобиля мерти. Домовини треба. Кажуть, у Менську вже в целофані ховають. Чи правда? А я собі взимку з сухої дошки змайстрував, ріжечки на замок узяв — гарна домовинка вийшла. Так забрали і її. Казали, знадобиться. Бодай їм так померти знадобилося..

Сумно і гірко було слухати те солдатові, але слів утішити його у нього не знаходилося — у нього не менше боліло своє. Він проковтнув половину окрайця і не наївся — хотілося з'їсти все.

— Діду, може, маєш ще сірники? — пригадав він і другу свою потребу.

— Ні, сірників нема. У самого десь півкоробки залишилося. Але, коли треба, можу «катюшу» дати.

— Яку «катюшу»?

Дід мовчки вийшов у сіни і хутко виніс звідти невеликий рудий кисетик, розв'язавши який, вийняв «катюшу» — скалка кременю, обламаний кінець напилка і якийсь жмутик шмаття.

— Оце ось, ударити, іскра вискочить, затліє, і роздмухати.

— Гаразд. І ще... Там напарник захворів. Яюсь би його підтримати...

— Он як? Захворів, кажеш? — насторожився дід, і в його страдницьких очах майнула тінь неспокою. — Від атома, може?

— Хтозна. Але їсти нема.

Дід зітхнув, повернувся, будімото кудись рушити, але зупинився.

— Що ж тобі дати? Якби ж не вигребли все. Ось картопельки з мішок зосталося. Сказали: ми добрі, це тобі, щоб не помер. То бери половину.

— Не донесу.

— Ну відерце...

Вони удвох пішли в темний прохолодний куток, де господар, важко дихаючи, навибирив з якоїсь скрині торішньої, з довгими білими паростками картоплі. Набралося ненове покривлене відерце. Здається, не без шкодування дід подав хлопцю відро.

— Осісь, більше нема. Якби ж ти двома днями раніше — все було: і сало, і ковбаси. Так побрали. Не побоялися, що й радіація...

— А як все ж з радіацією? — занепокоєно спитав солдат.

— Хто знає. Я їв і нічого, ще не помер ось. І онукам давав, коли приїжджали. Але ті навряд чи самі жертви будуть — на продаж! У Москву повезуть на нітрограцію.

Ось тобі й на, думав солдат. Він сподівався, що хоч дід живе в безпеці, яюсь хазяїнує біля самої зони, не голодує. Аж на діда знайшлась інша пошесть — не радіація, не голод, так бандитизм. Раніше селян грабувала влада, а нині ці — на фурах. Насправді, куди подітися трудовій людині, де знайти притулок?

Солдат торопко попрощався і з відром у руці попрямував тим самим полем навпрошки до річки. Спочатку озирався, але діда не було видно. На відлюдді зруйнованого села сиротливо тулилася пограбована садиба, трохи заслонена кількома деревами садка. Мов партизан, мов партизан, — думав про себе солдат, пригадавши якийсь фільм, що бачив у дитинстві. Тільки там партизани несли в ліс овечку, а він — відро бараболі. І все таївшись, боячися. Не дуже, однак, змінилися часи... Правда, ті хоч мали гвинтівки, а він що?

Весь час мимохідь він совав руку в кишеню бушлата і відщипував потрішки хліба. І кожного разу думав, що це ось — востаннє, що решту треба залишити божжеві. І не міг утриматися. Голод його, здається, від того не меншав, а навіть більшав. Тоді він аж вилаяв себе — треба ж нарешті знати міру! Та його дурний живіт, мабуть, не хотів знати міри і потребував ще. Тоді солдат став утішати себе, що картопля вже ж він принесе всю. Вони напаять на березі приску і напечуть її — вистачить на двох. Уже він наїється..

Сонце тим часом вилізло в полуденну вись і здорово припікало плечі в бушлаті. Солдат скинув шапку і сунув її під дужку відра. Так стало вільніше і не було видно, що він несе. Він удатно перейшов трав'янисте поле, знову вийшов до оброслих кропивою колій на броді. Тут трохи спочив у затінку під вільшиною, знову роззувся. Переходив брід, не поспішаючи, з насолодою мацаючи босими ногами в холодній воді. На другому березі сів, щоби взутися. І тоді якась сила змусила його зирнути під лапи недалеких ялин. Спершу він нічого там не зауважив, а затим зирнув знову і розгубився від сполоху. Між ялин біля броду стояв худий, якийсь ніби облізлий, з білуватими пролісинами на боках вовк. Що то був вовк, а не собака, солдат відчув певно: такими настороженими і малорухливими собаки не бувають. А в цього — нашорошені вуха, опущений долу хвіст... Однак у ньому не було помітно і жодної ознаки пожадливісті — може, більше здивування і збентеженості від несподіваної зустрічі з людиною. Не відриваючи позирку від вовка, солдат підвівся, взяв відро. Вовк здаля лише пильно стежив за його рухами, сам, однак, зостаючись розгублено нерухомим. У поставі вовка, як і досі, не було жодної ознаки хижості — хіба відчай і безсилля. Може, як і людина, він був зголоднілий і чекав якоїсь допомоги, подумав солдат. А якщо він скажений? І солдат спершу помалу, а затим усе швидше почимчикував від річки. Вовк за ним не побіг.

Час від часу озираючись, хлопець шпарко йшов краєм бору. Спочатку крізь сосняк йому був видний вовк, але поступово його облізла постать почала зникати, затулена деревами і підліском. Хутко він і зовсім сховався. Тоді солдат пішов трохи повільніше. Ця несподівана зустріч в лісі новим клопотом увірвалася в його душу. А він після розмови з дідом вкотре ладен був цілком пові-

рити, що не така вона вже й страшна — зона. Що і в зоні чи біля неї живуть люди. Але вовк... Навіть вовк! Хіба такий повинен бути нормальний вовк у літньому нормальному лісі? Але коли вовк так підупав, то чого тоді чекати людям?

Зоставшись уранці один, бомж довго і нерухомо лежав на лапнику, загорнувшись у свою куфайку. Почувався він кепсько, дуже не хотілося вставати, було сонливо-маосно, сили вочевидьки зникали, і він не міг докумекати, що з ним відбувається.

Мабуть, він ще трохи забувся чи задрімав і проснувся від маосної задухи — не вистачало повітря, було дуже гаряче і хотілося пити. Але вода була тільки в річці, за обривом, — як до неї дістатися? І бомж усе лежав, боячися зрушити з належаного місця, бо не мав упевненості, що знову зможе сюди вернутись.

За якийсь недовгий час він відчув, що стало й зовсім кепсько, все всередині його горіло. В роті було сухо, язик став шершавий, мов ялинова шишка, — не поворушити. Все більше дошкуляла спрага, і він думав: треба повзти до річки. Зараз, зараз треба постаратись устати, казав він собі в думках і не міг підвестися. Все лежав, і стан його все гіршав.

Коли зовсім стало кепсько, зрозумів, що негайно треба води... Тоді якимось зусиллям став на коліна і сповз із невисокого обриву. Тут, на угрітім сонцем піску зробилося й зовсім нестерпно. Хитаючись, пройшов кілька кроків і упав коліньми в гарячий пісок. Далі повз — навпочіпки через пісок і трав'янистий берег, допоки нарешті не досяг води.

Він спробував пити лежачи, але в такий спосіб було незручно, він намочив собі всі груди в куфайці і не напився. А головне — вода виявилася зовсім не такою, як чекав, — теплою, мутною і бридкою. Вона не вгамувала спраги, не дала жодного полегшення, а шлях до неї вкрай знесилив бомжа. Полежавши чимало часу на березі, він зрозумів, що треба вертатися в затінок. На такій спеці довго не витримаєш.

Шлях по березі вгору був і зовсім жахливий — бомж проповз кроків десять і знесилено впав на траву, дихати зовсім стало ніяк. Тіло все горіло, і він не розумів чому. Від сонця чи, може, у нього всередині був такий жар? Усе ж він якось доповз до обриву, треба було вдертися на нього, під сосни, в холодок. Але як?

Трохи полежавши, він підвівся, став навкарачки, затим на ноги, прихилився грудьми до схилу обриву і не втримався. Ноги підломилися, голова закружилася, бір кудись поїхав, і він сповз додолу. Так, либонь, не треба було йому повзти до річки, витратити останні сили. Полегшення він не дістав, а становище своє погіршив. Як і в житті. Хочеш дещо зробити, щоб краще, а стається навпаки — ще гірше. Заповзти у свою нору? Але там з учорашнього дня все обвалилося, притулку там не було. Та невже ж він не подолає цей півтораметровий обрив, — аж озлився на свою знемогу бомж. Невже він так ослаб?

Нова спроба, однак, так само не мала успіху, — бомж облягав обрив грудьми, шкрябав черевиками по підсохлому, з корінням піску, а видряпатися на обрив не міг. І знов знесилено осідав долу. Але він так прагнув у ліс, під тіняву соснових шат, де, гадалося, був його порятунк.

Після чергової і марної спроби він, здається, знепритомнів.

А як очуняв, не відразу зрозумів, де він. Поряд була якась земляна стіна, під нею з'явилась неширока тінь — сонце заходило за бір. І бомж відчув прохолоду. І тоді він пригадав солдата. Чи вернеться солдат? Зрештою, навряд чи вернеться сюди — на погибель у цю прокляту зону? Хай іде кудись у білий світ, може, знайде інше місце. Даремно він його тут тримав, принаджував і втішав — треба було відразу прогнати. Обляяти останніми словами й прогнати — куди лізеш, дурню! Та от же пожалів і загубив. Хоча невже пожалів? Усе ж він був тут потрібний, тому бомж і скористався ним. А тепер солдат навряд чи довго протягне, жалісливо міркував бомж зі спізнілим, однак, жалкуванням. Тепер йому стало зрозуміло, чому партійний інструктор з ним не поїхав, тільки хвалився зоною. Нікого вона не гартує — вона всіх губить. Але чого ображатись на інструктора, може, той лише виконував партійне доручення щодо бомжів. Бо має ж партія і серед бомжів вести якусь масово-роз'яснювальну роботу. Хоч би під гаслом: радянським людям атом не страшний, як колись писала газета «Правда». Розумні в те, зрозуміло, не вірили, але скільки їх було, розумних? Коли під час його служби у війську до когось з офіцерів підкочувався особист з дуже секретним дорученням, мабуть, ніхто тому не відмовляв. На те не ставало ні розуму, ні

відваги, всі справно виконували все, що вимагалось. Кожному тоді обіцяли: як ви — нам, так і ми — вам. Те подобалося. Але коли його витурили з війська, і він побіг до особистів за допомогою, отримав од них дулю: пробач, нічого не можемо, не в нашій компетентності.

А коли він показав їм дулю, вже ставши бомжем, тоді майже образилися — ну, такого від тебе не чекали, ветеране, наша опора і надія. Але вже тоді він плаював на все і на всіх на світі, він став жити лише власним клопотом і ні на кого не зважав. Яку мав з того користь — інша справа. Його наставник батько все життя прожив для людей і дотягнув до дев'яноста років. Але що це було за життя? Особливо останні роки. Знеможений, усіма покинутий у глухому неперспективному селі, він тихо сконав, і тільки за тиждень його випадково знайшла сусідка. Поховати не було кому, сина ніде не могли знайти, бо ніхто не мав його адреси, він років вісім не писав батькові — не було чого. Мабуть, такої самої думки були й інші два сини, які жили невідомо де і про батькову смерть, може, ще і не дізналися.

Недобрий він був до батька, не кращий і до сина — того лобатенького Дениска, якого колись покинув у ракетному гарнізоні. Але якщо до батька особливих сантиментів не мав, то за сина дуже боліла душа — який він, де він, чи живий хоч? Усе збирався написати, з'їздити, але куди і за віщо? Та й колишня дружина, мати Дениска, хіба могла йому відповісти — вона лише домагалася від нього аліментів. А Дениска, може, нема вже і в живих? У свій солдатський вік, може, пропав десь у Афгані, в Чечні, у якійсь із численних гарячих точок, куди настирно лізали наші інтернаціоналісти, посилаючи чужих синів під мусульманські кулі. Щоправда, він і побоювався дізнатись гірке про сина, то й жив, нічого взагалі про нього не знаючи. Йому аж занадто вистачило того терпкого болю, який він пережив того пам'ятного дня свого прощання з сином.

Вийхати був змушений, збирався робити це тихо, непомітно, коли не було вдома дружини. Розлучені, вони довго жили в одній квартирі, в одному покої, і між ними п'ятирічний Дениско. Того дня зранку дружина відправилася у свою їдальню, він, не зовсім тверезий після вчорашнього, торопко покидав у сумку своє нечис-

ленне майно і надягнув офіцерську шинель зі споротими погонами. Дениско відразу помітив батькові збори і кинув металічний автомобільчик, з яким грав на підлозі: «Ти куди, татко?» — «Я хутко», — збрехав батько, щоб не тривожити сина. «Ти в крамницю за шоколадкою? — допитувався син. — І я з тобою». «Я не в крамницю, я в інше місце». «Візьми мене в інше місце», — ніби щось передчуваючи, просився син, уже надягаючи свою курточку. Що було з ним робити? Сваритись у нього вже не було сили, але куди він міг його взяти? «Не йди зі мною, залишайся вдома», — суворо наказав він, і Дениско заплакав. Дитяча душа, мабуть, уже відчувала недобре, обманути її було неможливо. Він тоді й не подумав, що більше їм не побачитися. Вискочив у двері і встромив у вуха дужку замка. В покої покривджено плакав Дениско, і він не хотів чути дитячого плачу. Той плач і далі звучав у його пам'яті всі наступні двадцять чи більше років, часом зникаючи, а то раптом виникаючи — нестерпно, до розпачу. У згадках, снах, найнедоречніших по часі споминах..

Але де ж солдат? Чому не приходять солдат?

Бомж уже відкинув свої недавні великодушні думки про те, щоб солдат не вертався — йому дуже потрібно було, щоб вернувся. Що б зробив, якби вернувся, чим би допоміг бомжеві, він не знав. Навряд чи йому щось допомогло б. Але тепер він прагнув побачити солдата, те було вельми потрібно бомжу. І, можливо, він приніс хоч одну краплю, хоч би один ковток. Йому так хотілося тепер глтинути хоч трошки, — відчував, тоді стало би ліпше. Як ліпше було завжди, коли вип'є. Дурний він, що сподівався, бучіміто відвикне в зоні. На який грець було відвикати?

Адже випити — було чи не найкраще в його безладному житті. А від такого не відмовляються. Та й навіщо? Заради чого? Шкода, що найкоштовніші істини приходять непоправно пізно.

Де ж таки солдат?

Невідомо чому, він знову почав дертися на обрив, обвалив з нього шар землі, і все невдало. Чому він так уперто видирався — хтозна. Але така була його неусвідомлена остання воля — кудись видиратися. Спізнала, марна воля. Як і все спізнале, таке рідко буває вдалим. Не стало воно вдачею і для бомжа. Мабуть, порятунку йому не було вже ніде, і він підсвідомо відчував це. Та якась добра

чи ні воля тягнула його туди, на обрив, до їх учорашнього настилу; здавалося, так було треба. І тоді він відчув, що цей поклич — поклич кінця. Сконати належало на власному місці — на ланнику чи в ліжку, але у своєму кутку.

Але де його куток? Кутка у бомжа давно не було, а може, не було й ніколи. Він свій куток прохукав, пропив, той розтав у привидному алкогольному тумані. А тепер він так би знадобився. Хоча б для помирання...

Після чергової спроби вилізти і чергової невдачі він відчув, як запекло — вогнем опало в грудях, і чимось солоним наповнився рот. Тоді він сплюнув у пісок, відчуваючи, як хутко знову стало повнитись у роті. Не відразу він зрозумів, що то йшла кров. Кров ішла з горла. Це його сполохало, але тільки на мить. Мабуть, так воно й повинно бути. Все попереднє було підготовкою до такого кінця.

Він лежав на боці під обривом і вже не плаював, лише повернув долу обличчя. Кров пливла на пісок. Усе ж крові було багато, треба був час, щоб вона зійшла вся. З нею зійде й життя...

Але, може, раніше прийде солдат?

Солдат став дуже потрібним бомжеві — зовсім не для порятунку, а для чого, він і сам не знав. Що б він сказав солдату? Загалом сказати було багато чого, для цього не вистачило б життя. Але, може, насамперед попроситися. Попрошитися мовчки. Ось так, нічого він не встиг у житті — ні для себе, ні для інших. Життя недавно ще здавалося таким нестерпно довгим, а вийшло коротеньким, мов заячий хвостик.. А цього невдачу-хлопця так само скрутить та сама радіація, що доконала його. На самому початку його молодого життя. Все-таки життя, яке б воно не видалося, найкоштовніше у світі перед чорним провалляем кінця.

І все ж він хотів дочекатися солдата. Може, він приніс би хоч ковток. А так...

Що означало те А ТАК, він уже не додумав. Його тьмяна, з привидами свідомість згасла. Поволі, трудно, ніби з останніх сил чіпляючись за яв. Нарешті зникла зовсім...

Солдат ніс картоплю, він дуже спішив. Невелике відерце, проте, відривало руки, і він часто перекидав його дротяну дужку то в праву, то в ліву руку. Невідомо, чи воно справді було важке, чи хлопець надто ослаб у цій дорозі. Час від часу він спинявся під

соснами, ставив відерце долі і недовго спочивав, щораз озираючись по боках. Ні, вовка досі не було видно, вовк за ним не йшов. Навряд чи він спроможний бігти, той плішивий доходяга-вовк. Але й чоловік тратив сили, дарма, що був молодий. Трудно було дихати, у грудях весь час тахкало серце, він дуже змокрів од поту, але бушлата не скидав. Знімав тільки шапку, як відпочивав. Після то надівав її на голову, то клав на картоплю у відерце. Все одно, і так, і так було душно, тяжко і незручно. Зимова шапка заважала йому, але й кидати її не хотілося. Він вважав, що шапка все ж береже голову від нуклідів.

Сонце схилилося над лісом, світило збоку і не так пекло як опівдні. В лісі побільшало прохолоди — навіть на борових пагорбах не було душно. Між сосен гуляло-переливалося тепле, золотаве світло, по моховитому долу стелилися косі тіні, потріскувало сухе гілля під чоботами. Там-сям буяв верес, починали набирати сили, зацвітати зарості чорниць. Але ягід ще не було. Чи дочекається він цього року ягід? — самотньо подумав солдат.

Болото він обійшов збоку — продерся крізь чагарник і опинився на березі річки. Звідси вже близько було й до їхнього стійбища, і він додав ходи своїм хитким крокам — хотілося якнайхутчіше дійти.

Чагарниковою стежиною він вийшов, нарешті, на їх бережок і трохи розгубився — бомжа ніде не було. Ні біля річки, ні на березі, ні на обриві. Ще за кілька кроків він згледів скорчену постать під обривом і подумав, що той заснув. Але щось його стривожило, — надто вже скоцюрблена фігура бомжа примусила солдата кинути відерце і побігти туди. Там насамперед він побачив загуслу кров на піску, на плечі куфайки і аж похолодів від думки, що бомжа забила. Згодом зрозумів, що кров ішла з рота. Бомж був неживий.

На диво самому собі, солдат не надто й сполохався. Відчув лише гостре почуття неприємності, навіть гидоти, а затим і здивування — навіщо ж так? Буцімто бомж зробив це сам з недобрим наміром. Згодом, однак, зацемів жаль, а з ним — напівзабуте відчуження власної покинутості. Тепер знову він один. Сам на сам. І вся ця картопля — його. Ї можна спекти і одному все з'їсти. І нікому не треба віддавати решту хліба в кишені, все ж — вигода від цієї несподіваної смерті. Він обережно дістав обципаній шматок

і почав його їсти. Либонь, як у війну. Ветерани розказували: що більше гинуло в роті, то більше для голодних зоставалося харчу. І горілки. А він не приніс бомжу випити, навіть не спитав у діда.. Було журливо і сумно.

Солдат сидів поряд з небіжчиком, жував хліб і думав. Мабуть, найперше треба дров — тих, біля вогнища, після зливи залишилося мало. І він, з'ївши хліб, поплентався в ліс. Дещо зібрав і приніс. Затим почав ладити вогонь. Він не вмів користуватися «катюшею» і позбивав пальці, поки запалив клоччя. Далі також було не легше — від димливого клоччя розпалити шматок сухого моху. Він усе дув і дув, поки зовсім не закружилася голова і він став, мов п'яний. Трохи спочив і знов дув.

Може, за годину чи більше вчорашнє вогнище ожило, у вечірній тиxості над річкою знову потягнувся вгору хвіст диму. Поспішливо він підклав більше палива — буде горіти. Головне було зроблено — вони здобули вогонь. Це була б спільна радість, яку тепер мав один. І вона меншала наполовину. Така була тутешня арифметика. Арифметика собачого життя..

Поки горів чималий вогонь, напалював вугілля, солдат підійшов до бомжа. Що робити? Наїстися картоплі і мотати звідси? Але — куди? Це незбутнє питання, мов проклябон, висіло над ним півроку, і він не знаходив на нього відповіді. Може, її взагалі не було — відповіді, а він, дурень, її шукав. Інакше б він не опинився в зоні, а знайшов би якесь інше місце.. Ось і бомж опинився саме тут — вже чи не звела їх разом фатальна спільність долі? Але яка в них могла бути спільність? Відмінність — це є, скільки завгодно. А спільності?.. Однак щось було, інакше вони б не опинилися разом.

То що ж — і кінець їхній однаковий?

Такі думки полохали, як було з ними погодитись? Солдат здригнувся і перестав думати про те. Краще було взагалі не думати. Якби це було можливо..

Сонце зовсім сховалося за бором. Увесь берег річки і чагарник на боку заріччя тонули в тіні, в якій потроху розпливався сизий дим багаття. Лише безхмарне небо над лісом розкошувало-купалося в прощальному сонячному сяєві — там грали щасливі бубонці, які не досягали землі. На землі владарювали дзвони похорону.

Нарешті солдат розгріб трохи вугілля, поклав десяток картоплин, загорнув їх приском. Хай печуться. А сам підійшов до нерухомого тіла бомжа. Що з ним робити? Либонь, треба його поховати? Але ні лопати, ні навіть придатного для такої потреби ножа у них не було. Солдат виліз на обрив і виламав з ліщини товсту палку. Звичайно, ліпше було б поховати на обриві, збоку від їхнього нічного лежбища, але палкою там не вкопаєш. Там дернина і соснове коріння... І він почав копати в піску, під обривом, поряд з тілом небіжчика. Тут було легше, він колупав палкою і жменями вигрібав пісок. Через годину вийшла яма, — мілкувата, правда, і недоладна. Як і бомжове життя, подумав солдат. Яке життя, такий і похорон. А все життя є, либонь, зароблянням на поховання, не на щось інше. А декотрі думають — на кар'єру. Кожна кар'єра он — кінчається ямою. Тож чи варто так дбати про неї? Про кар'єру або про яму — солдат уже додумати не міг. Він аж сполохався від думки: а чи буде кому поховати його?

Може, не треба було ховатися, втікати, може, ліпше, щоб його знайшли. Зрозуміло, і покарали. Біс його знає, що в житті ліпше, а що гірше. Він чи не з дитинства хотів піти в армію, з книжок і кіно йому подобалося все військове — зброя, обмундирування, техніка. Він навіть прагнув обороняти батьківщину і при цьому виявити героїство. Він радів, коли його у військкоматі призначили в ракетні війська, і не думав, що ця радість хутко вилізе йому боком. Довелось почорніти з горя — не радуйся завчасно, дурню.

Він не хотів жити бридко, прагнув сумління й чистоти. Сталося все навпаки. То що ж йому — гинути нині у свої дев'ятнадцять літ?

Задумавшись, він не одразу зауважив, як побіч з'явилася пташечка — маленька вертлява пайска з довгим хвостиком. Невідомо звідки взявшись тут, вона безтурботно пострибала по піску, щось там каюнула, озирнулася на одну, прибиту горем людину і ніби тоненько пискнула.

— Пайсочка! — прошептав він з несподіваною ніжністю, відразу згадавши слово, яким у селі звали цих пташок. Але пташка тут же пурхнула вгору і стрімливо відлетіла за річку. Навіщо вона тут, по чю душу прилітала? — розтривожено думав солдат, зворушений раптовою появою пташки.

Тим часом, мабуть, спеклися картоплини.

Солдат вигріб з приску крайню, трохи обтер її об штани і спробував одкусити. Але чомусь не здолав — обпекло в роті і спазма здушила горло. Щось таке сталося з його горлом чи шлунком — ті не приймали їжі. Почало вернути на блювоту, і він випустив картоплину. Хлопець не на жарт сполохався — він не міг їсти. Зате міцніла блювота, разів два з горла ринуло ледве не на багаття. Від внутрішніх судорог у нього вивертало шлунок — так було кепсько. Низько схилявшись над землею, він сидів біля пригаслого вогнища вже без жодної уваги до картоплі. Він чекав, коли його страждання скінчаться. Але страждання не кінчалися — страждання, здається, міцніли.

Так тривало чимало часу, почало згасати багаття. В темряві ночі віддалі тьмяно блищала водяна пляма затоки. Побіч, трохи освітлений рештою вогню, лежав одубілий небіжчик. Мабуть, треба було підкласти палок у вогнище, та солдату було не до того. Він зробився байдужий до вогню, про який недавно ще так дбав. Настала черга дбати за себе.

Трохи, однак, упоравшись із неміччю, він підвівся, підняв обважніле неживе тіло і звалив його в яму. Загорнути піском не встиг — знову підступила блювота. Тоді він обліг долу побіч і думав, що, мабуть, тут і сконає також. Сконати тут разом, може, було б і непогано... Поруч неквапно помирало багаттячко, в темряві на краях вогнища ще ворушилися-миготіли дрібненькі вогники. Спрокволу й ті згасли.

Проснувся глибокої ночі — йому й зовсім стало погано. Тільки встиг сісти на холодному піску, як знову здригнувся від блювання. Блювати давно вже не було чим, але все одно його рвало зсередини, — здається, рвало з нутроців. Він не розумів чому, і то трохи підводився, то знов облягав долу. Між страждальних судом трохи забувався в знемозі, щоб незабаром прохопитися знов і знову надриватися в блюванні. Здається, вже зовсім спустів шлунок і всі нутроці, а нестерпна гіркота не переставала рватися з горла. Судоми не спинялися. І йому здавалося, що краще померти, ніж так страждати.

Може, під ранок трохи заснув.

Проснувся, коли вже розвидніло, сів, почав утирати забруднене підборіддя, груди. І тоді на пальцях убачив кров — як і вчора

у бомжа. З його рота також ішла кров. Значить, і його невдовзі чекає те саме.

Але він не хотів помирати..

Він з натугою піднявся і, хитаючись, пішов берегом. Геть від цієї затоки, від вогнища, від незакопаної могили. Йому треба було доволоктися до броду.

Мабуть, нова мета надала якоїсь сили — хистко, невпевнено, ослаблений, він подолав, однак, чималий відрізок шляху по лісу. Але й видохся вщент. Упав у підліску, серед горобинового молодняка, довго лежав. Свідомість його затуманилася, часом він переставав розуміти, хто він і де він є. Але не надовго. Все ж він змушував себе підводитися і йти. Йому вельми треба було дійти до броду.

— Люди-и-и, люди-и-и, — намагався він крикнути, але з його уст злітав тільки шепіт. Ніхто ніде не відгукувався. Та й ніде не було нікого. Не було навіть вовка. На мить згадавши доходягу, солдат промовив у думках: де ти, братку по нещастю? Вовче ти мій, вовче... Приходь, може врятуємось разом..

Почала діймати спрага — хотілося пити. Та річка й болото zostалися позаду, в бору води не було. Він розумів це і терпів. Він тільки йшов. Від дерева до дерева, від сосни до сосни. Однак усе виразніше став одчувати, що не дійде.

Але невже справді не дійде?

Переяк трохи надав сили. Але небагато. Ослабло протупавши десяток кроків, падав додолу, лежав. Нащо ж усе так вийшло, чому? — звучало в ньому здивоване питання. Все те ж питання без відповіді. Хто згубив його життя? І чому? А може, отак із самого початку приречено долею? Тоді він не винуватий. Сам він уже безсилий що-небудь у ній змінити.

Підводячись, він кидав короткі позирки по боках — думав, мо' де вбачить людей. Щоб гукнути. Та людей не було. Не було і вовка. Солдат зостався зовсім один у цьому гарному і страшному лісі.

Стало чомусь темно. Може, настала ніч? Значить, він так і не дотяг до рятівного броду, не вибрався зі згубної ями. Темрява навалилася на ліс, на солдата, і він уже не розумів, у який бік йти. І чи йти взагалі? Йому бракувало сили навіть підвестися...

Афганець

▪ ПОВІСТЬ ▪

Останні три або чотири ночі, посварившись ушент з дружиною, Ступак ночував у гаражі. Втім, і днював також, бо твердо вирішив не вертатися на свій п'ятий поверх силікатної хрущовки. Якщо так уже виходить, що він там нелюбий і ненависний, що з'явився ліпший, то хай дружина подавиться тою квартирою та милається з новим женихом; для законного чоловіка шляху туди нема. Все ж він людина з гідністю і проситись не буде. Тим паче, що все його життя, схоже, пішло шкереберть, чого вже бідувати за квартирою?

Його безвихідь обрушилася на нього несподівано, наприкінці зими, коли явно почала конати його фірма, що недавно ще квітувала під назвою «поштова скринька». Замовлення міністерства оборони скінчилися, робітникам перестали платити, і Ступак, пльонувши на нові порядки, звільнився «за власним». Думав, трохи відпочине і нагляне що-небудь для себе більш підходяще. Правда, тоді була чимала надія на дружину Людмилу Петрівну, яка працювала бухгалтеркою в банку. Але, певно, так уже заведено в житті, що де тонко, там і рветься, порвалося і з Людкою. Несподівано для себе він дізнається, що в тої з'явився сторонній залицяльник і не казна-хто, а генеральний директор того ж банку. Звісно, не обійшлося без лайки, жінка спершу оправдувалася, клялася і божилася, але коли він дав їй добрячого стусана, зі злістю зізналася, що так: є людина, мужик, не те, що ти — тая. Не можеш прогдувати себе, не те, щоб дружину з дитиною. Тоді Ступак усе зрозумів і, правильно оцінивши ситуацію, взяв піджак і з тріском грюкнув дверима. Все ж він — не тая, він людина з характером, до того ж — афганець. А якщо інколи зайвину вип'є, то нині хто не п'є? Хворий або кому не дають. Хто не має за віщо.

Воно, правда, останнім часом він таки не мав за що випити.

Цей його металечний, колись із залізних листів зварений гараж притулився на краю міського подвір'я біля рядка молодих липок, поряд з шістьма іншими такими ж тимчасовими спорудами для автомашин. Гаражі ті простояли тут років мо' десять, але недавно виявилось, що незаконно — надійшла постанова їх знести. Тобто як? — спитали їхні власники і, не одержавши путньої відповіді, вирішили: ось вам, викусьте! Зносити не будемо. На диво, від них поки що відчепилися, перестали наклеювати

грізні оголошення на іржавих дверях. Гаражники було подумали, що перемогли, коли нате вам, на початку літа всіх викликали в податкову інспекцію, де виписали податок і штраф. Штраф був чималий, та гаражники-пенсіонери, дочекавшись пенсій, мусили все заплатити. Ступак же вдруге сказав «Викусіть!» — у нього давно вже не було грошей не те що на штраф, а на кухоль пива, щоб захмеліти зранку.

Трошки збоку від гаражів за липками містилася дитяча пісочниця та альтанка з поламаною підлогою, взагалі порожні весь день, бо діти в прилеглих будинках, здається, повиростали вже, а нових не народжувалося. І лише надвечір чи на початку ночі там з'являлась яка-небудь зграя підлітків з поблизького ВТУ чи сусідньої школи, які випивали й палили, а може, і кололися, частенько з дівчатами, що нарівні з хлопцями реготали і матюкалися, ніскільки не зважаючи на рідких дорослих біля гаражів. Якось, не стерпівши їхнього гвалту, Ступак спробував їх угамувати, пообіцяв викликати міліцію. В альтанці трохи стихли, і з темряви долетів молодий басок: «Думаєш, залізо, то не горить?» У Ступака відняло мову: натяк був дуже виразний, та й знав він, як горить залізо. Сам під Кандагаром ледве встиг винести ноги з БТРУ, котрий зайнявся таким жахливим полум'ям, що розтопився асфальт на дорозі. Тоді він добряче шугонув зі злості молоду зграю, хоч і подумав, що те сусідство може для нього кепсько скінчитися. Не згорів ув Афгані, сплять, чого доброго, на подвір'ї.

Втім, то була, скоріше, пуста балаканина, ніхто, мабуть, не збирався його палити в гаражі, і все обійшлося. Він притерпівся до гаража — не таке цабе, щоб щоночі спати на м'якій канані, під білими простирадлами. Та якби ж ото гроші були. Якось непомітно і хутко розійшлися ті вісімсот баксів, що вторгував навесні за свій 412-й «москвич» з цього саме гаража. Тоді здавалося, восьмисот баксів надовго вистачить, усе ж то були немалі гроші; так само гадали і приятелі-сусіди, що вечорами присідали в його спорожнілому гаражі до застеленої газеткою, пройнятої мазутом табуретки. Сусіди взагалі були непогані люди, вони і підбили його розлучитися з обридлим «москвичем» і все підохчували відважитися на іномарку, які тоді стали з'являтися у дворі. Звичайно, він був не проти того, щоб пересісти на «опель» чи «мерседес» і вже

приглядався до них на вулиці, та сталося так, що його бакси скінчилися раніше, ніж він вибрав уподобану модель.

До того, що залишилося, треба було добре докласти, але докласти не було звідки, а до дружини не хотілося потикатись. Тоді він плюнув на всі іномарки разом і на останні десять баксів купив дві півлітрівки, якусь закусь і справив поминки по своєму наміру. Зрештою, можна було прожити і без машини — менше клопоту і вільніше стало в гаражі.

Однаке це тільки здавалося — без грошей прожити було неможливо, в цьому він незабаром переконався.

Інколи надвечірком чи у свята біля гаражів збиралися їх власники, розчиняли двері і починали порпатися в двигунах чи перебирали майно в багажниках. Або, перекурюючи на подвір'ї, починали неспішні балачки про прикрі несправності своїх «запорожців» чи про бензин. Після досить задовгого періоду бензинового дефіциту той нарешті з'явився на заправках, але ціни на нього так застрибали вгору, що аж мигтіло в очах. Правда, Ступака те вже мало цікавило, бензин був йому непотрібний, той клопіт його не займав. Його займало інше: коли скінчиться це безладдя, безробіття і безгрошів'я, коли він, дужий, у соку ще мужик, матиме працю і стане заробляти на життя? Моложавий доцент Мінкевич, що їздив на нічогенькій собі «сімці», глибокодумно доводив, що причина всього — в енергетичній кризі, що треба шукати альтернативні джерела забезпечення нафтою, але все упирається в реакційне керівництво, яке зорієнтоване лише на схід. Сазон Іванович, сивий ветеран з другого кінця гаражів, на те запально перечив, що всі біди — в розвалі великої могутньої держави під назвою Радянський Союз. Його сусіда, також пенсіонер, якого вони звали трохи зневажливо Плішка — за його лисину на потилиці, звичайно говорив мало, але завжди ніби забивав цвях: за кого голосували, того й одержали. Кращого не заслужили. Кремензний Плішка знав, за кого голосували сусіди, про те давно вже позізнавалися один одному у Ступака за табуреткою, знав те і Ступак, бо сам голосував за того ж. Тепер на кого було нарікати? Спершу він сумнівався у власному виборі, все думав: справи в державі як-небудь покращають, але минав час, а справи катастрофічно гіршали. Ті, що крали, стали красти більше, а головне — на

законній підставі; за містом, мов на дріжджах, росли дачі-палаці, робочих звільняли, бо заводи «поштові скриньки» спинялися один за одним, а на тих, що ще діяли, майже перестали платити — не було грошей. Зате грошей вистачало для величезної зграї міліції, ЗМОПу¹, всіх тих спецслужб, які аж кишили на вулицях столиці. Доведений з голоднечі до відчаю, Ступак пішов за допомогою до керівника товариства афганців, але той лише розвів руками — що я можу? Грошей у мене нема. Але ж він по телевізору все говорить, що воїнам-афганцям треба помагати. От хай він і допоможе, якщо так говорить, відповів керівник. Ступак прикрутив до піджака свій орден і пішов у резиденцію-палац, але там його на порозі спинила охорона. Як він не доводив їй, що і орденосець, і поранений, пройти всередину не дали. Він облаяв їх, а заодно їхнього владаря і поплентався додому. У свій спорожнілий гараж. Усе якось терпів би, якби ж кожного дня не хотілося їсти.

У своєму дворі серед знайомих і незнайомих він, однак, мовчав. За життя він не звик висловлюватись, особливо щодо влади, знав, краще язик тримати за зубами. Так змалку навчав його батько, навчали в комсомолі, потім у війську і в партії, з якої він, вважає, вибув пам'ятної осені дев'яносто першого. Партквиток, правда, тоді не спалив — сунув під білизну в жінчиній шафі, хай лежить. Мабуть, лежить і тепер.

Одного разу він добряче набрався з хлопцями на сороковинах інваліда, також афганця, що до пори згорів од горілки, і вночі ледве добрів до свого житла. Вранці прокинувся, почувався надто паскудно, боліли голова і серце, зовсім не хотілося жити. Якось дочекавшись, поки розвидніє, підвівся, приладнав під стелею петлю з капронового буксира, на середину гаража посунув табуретку. Тільки хотів стати на неї, як у двері тихо постукали, і він зрозумів: то був хтось зі своїх. Відштурхнувши вбік табуретку, розчинив двері — навпроти стояв сусіда, молодий хлопець Олексій, питав струбцину затиснути шарнір. Ступак змушений був податися у свої темні закутки шукати струбцину. Стоячи на середині гаража, Олексій спитався: «А для чого це вірówka у вас?» — «Та так, прив'язував щось», — збрехав господар замогильним голосом, ніби

¹ Загін міліції особливого призначення. — Прим. пер.

повертаючись із того світу. Після, коли хлопець пішов, попередня рішучість його і зовсім зникла, залишилася тільки безмежна прикрийсть. З розплющеними очима він провалявся півдня на розкладці, а зрештеш побрів до пивної ятки, де довго чекав на першого знайомого. Ледве дожив той день до вечора.

Сам Ступак був людиною мовчазною, але слухати розмови інших любив, особливо, якщо йшлося про політику, від якої тепер залежало все. Та ще від такої політики, у котрій переважали не стільки розум і розсудливість, скільки цинічний вагт. Безчинствувала влада, безчинствував криміналітет, який множився, звів, від якого простій людині не було продику. Днями в сусідньому дворі з-під самого вікна украли, правда, не новий уже БМВ, тільки-но пригнаний з Німеччини. Незважаючи на занадто вже розкішний «аларм», котрий господар демонстрував цілий вечір, даючи зрозуміти, що не варто красти, бо от як загуде-заголосить.. Але ж не заголосив, і ніхто не почув, як машину вигнали з подвір'я, і яка назавжди зникла. Люди казали, міліція, хто ж ще так уміє? Може, і міліція, думав Ступак. У пенсіонера з сусіднього будинку саме міліція знайшла украдений взимку «жигуль», але номери виявилися перебитими, кузов перефарбований, і машину господарю не віддали: у міліції, бачте, з'явився сумнів. Після того як машина півроку простояла в міліцейському дворі, той сумнів зник, але мало чого зосталося і від машини — розкуркулили доценту. Стояв голий кузов. Може, і добре, що Ступак збув до бісової матері свій «москвич», менше буде клопоту і менше небезпеки.

З причини безгрошів'я він майже не читав газет, хіба інколи випадково, але тоді кожного разу нервував і засмучувався, аж лягав кортіло. Газети брехали так нахабно, як не брехали ніколи раніше при совітах. Крім того, в кожному числі — укази, декрети, закони і безліч поправок до попередніх законів і до попередніх поправок, нескінченні виступи самого, від яких тягнуло блювати. Все указував, вимагав, грозився і підманював, — як колись політруки у війську, як у тому ж Афгані. Що той початківець-міліціонер, який допхався до влади не накомандувавшись у поліцейській службі і тепер зганяв свій командирський свербіж. І як не дивно, те багато кому подобалося; пенсіонери, колишні військові-відставники, мов зачаровані, читали всі його виступи в газетах, всі його

декрети, і навряд що розуміючи в їх пустодрзвонному багатослів'ї, схвальновали. «Може, порядок наведе» — було їх незмінним аргументом. Хоч який їм потрібен порядок у безправній країні, було невідомо. Ледве чи вони те розуміли самі.

Кілька разів Ступак пробував його слухати по телевізору, але не міг витерпіти і п'яти хвилин, сподом душі чуючи фальш його пихливих слів, і лише дивувався, як цього не відчували інші. Хоч би і його дружина. Варто було Ступаку серед його виступу ткнути пальцем в якийсь інший сенсор, перемикаючи на інший канал, як вона кидалася до телевізора і вертала все назад. І дружина, і її молодша сестра ладні були із замишуванням дивитись і слухати його хоч до ранку. А на Ступакові докори звичайно відповідали: як можна нехтувати таким виступом цього інтелігентного, видного сексуального чоловіка? Вони просто мліли від одного лише вигляду його завжди старанно поголеного, напомадженого обличчя із загадковим майже соколиним поглядом, тугими щелепами і вилицею копиллом, що лізла вперед з екрана. В такі хвилини Ступак готовий був зненавидіти весь жіночий рід, не тільки власну жінку. Його ж він уже давно ненавидів, нутром чуючи його фальшиву сутність, дешеве акторство, розраховане на дурнів або негідників. А коли він їздив по місту? Рух на вулицях завмирав, даїшники перемикали світлофори і з палками вискакували на перехрестя зганяти тих, що загаялися зникнути з дороги. Все дерев'яніло на бруківці, мов у чеканні кінця світу, коли здалеку шалено вилітали три-чотири чорні автомобілі виступом вправо або виступом вліво, і слідом за міліцейською «блимвавкою» на великій швидкості мчали далі. Скрізь на їхній дорозі кидалися до тротуарів автомобілі приватників, чи, як їх звикло називали, «автоаматорів». Якось Ступак забарився в такий момент зупинитись зі своїм «москвичем», бо не було як приткнутись до тротуару, де стояли автобуси, як даїшник шулікою накинувся на нього, облаяв, відібрав документи, за якими після довелося походити в їхню контору.

Огледівшись і зрозумівши нарешті, кого вибрали, мужики стали докоряти один одного за свій нерозумний вибір. З таким самим правом міг докорити себе і Ступак. Він також голосував за цього хижого міліціонера. Але як було не голосувати чи голосувати за його суперника, як дехто казав — за націоналіста? Той може, був

і непоганий хлопець, учений, але що б він зробив з цим задуше-ним народом, який умів лише пити, ледарювати і красти? Який наполовину складався з комуністів та комсомольців, а другою половиною обслуговував КДБ? А ще той оголосив, що узаконить приватну власність та введе обов'язковою національну мову, яку майже всі забули, — і в місті, і в селі. Ступак почав од неї відвика-ти ще у війську, хоч йому, сільському хлопцеві, оволодіти як слід російською було нелегко. Він довго не міг правильно вимовити багато які російські слова (трапка замість тряпка, наприклад, за що його так і дражнили в роті «трапка»). Тільки-но відучився від сільської, в основному заговорив, як і всі в місті, російською, як цей вчений-націоналіст збирається всіх переучувати назад, по-сільському. Ні, на це Ступак був незгідний. Хай вже сільські батьки договорюють свій вік, як уміють, він же залишиться при міській мові. Як начальство. Як всі навколо. Знов же мітингові погрози комуністам, номенклатурникам та кадебістам. Саме перед тим Ступака прийняли в партію, з'явилися деякі можливості, і він сві-домо проголосував за мільціонера, також комуніста. Правда, тоді слабенько посподівавшись, що, може, того ще і не виберуть. Але от же вибрали — на свою голову.

Десь посередині літа, коли його особливо допекали злидні, на-думав з'їздити в село до батька. Якраз у той бік їхав на своєму «запорожці» сусід Плішка, взявся підвезти. Виїхали раненько, по холодку, на вулицях було ще вільно від автомобілів, «запорожець» Плішки незвичко торохтів двигуном, здавалося, ось-ось піде вроз-кидь і розвалиться. Але не розвалився, жваво котив по шосе. За міською межею на роздоріжжі вперлися в шлагбаум ДАІ — пере-вірка документів, усе одно, як колись в Афгані. Але там ішла вій-на, а тут... Похмурі з безсоння хлопці в камуфляжі з автоматами на грудях причепливо оглянули Плішкові права, зазирали в салон і в багажник спереду. Плішка несподівано для свого віку і, певно, всупереч характеру почав лестиво белькотіти щось, ніби підлизу-ватись, наче був винний. Ступак же відчував лише злість, коли ці молокососи в'їдливо, з-під лоба оглядали його, запасника-афганця, відзначеного бойовими нагородами. Хто вони такі? Чи стрільнули вони з тих автоматів хоч раз по живій людині, роздратовано думав він.

Пізніше, вже в дорозі, мабуть, розм'якнувши на КПП, Плішка почав скаржитись, як важко жити. На свою робочу пенсію треба ще утримувати і дочку з онуками, яка два роки ніде не працює. На схилі віку замість того, щоб забивати в доміно чи сидіти з вудкою над річкою, він змушений лагодити чужі машини, відбивати пальці на кузовному ремонті. Бо все ж — деякий приварок для дочки та внуків. Зрештою, в цьому сенсі Плішка не був винятком, нині багато молодих жило на жebraцькі пенсії батьків. Ступак, їдучи в село, також сподівався чим-небудь поживитися від батька. Він розслаблено сидів поряд із зосередженим у дорозі Плішкою і, коли той замовк, почав говорити сам. Кортіло поговорити, розповісти про своє наболіле. Там, біля гаражів, цьому Плішці було ніколи вислуховувати когось, тут же нікуди не дінеться, буде слухати, думав Ступак.

— Кажу їм там, у військкоматі, що я не сам туди напросився, мене послали виконувати інтернаціональний обов'язок, а що мені за це виконання?

— Краще б ти його не виконував, — не дуже ласкаво зазначив Плішка.

— Як це не виконував?

— А так. Більше користі було б.

— Кому користі? — чогось не міг зрозуміти Ступак. — Якби не ми, душмани захопили б Афган.

— А нащо їм захоплювати? Він і так їх.

— А американці? Вони б хутко сіли на наші кордони.

— І хай би сиділи. Нам що до того?

— Ну, знаєш! — почав розпалюватися Ступак. Йому було незрозуміле заперечення сусіда, з таким він ще не стикався.

— А тепер ця Чечня, — спокійно продовжував Плішка. — В Афгані інтернаціоналісти, в Чечні — федерали. А все наша молодь гине. Навіщо її гробити? — міркував Плішка, роз'їхавшись із трактором, який волік за собою вихлястий причіп.

— В Чечню наших не пославають. А то б я, мабуть, з'їхав, — сказав Ступак. — Від житухи такої.

— Ну і дурень! — просто відгукнувся Плішка. — В Афгані не навчився?

Називається, поговорили, подумав Ступак. Цей пенсіонер

Плішка міркував дуже по-свійськи, молодші все ж були іншої думки — що то різні покоління. Хоча Плішці що — він отримує пенсію, а що і де отримає Ступак?

Він добре випив тоді у батька, який жив одинаком-нетягою в крайній від лісу хатині. Та й усього в селі залишилося чотири хати, в яких скрипіли самотні старі. Корови у батька давно не було, не було навіть жодної курки. Та й навіщо? У дворі за огорожею росло кілька борозен бульби, хліб привозили в сусіднє село за околицею, давали по дві хлібини на тиждень, старому вистачало. І він не скаржився. Коли приїхав син, сходяв до сусіда Петрока, приніс пляшку самогонки, з тим пришкандибав і сам посивілий, зігнутий Петрок. Старі, немічні, однак, непогано випили з молодим, не спиняючи свого не дуже розумного старечого базікання, коли кожен тягнув своє, не слухаючи іншого. Батько захотів, певно, похвалитися перед сусідом і спитав у сина, за віщо йому дали орден, такий же, як і він одержав за партизанство, — «Червоної зірки». Ступак без особливого пошвавлення почав розповідати.

— Та під Кандагаром було. Їхали на марші з батальйоном Кравцова, тільки-но колона втягнулася в «зеленку», ну духи і взялися лупити. Передній БТР відразу палахнув, загорівся; хлопці, мов горох, — у канаву. А я, знаєте, спершу забарився, не встиг вискочити, в третім їхав, а як оговтався, зрозумів: пізно. Духи смалять, а у нас установка «град» стоїть покинута, після виявилось, першого номера вбило, а другий втік. Ну я за установку, Антипенко також підскочив, став помагати, як урізали ми по «зеленці», так ті духи хто куди. Враз викурили з чагарників, вони в кишлак, звичайно, а ми і туди перенесли вогонь, та й з кулеметів ще, із зеніток — тільки від дувалів пил хмарою до неба. Потім тиждень неможливо було через кишлак проскочити, так смерділо, хоч протигаз одягай. Трупи людей та скотини...

— О, так і ми ж, цей, — у продовження синовій оповіді заговорив сп'янілий батько. — У партизанах. Лежимо в Грязькому болоті в засаді, лежимо й лежимо, нікого на дорозі нема, лише комарі гудуть. Аж дивимось: їдуть німецько-фашистські загарбники на фурманках. На передній німець гармоню в руках тримає, грає чи що? Але, певно, не грав, так їхав. Ну тут ми і врізали. Я, чи знаєш, з ручним кулеметом був, то як лупону! Ті — в канави, а

в канаві також кулемет розвернули та — по нас! А ми — по них! А тим часом ззаду ще колона їхня прийшла, ну, на допомогу. Наші і драпонули. А я ж не знав, що драпонули, та січу їх по канаві зі свого «дегтяра», ну і вибив. І тоді наші вернулися по одному, командир Денисенко вернув. Ну і за оте мені через лівроку — орден, тієї ж «Червоної зірки», як належить.

— Оце герої! В одній сім'ї батько і син! — п'янувато дивувався Петрок.

— А що ж, його матері! Буде війна — знову підемо. Проти німецько-фашистських, чеченських, мериканських загарбників. НАТО он пре на схід..

Батько зовсім сп'янів, син поклав його на пом'яте без простирадла ліжко, сам вийшов на подвір'я подихати свіжим сільським повітрям. Плутана це справа, війна, думав він, користі з неї — як кіт наплакав. За пролиту кров — безглузді пільги. Як у цих старих — безплатний проїзд у межах району. Куди вже їм їхати, хіба на кладовище.

Із села Ступак привіз десяток позичених у сусідки яєць, шматок згірклого торішнього сала і думав, у кого розжитися на хліб. Знову доведеться просити у Плішки, хоч тому він і так винен тисяч сто. Але, може, дасть іще. Сидіти весь час при розчинених дверях гаража було гаряче і нудно, особливо в полудень, коли над подвір'ям нависало пекуче сонце. Ступак тоді пробував зачинятись, але ставало ще гірше, і він мусив замикати гараж і куди-небудь волоктися.

Якось у неділю, прибрівши до проспекту в центрі міста, згледів там щось незвичайне, небувале для вихідного дня видовище.

Найперше віддала ще вчулися шум, гомін, рух сили-силенної людей, що суцільним плаynom рухались у напрямку центральної площі, несучи якісь лозунги. Вітер угорі метав біло-червоно-білі стяги — море стягів, аж до кінця колони, яка ховалася за перегином вулиці. Початок цієї процесії вже минув провулок, де появилася Ступак, і хто там усіх вів, не було видно. Обабіч же процесію оточували міліціонери. Одні з них стояли в нерівних рядах, інші (мабуть, начальство) бігали-метушилися у своєму міліцейському клопоті. Ступак спершу здивовано зупинився, вражений видовищем, а затим несподівана хвиля збудження підхопила

його з тротуару і винесла до людей. Молодий міліціонер на краю тротуару спробував заступити дорогу, та Ступак плечем рішуче відштовхнув його і вийшов на асфальт — до всіх. Поруч на всю ширину вулиці йшли і молоді, і старі, і середнього віку чоловіки з жінками і дівчатами; обличчя у всіх були приємно-святковими, без звичної повсякденної похмурості чи навіть нерідкої по часі жорсткості. Вржакала велика кількість національних прапорів, які над людськими головами полоскав свіженький ранковий вітерець. Трохи менше було плакатів з різними написами, зробленими деякі професійно, а більше не дуже вмілими руками. Ступак, поозиравшись, прочитав ті, що були ближче: «Білорусь — у Європу», «Ні — більшовикам!», «Міліцейське опудало — в Мінське море!» Якраз над його головою хитливо колихався лозунг-плакат, що ніс молодий хлопець у джинсовій безрукавці з безліччю кишеньок: «Ми хочемо їсти!» Те було якраз під настрій Ступаку — він також був голоднуватий зранку, хотів їсти і не мав у кишені жодного «зайця». І він пішов разом з усіма, — не дуже спритно ступаючи в безладному натовпі, намагаючись не наткнутися на когось попереду, не наступити на чийсь каблучки. Грандіозна суголосність людського натовпу надавала відчуття ладу і впевненості, здавалося, такою ось силою вони доможуться чого хочеш. А чого домагалися, видно було з численних плакатів над головами. Хто міг відмовити в законності тих домагань? Хто міг спинити цей багатотисячний потік городян?

Але невдовзі потік чомусь уповільнив ходу, щодаді, то більше люди почали спинятись. Частина передніх скупчилася щільніше, рух почав завмирати, і було невідомо: чому? Почулися вигуки незгоди чи, може, протесту, і тоді Ступак здогадався, в чому справа. Стараючися не штурхати інших, він рушив наперед, минаючи найбільш щільні гурти. В одному місці пробіг по тротуару під носом у заклопотаних, спітнілих міліціонерів, які також напружено вглядалися наперед. І тоді йому стало видно перешкоду. Похід уперся в щільні, мов спресовані три шерехи ЗМОПу, що від стіни до стіни будівель витягнувся впоперек проспекту.

Він ще трохи пропхався наперед, щоб краще бачити, що там діється. Однак видно було все ж небагато, чувся гомін, мабуть, керівники цього походу сперечалися з огрядним міліцейським

полковником, що незрозуміло хрипів у розтруб мегафону. За ним завмерла стіна змопівців — лискучі щити біля ніг, шоломи-скафандри на головах, груди у всіх розпирали бронежилети, у кожного чорна палиця в правій руці. Але що були ці цуцики перед об'єднаною силою тисяч, окрилених однією метою своєї правди? Їх можна було зіпхнути в одну хвилину. Хтось навіть і гукнув з натовпу щось на зразок «вперед» або що. І тоді раптом люди збоку вулиці якось незрозуміло хитнулися, віддалік злякано заволаала жінка. Ступак озирнувся — з провука від пошти, клином розсікаючи натовп, вривався загін змопівців у касках і зі щитами. Ці відразу почали працювати довжелезними чорними палицями — молотити всіх без розбору, хто траплявся їм під руки.

Натовп колихнувся в один бік, у другий, дехто кинувся назад — під стіну будинку поштамту, але і там вже невідомо звідки взялися змопівці — чи не з дверей поштамту. Незабаром їх стало, здалося, не менше, ніж демонстрантів, вони розтинали натовп на частки і били, мотлопили, валили на асфальт людей — чоловіків і жінок, хапали, бгали стяги і плакати, якими дехто спробував від них боронитись. Над вулицею прокотився безладний галас, лемент; жіночий плач переміщувався з розпачливою чоловічою лайкою, і невідомо було, хто лаявся. Схоже, і ті, і ті.

Після хвилини збентеженості Ступак зрозумів, що треба звідси «рвати кігті». Та, мабуть, зрозумів те запізно. Перший удар гумовою палицею по спині змусив його хитнутись, він спотикнувся об когось, хто вже лежав на асфальті, але утримався, не впав і встиг озирнутись на того, хто його шварнув. З-за вигнутого плексигласового козирка в нього втупилося зачервоніле від поту обличчя молодого змопівця.

У ту мить новий удар по плечі змусив його аж присісти від болю. Рятуючись, він головою вперед кинувся крізь поріділий натовп — геть від цих убивць. Але, мабуть, він загаявся, упустив момент, і на нього накиннулися троє чи більше в касках. Щоб урятуватися, він з усієї сили штурхонував найближчого зі щитом, який з металічним брязкотом полетів додолу. Ступак що є духу рвонув по вулиці далі — через переплутаний у бійці змопівський шерет на сусідню вулицю.

Спершу він біг, чуючи, як там, ззаду, лементує, виє і лається не-

давно ще така милозвучна процесія, і десь за сквером ревуть двигуни міліцейських «камазів», що, мабуть, підвозять підкріплення ЗМОПу. Чи відвозять схоплених і побитих. Поряд обминув його молодий довгов'язий хлопець у білій скривавленій сорочці, який, озираючись, збуджено промовляв «Шакаали!. Шакаали!». «Шакаали!», — сказав собі в думках Ступак, прямуючи слідом по тротуару. За ними, однак, чомусь не гналися, і він пішов повільніше. Поруч бігли ще люди, що вирвалися з тої пастки, хтось із рідких стрічних сполохано питався, стоячи під обдертою стіною: «Що там? Що?» — «Иди, подивись!» — зісно кинув Ступак пенсіонеру з рядами кольорових планок на борті потертого піджака. Надто боліло плече, він ледь ворухив рукою, думалося, чи не поламали вони йому кості? Трохи, втім, заспокоюючись, дворами і пустками нарешті добрів до свого подвір'я.

На щастя, біля гаражів не було нікого, видно гаражники зранку роз'їхалися по своїх дачах-городах. Ступак одноруч ледве одімкнув внутрішній замок і, защебнувшись, улігся на свою розкладачку. Самий час було розслаблено зітхнути і застогнати — так боліло плече. Але він утримався при думці, що його можуть почути, і тільки подумки вилаявся. Усе ж, мабуть, його там згледіли, може, хто зі знайомих, і хоча він утік, знайти було неважко. Він знав, що у них все на обліку: всі адреси і прикмети, свідки, стукачі, сексоти. Хіба від них сховаєшся?

Тихо перевертаючись від болю на рипливій розкладачці при зачинених дверях, він услуховувався в кожен звук-шерех знадвору. Чув, як приїхав на старій «волзі» і відчиняв свій гараж Сазон. Охочіше Ступак учув би тріскотливий звук двигуна «запорожця» Плішки, але того не було, може, заночує на городі. Що робити далі, було невідомо; мабуть, у гаражі довго не всидиш, понуро думав Ступак. З'їхати на село чи що? Але щоб з'їхати, потрібні гроші, хоч би на квиток. Знову ж, якщо будуть шукати, то знайдуть і на селі — ці все можуть. Щодо пошуку вони майстри, яких світ не зна. Ступак пригадав, як колись у війську на дверях їхньої вбиральні хтось цвяхом надряпав «Брежнев — мудака». З'явилися слідчі з особливо важливих справ, півроку вели слідство, перетрясли казарму, перетягали всіх у хитрий будиночок контррозвідки, а знайшли. Приперли, то сам зізнався — пер-

шорічник з Мордовії образився на старшину і надряпав ті два слова — на свою голову.

Все ж якось Ступак перебув ту ніч, спав тривожним сном підбитого птаха — то засинав, то прокидався, намагаючись якнайзручніше влаштувати болючу руку. Душу обпікала кривда і злість: що ж це діється? За віщо? Що він порушив, кому завдав шкоди? За що його хотіли скалічити? Зацідили по тому самому плечі, де ще з'яв слід-рубець від душманської кулі. Але ж ці — не душмани, ці ж свої. Хто ж їх так нацькував на мирний народ, чому вони стали карателями?

Проте, хто нацькував, було відомо. В цій країні все добре і погане робилися за командою однієї людини. Все залежало від неї. Прокинувшись якось перед світанком, зголоднілий і змучений від болю в плечі, Ступак раптом утямив, що її треба вбити.

Як зробити це, він ще не знав, навіть не міг собі уявити. Певно, для цього найперше треба мати зброю чи якусь вибухівку. Але де її взяти? Від зброї залежав і спосіб теракту, отже, насамперед потрібна зброя. Хоча б пістолет. Або найкраще автомат, автомат Калашнікова, з яким він воював ув Афгані. Ступак вперше пошкодував, що сім літ назад приїхав із Афгану з порожніми руками. Хоча в цій справі там було суворо: вимагали підписку, що нічого не везеш. Та хлопці везли пістолет чи гранату. Він не наважився, думав — навіщо? Він не збирався стати кілером, він повертався на свою рідну «поштову скриньку», де виробляв якісь штуківини для ракет. Чи для космосу. Але «поштова скринька» накрилася одним місцем, і він став безробітним афганцем. От собача доля...

«Ну і хай! — лежачи на своїй розкладачці, непевно думав Ступак. — Кілер принаймні звучить. А то — тля! Я тобі не тля, ти ще узнаєш, хто я. Не те, що ці демократи. Налаждали фест, вийшли, мов до костюду. Бракувало музики. А він на них — цих двоногих шакалів у броні. Дали, аж пил закурів. Відлупили, розігнали, похапали... Тепер будуть ходити до прокурора, виправдовуватись. Ніби прокурор не заодно з ними. Та прокурор, може, сам лупив зі щитом, у жилеті. А що? Під ковпаком не видно, не впізнаєш, хто тебе нівечить. Усі вони — одне кодало. Ні, так не здобудеш нічого. Треба його стрельнути. А тоді чи пан, чи пропав. Чим так гаснути в смердючому гаражі... Здохнеш, і не хутко здогадаються,

що помер. Як та бабуся з першого поверху, що три дні пролежала в зачиненій квартирі. Поки сусіди не почули»...

Так, йому дуже потрібна зброя.

Але передусім, мабуть, треба було знайти грошей. Без грошей ти ні біса не зробиш, самодіяльний кілер-одинак, невесело думав Ступак у ранішньому гаражному півморозу. Рішення, однак, було прийнято, і він не любив міняти своїх, навіть і найризикованіших, рішень. Такий уже був характер. З тої ранішньої хвилини у нього з'явилася мета, що стала його невідчепним клопотом.

Він ще лежав у дрімоті, коли знадвору почувся негучний металічний брязкіт поблизу, і Ступак, зачекавши, розчинив двері. Трохи осторонь стояла «сімка» доцента Мінкевича, яку той збирався загнати в гараж. З цим інтелігентом у Ступака не було ніякої дружби, бо той тримався на відстані від інших, особливо ні з ким не товаришував, рідко коли йшов на розмови. І повсякчас кудись спішив. «Сімка» його завжди була чистенька, мов свіжо вимита, хоча вже й не нова, та й сам Мінкевич завсіди виглядав за сучасною модою — з коротко підстриженою борідкою, в окулярах з тонкою оправою; він зирнув на Ступака і привітався. Ступак, щоби почати розмову, попросив закурити, і той мусив затриматися біля розчинених дверей гаража.

— Ви не могли б мені позичити?

— Скільки? — спитав Мінкевич, охоче виймаючи гаманець.
— На півлітра?

— Треба більше. Баксів п'ятсот, — відважно промовив Ступак, аж здивувавшись своїй відвазі.

— Ого! — щиро здивувався доцент. — У мене зарплата тридцять баксів у місяць.

— Погано живете, — понуро зазначив Ступак. — А може, знаєте, кому гараж можна б загнати?

Мінкевич знизав плечима.

— Дайте оголошення в газету. Тепер там прірва оголошень. Чи спитайте у Волинця. Він же займається автобізнесом..

Волинця Ступак трохи знав, той жив у сусідньому будинку, недавно закінчив євроремонт квартири, під яку відкупив ледве не весь поверх замизканої хрущовки. Тепер милуватися на його дзеркальні, з медовим вилискуванням вікна в дюралевих рамах

збирався весь двір. Внизу біля під'їзду частенько стояли «вольво», «БМВ» та «мерседеси» нерідко із закордонними номерами. Це був типовий «новий білорус», і Мінкевич мав рацію. Гараж варто було пропонувати Волинцю.

Але зловити цього бізнесмена було непросто. Його «БМВ» біля під'їзду не було видно, до квартири ж Ступак не пішов — казали, там завжди охорона. Тож він присів на лаву навпроти дюралевих вікон багатія, трохи зачекав. Рука все боліла, хоч і не так, як учора. Рухати нею Ступак поки що остерігався і, зігнувши, обережно тримав під полою накинутого на плечі піджака. Коли на подвір'ї зачастили ранкові перехожі, неохоче підвівся і подибав до своїх гаражів. Тут, як завжди вранці, вже появилвся Плішка, заходився лагодити примхливого «запорожця».

— Що це в тебе, — кивнув він на руку, привітавшись.

— Та так. Упав.

— Під чаркою?

На те Ступак не відповів, він не хотів нікому розказувати про вчорашнє, стерігся, як би сьогодні не трапилося продовження того вчора. Раз у раз він поглядав на подвір'я, щоб одразу зауважити, коли там з'явиться міліцейський «уазик». Але міліції поки ще не було, а Плішка, зігнувшись над задом «запорожця», колунався в двигуні.

— Що — помпа? — поспівчував Ступак.

— Та помпа, хай би вона згоріла. Вкотре вже, — сказав Плішка і, озирнувшись, тихше зауважив: — Чув, що вчора на проспекті було?

— А що? — простодушно спитав Ступак.

— Кажуть, льодове побоїще. Мінчан зі псами-рицарями.

— Он як?

— Уяви: півтори тисячі ЗМОПу. Та міліція. Та внутрішні війська. Сила!

Цей Плішка завжди починав так — начебто на боці влади, міг навіть матюкнути демократів, але своє справжнє ставлення запасає на кінець. Прихилившись до крила автомобіля, озирнувся і негучно повідомив:

— Кажуть, сам лупив. Палицею. Під каскою змпівця. От хижак!

— Хижак, — мимохіть погодився Ступак. Власного ставлення до того він розкривати не хотів.

Усе ж повідомлення Плішки зворушило Ступака, спершу він навіть не повірив у нього. Але затим, поміркувавши, подумав: а може, і правда. Від цього можна було чекати всього, і вельми навіть можливо, що найбільшою насолодою для нього було самому взяти участь у ефективній поліцейській акції. Відчути азарт розправи — як хижак над своєю жертвою. Ступакові навіть здалося, що той, хто лупив його по пораненому плечі, міг бути якраз самим. Краєм ока він навіть угледів схожого — з озвірілими очима, вусатого. Хоча вусатих там було багато.

Залишивши Плішку біля його «запорожця», Ступак пішов двором до сусіднього будинку і ще здалеку побачив там чорний «БМВ» біля другого під'їзду. Він пришвидшив крок; справді, то була машина Волинець, а біля неї сам господар, який тільки-но вийшов з дверей. Це була моложава ще людина в дорогому двобортному костюмі, при довжелезній краватці; він поклав на заднє сидіння кейс і розчиняв передні дверці. За кермом чекав молодий шофер з бичачою шиєю і вистриженою потилицею.

— Можна Вас на хвилинку? — гукнув Ступак.

Волинець з незадоволеним виразом обличчя притримав дверці, Ступак підійшов ближче і стримано привітався.

— Продаю гараж. Ну той, металічний. Купите?

Напруження на пещеному обличчі враз пом'якшало, здається, той зрозумів і діловито кинув:

— Скільки?

— Ну той.. Тисяча.

— Даю п'ятсот. З вивозом.

П'ятсот, звичайно, не тисяча, але тут не гендель, тут продаж, подумав Ступак, відчуваючи, що його покупець дуже спішить і ось-ось сяде в машину. Другого разу навряд чи його застанеш.

— Гаразд, що ж..

Волинець з внутрішньої кишені дістав гаманець і спритно вилузував з нього три стодоларові купюри.

— Як завдаток.

— Тільки звільню в кінці місяця, — винувато зазначив Ступак.

— Тоді одержиш решту. Всього доброго.

Волинець сховався у свій чорний «БМВ», який стрімливо рвонув з місця, а Ступак постояв ще, не розуміючи, радіти чи не дуже. В руці він тримав триста баксів, це було для нього багатством. Але ж він утрачав останній притулок. Де він приткнеться, коли його курник перейде цьому бізнесмену?

А врешті, може, тоді в притулку і не буде потреби. Про притулок поклопочуться інші.

Того ж ранку він розміняв у вуличному обмінному пункті перші сто доларів, накупив у гастрономі харчу: два білі батони, шматину ковбаси і навіть гронце жовтих бананів, які продавалися на кожному розі. Спершу добре поїв у гаражі на самоті, — Плішка вже кудись з'їхав, і біля гаражів не було нікого. Після сухого сніданку з'явилася спрага, але він подумав, що вип'є пива після, коли буде йти на базар. Напружено думаючи щодо зброї, він усе ж вирішив відвідати базар, де не був із самої весни. Не було потреби та й грошей. Тепер же з'явилося те й інше, і він не став гаяти часу.

Оберігаючи болючу руку, певно, з годину він швендяв між гамірних торговельних рядів, завалених різним товаром — харчем, городиною, а також одягом, різним дріб'язком і начинням. Усе, що продавалося, було розкладене на прилавках, столиках, а також біля ніг на асфальті, на газетинах чи просто виглядало з розкилених господарських сумок. Товару було безліч; здавалося, тут можна знайти все. Але товари його цікавили мало, його інтерес полягав ув іншому, і він розумів, що те інше на прилавках не згедиш. Він здебільшого приглядався до облич — продавців і покупців, що в тісноті та штурханині метушилися поряд, вибирав серед них певний тип — молодого, зосередженого в собі чоловіка, може, «афганця» або «чеченця».

У цих якраз і можна було щось здобути. Зброю чи наркоти. Якось ще взимку він приходив сюди з жінкою по картоплю і в одного чорнявого, з вигляду кавказця, прицінився до його жовтих гранатів. Коли той назвав ціну, пожартував: «Ого, мов лимонки». «То фрукти, а не лимонки — обурено поправив господар. — Лимонки дешевше будуть». — «А що, є і лимонки»? — жартома поцікавився Ступак. «Знайдемо, якщо треба», — хитрувато підморгнув кавказець. Тоді Ступаку лимонки не були потрібні, але ось тепер...

Однак, чого треба, саме того і не буває в торгівлі. Навіть на базарі.

Даремно і довго він швендявся в гомінкому базарному натовпі, так і не вбачивши нічого придатного. Питати ж у когось не наважився, відчував, немало тут шилося і топтунів, переодягнених міліціонерів, кадебешників, людей зі служби безпеки, якими тепер кишіли вулиці, вокзали та й базари також. Либонь, ті зраділи б, якби дізналися, що побіч швендяється кілер, шукає зброю. Хоча і без того можна було просто і чудово влипнути, коли б його розпізнали як учасника недавньої сутички. Але ж досі от не пізнали; мабуть, там, на проспекті, не попалося знайомих. Біля пивного ларка він трохи постояв у черзі, випив теплуватого пива, ледь утримавши важкий кухоль у докучливій руці, яка все боліла, особливо в плечі. Випивак тут було чимало, але всі звичайні пивосьорби, які прагнули одного — захмеліти. Таких же, у кого можна було щось здобути, здається, все не траплялося. І він думав, що, мабуть, не так це просто — придбати зброю. Пістолет чи краще славетний АК. Увесь світ завалений цим «калашніковим», з ним воюють цілі армії, кояться урядові перевороти, скидають і садовлять диктаторів. А тут ось, на його батьківщині, коли треба, навіть за бакси не знайдеш. До чого ж відстала країна, залісно думав самодіяльний кілер.

Країна, може, і відстала, але не були відсталі її спецслужби, і Ступак це знав. Принаймні на ринку він так і не наважився навіть спитати в кого-небудь про свою потребу і надвечір притягся додому. Двері аж трьох гаражів були розчинені, але машин перед ними не було видно, отже, автомобілісти нікуди не поспішали. Двоє з них — Сазон Іванович і молодий хлопець Олексій — стояли біля Плішкового гаража. Ступак насторожено підійшов до них, чим, здається, перервав їхню розмову, і він подумав: а чи не про нього йшла розмова? Але, схоже, не про нього.

— Ну, Мінкевич у бенеєфі¹, мужики казали, — звучав з гаража Плешків голос. Інші два мовчали. Помовчав і Ступак.

— То-то, гляжу, по-білорусски разговаривает, — не зрозуміти, із захопленням чи засуджуючи, сказав сивоголовий Сазон Іванович. — Нацдем!

¹ Мається на увазі Білоруський народний фронт (БНФ) — опозиційна національно-демократична організація. — Прим. пер.

— Розмовляє як хоче, — озвався Плішка.

— Э нет, не как хочет. Это у них установка такая, в бэнэефе, чтобы другие не поняли.

— Ти ж розумієш, — виглянув із-за «запорожця» Плішка.

— Не понимаю и понимать не хочу! — виказався Сазон. — Я русский человек и русским умру.

— Ну, а він, може, білорусом хоче померти, — вперто перечив Плішка.

Той Мінкевич нікому не був тут приятелем, був просто сусідом, не більше, і Ступак ставився до нього спокійно. Але і Сазон не викликав у нього великої симпатії, бо майже завжди був злий і затятий. Хоча по теперішньому часі це не було в дивину, багато хто злився і дратувався, але все ж якимось стримувався. Сазон же відкрито і голосно нарікав на життя, розвал СРСР, останніми словами паплюжив «агента ЦРУ» Горбачова і частенько бігав у відновлений райком партії, де щосили йшла політична метушня комуністів. Головною пропагандистською силою там були ветерани війни, пенсіонери та відставні чекісти.

— Придумали еще нацию — белорусы! — трохи тихше буркотів сам собі Сазон. — Чтоб русским кислород перекрыть.

— Але ж Мінкевич демократ, він не проти інших, — тихо обізався Олексій, який до того поштиво мовчав поряд.

— Демократы! Дерьмократы проклятые, — сказав і смачно вилаявся Сазон. — Все за доллары работают. Под американский заказ!

— Не всі, — стояв на своєму сумирний Олексій.

Ступак повернувся і пішов на подвір'я. Він умисно не взяв участі в цій розмові. Раніше, може, що і сказав би, але не тепер. Тепер у нього були справи більш важливі, ніж драти горло в суперечці з цим мохастим більшовиком, і він не хотів розкриватися до часу. А може, навпаки, варто було маскуватись, сказати будь-що на підтримку Сазона. Але та криводушність була Ступакові бридка, знову ж він не хотів кривдити і Олексія, який взагалі йому подобався своєю не характерною для нинішньої молоді скромністю. Скромний незвичайно був і дід Олексія, після смерті якого перейшов до внука цей заіржавілий гараж. То був славетний старий, колишній партизан-підричник, мав багато нагород, яких ніколи, однак, не бачили на його грудях.

Якось на день Перемоги запитали, чому він не носить орденів, на що старий відповів: «На подушках понесуть перед труною». Сталося ж трохи інакше. Поки дід хворів, ті його нагороди встиг продати скупнику старший онук-наркоман. Так і поховали партизана без жодної нагороди.

Ступак знав, що в таких делікатних випадках краще мовчати, хоч би для перестраховки. У багатомільйонних шерехах сексотів немало й говірких, і мовчазних, нахабних і скромних, дурнувятих і занадто ж розумних, — найширший вибір. Навербували за сімдесят років. У їхньому полку перед відправкою в Афган чи не всіх по черзі перетягали в хитрий будиночок, що містився поміж казармою та вбиральнею, — трохи, правда, осторонь, для комфорту, щоб не дуже смерділо. Хоча там стояв сморід іншого напрямку... На кого було сподіватися?

Удень у гаражі було дуже спекотливо, зате вночі і зранку саме враз. Лежачи в затишній час на скрипавій розкладачці, Ступак іноді шкодував, що вдіяв цю авантюру — продав гараж, котрий став його єдиним притулком. Але щось переінакшити, мабуть, було вже запізно. Першу сотню баксів він швидко витратив, переважно на їжу, і весь час на самоті думав про свою потребу: де роздобути зброю?

На міській околиці за чавункою колись був чималий гарнізон — військова «учбівка», казарми і полігон; там колись новобранець Ступак починав військову службу. Поблизу біля прохідної і на шосе завжди товклися військові, офіцери та прапорщики, серед яких колись було чимало знайомих. Особливо серед прапорщиків. Але те колись. Тепер же, після скорочення армії, розвалу СРСР та мало чого ще навряд чи хто знайомий зостався. І все ж, не придумавши нічого більш путнього, Ступак вирішив навідатися на ту міську околицю. Не дуже привітним ранком, після нічного дощучу, коли ще не обсох асфальт, він сів у тролейбус, доїхав до кільцевої дороги. Після пересів у автобус, який і довів його до знайомої зупинки. Дивно, але і за десять років тут мало що змінилося — так само на кілометр тягнулась уздовж шосе бетонна стіна, з-за якої несміливо позирали на світ верхні поверхи казарм, червоніли п'ятикутні зірки на широких воротах прохідної, біля якої стояв вартовий з автоматом Калашнікова на грудях. (От би йому

такий автомат, хоча б з одним магазином.) Часом до прохідної і звідти торопко снували офіцери, солдатів не було видко. Як не було видко жодного прапорщика — вивелись вони в білоруському війську чи що? Питати про щось у офіцерів він не наважився, от у прапора вже, мабуть, спитав би. З цими, певно, можна було б порозумітися. А так з годину потупав удовж огорожі, щоб згледіти якусь дірку чи якогось самовольця біля неї, та марно. Затим постояв на зупинці, поки не підійшов автобус, обійшов ряд кіосків з різним дріб'язком. Ніде нічого придатного йому не трапилося, і він повернувся в місто.

Зброї у нього не було, і поки що невідомо було, де її взяти, а в голові вже марився той найрішучіший і найважливіший момент, до якого він готувався. Знав, однак, що буде це не просто, навіть складно і дуже небезпечно. Але коли зробити все, добре обміркувавши, зважливо і кутко, то вельми навіть можливо. Головне — уловити момент — на дорозі, на вулиці чи краще, коли вийде з машини. Виходить же він біля свого палацу чи десь на підприємствах, на будівництві, куди його заносить час від часу. Або ще — на спортивних комплексах, де він звичний і частий гість і учасник, бо дуже поважає спорт і піклується про своє здоров'я. Якби там уловити...

Рука стала боліти менше, правда, ще відало в плечі, особливо при різкому русі ліктя вгору. Кепсько, що минав час, і з ним розтавали його гроші, набутку ж їх не було жодного, все йшло на харчі. Вночі йому частенько снилося щось із його денних мрій, тільки той його супротивник з вигляду був ніби ведмідь — дебелий і патлатий. Ступак націлювався в нього з пістолета, але пальці ніби змертвіли, він не міг натиснути на спуск, а потвора наближалася. Тоді він кидався тікати, та ноги ставали ніби з вати, він не міг бігти, а потвора була вже поряд. На межі можливої загибелі щось утім переінакшувалося, починався інший сюжет, також малоприємний, але без попереднього жаху. Вночі він часто просинався у своїй металічній схованці, особливо коли в двір в'їжджала машина і фарами висвічувала гаражні щілини біля дверей. Тоді спалахувала тривожна думка: чи не по нього? Чи не розніюхали що? Може, про ту пам'ятну процесію, коли його побили, щось дізналися і прийшли його брати. Тоді охоплювали жаля і прикрість стосовно

себе — що не встиг, прогаяв, прогавив. Одначе минав час, а до нього ніхто не навідувався, і це обнадіювало. Мабуть, усе ж його прогавили.

Зате не прогавили щодо інших, певно, працювали як слід, не дарма їли свій міліцейський хліб. Якось уранці, коли він ще лежав під брезентиною на розкладачці, у двері тихо постукали — раз і другий. Він підхопився, подумалося: чи не дочка, яка й рази ще не прийшла до нього в гараж. Але то була не дочка — на вході, коли він відчинив двері, стояв Олексій, який ввічливо спитав:

— Не чули новину?

— Яку?

— Мінкевич гараж продає. Разом з машиною.

— Чого ж це він?

Олексій озирнувся, але не переступив порога гаража.

— Оштрафували. За демонстрацію. На шістдесят мільйонів.

— За ту?

— Так. Був організатором від БНФ. Тож затримали, суд і ось — штраф.

— Нічого собі! Шістдесят мільйонів..

Ступак не лише здивувався, а й тихо за себе порадувався, що тоді пощастило непомітно вивернутись, вислизнути зі змопівських рук. Усе ж недаремно афганець, має такий-сякий досвід, не те, що ці шпацирувальники по асфальту. Добре, що він не був зв'язаний з БНФ, це давало йому захист. А Олексій, мабуть, щось мав, інакше б так не стривожився тією новиною про Мінкевича. Що йому цей Мінкевич — брат чи сват? І все ж Олексій симпатичний хлопець, не базікало, може, варто б порадитися з ним про головний Ступаків клопіт? Проте ні, зміркував Ступак. Тільки те в секреті, що знає одна людина. Якщо дві, вважай, ніякого секрету нема. Це знав уже він твердо.

А може, довіритися Мінкевичу? Все ж, якщо бенеєфівець, то, мабуть, не сексот, не побіжить увечері на доповідь до «кума». А може, і побіжить? Що, в бенеєфі нема сексотів? Полінувалися, не наwerbували? Ні, ці не лінуються..

У той день зранку йшов дощ, було холоднувато, і Ступак, причинивши залізні двері, бавив час у лінощах. Саме враз було б випити, хоч би для тепла, але не було горілки, а йти під дощем до

гастроному він без зонти не наважувався. І він злісно думав про дружину-паскуду, яка, вигоняючи з дому, не кинула йому якоїсь одежини. Все ж він залишив їй квартиру, видану йому за пільгами як воїну-інтернаціоналісту, а вона чим віддячила? Хоч би прислала колись дочку відвідати, так де там — тримала в пазурах покірливе дівча, залякала звіром-батьком, котрий онде який місяць живе і справді, ніби звір, у цьому залізному барлогу. Та й добре, якби він був звір. Він хотів бути звіром, якби вийшло. Звіру тепер, мабуть, краще, ніж людині. Такий настав час.

Він одразу почув, як поруч забрязкали замки в гаражі Мінкевича. Ступак підхопився з розкладачки і поволі вийшов з дверей.

— Кажуть, і Ви продаєте? — запитав, привітавшись. Одягнений у спритну джинсову куртку Мінкевич скинув на нього заклопотане обличчя, з-за тонких окулярів зирнув на сусіда.

— Доводиться.

— Чого ж це?

— Щоб заплатити штраф.

— І великий штраф?

— По максимуму. Двісті мінімальних зарплат.

— Йопересете! І будете платити?

— А що ж робити? Опишуть майно...

Мінкевич казав це майже спокійно і розсудливо, як про щось звичайне і буденне, ніби й не переживаючи. Може, переживши вже. Розчинив настіж обидві половини дверей, зачепив на защіпку долі.

— І думаете відкупитися штрафом?

Мінкевич випростався, повернувся до нього і зітхнув.

— Штрафом, звичайно, не відкупишся. Від цього режиму взагалі нічим відкупитися неможливо. Треба піднімати народ, підвищувати його самосвідомість.

— Самосвідомість! Ви — самосвідомість, а він — сто тисяч ЗМОПу. Чия візьме? — запитав Ступак і змовк, чекаючи, що скаже на те освічений доцент.

— Що поробиш! — озвався той після паузи. — Взагалі демократія в боротьбі з тоталітаризмом не має адекватних засобів.

— Гівно тоді ви, а не демократи, — тихо, без злості сказав Ступак і пішов до свого гаража.

Як піднімати народ, він уже бачив, сам ледве не опинився в ролі здійсненого; спершу було навіть приємно, якимось навіть святково. Але коли їх лупонули гумовими «демократизаторами», цей народ, мов табун горобців, порхнув з вулиці. Аж пил пішов. На тому боці — сила, військо, міліція, КДБ, сотні тисяч сексотів, залізні кігті «вертикалі». Окрім того, суд, прокуратура і навіть адвокатура, новий декрет про яку тільки що надрукували, — усе в його руках.

Ця коротка розмова з Мінкевичем ще більше зміцнила Ступака в його намірі — лише так, як він задумав, і можна щось змінити в їхньому бідванні. На силу потрібно — силою. На гвалт — ще більшим гвалтом. Інакше кранти всім — і бенеєфівцям, і афганцям, і комуністам. Щоб домогтися царської влади, цей не зупиниться ні перед чим. Після царської захоче імператорської і так далі, аж до світового панування. Нахабства у нього вистачить. Особливо ж, коли його підтримають. А таких завжди підтримують, бо вони — сила. Ні, треба від нього рятуватись. І він, афганець Ступак — рятівник, яким він сам призначив себе. Ну й що, що сам? Спасителю-кілер, такого, може, і не було ще. Він буде перший.

Але зброї у нього все не було, а бакси в кишені розтавали — через день довелося розмінити і другу сотню. Як він не економив, стараючись їсти рідше, переважно хліб із салом, проте ціни в гастрономі кожного дня стрибали вгору. Люди аж стогнали зранку, побачивши нову ціну на хліб, кефір, молоко, яких, міркуючи по всьому, почали привозити в крамницю менше, ніж раніш; під вечір уже не можна було купити навіть хліба. Зате надвечірком крізь розчинені вікна та квартирки розносився по двору знайомий силуватий голос, повен похвальби, обіцянок, погроз до опозиції, проклятих бенеєфівців, які нівечили всі його плани ошчасливити народ. Народ же в нього завжди був славний, шановний і героїчний, який завжди робив правильний вибір і не помилявся — не помилявся і тепер, одностайно обравши наймудрішого керівника. Однак це вже переставало діяти на більшість слухачів, і якщо ще хоч щось надихало їх, то хіба повідомлення про чергові викриття в органах влади, усування і навіть посадки високих чиновників. Але не надовго, бо життя від того не ставало легшим, і тоді знову поставала необхідність викривати ворогів, шпигунів, відомих

емігрантів і деяких дипломатів — агентів ЦРУ. Сусіди біля гаражів уже не обмірковували політику самого, а тільки лаялись. І навіть твердокамінний комуніст Сазон Іванович і той почав ганьбити самого, хоча це, мабуть, тому, що компартія розкололася на дві, кожна з котрих підняла боротьбу з суперницею. Роботящий Плішка просто примовк, лише понуро палив, і коли одного разу Ступак спробував поговорити з ним, махнув рукою — то ваш клопіт. Мені вже не багато залилося...

Весь час думаючи про зброю і приглядаючися до людей, знайомих і випадкових стрічних, Ступак усі дні швендяв по місту, інколи забредав у центр до резиденції самого. Довго там стояти чи прогулюватись на виду у цивільних топтунів та міліціонерів було неможливо, і він діловим кроком, із заклопотаним виглядом тупав по одній вулиці, далі по другій, скоса спостерігаючи за тим, що діялося біля палацу. Під'їздів там було декілька, і всюди стирчала охорона — в міліцейській формі і в камуфляжі; всередині теж, мабуть, були вартові, туди було не поткнутись. Але йти неподалік по вулиці поки що не заборонялось, і Ступак усе міркував-думав: як би підловити певний момент...

Якось він, здається, натрапив на такий момент. Хоч і був з голими руками, але дещо згледів, ідучи від метро по вулиці вниз. Тільки минув світлофорне перехрестя, як почув різкий рух ззаду — то невідомо звідки вискочили один за одним три однаково чорні автомобілі закордонних марок, прудко підкотили до сходів головного під'їзду — одна ближче до дверей, інші — далі, певно, щоб прикрити першу від вулиці. З перших машин висипалося чоловік десять у камуфляжі, з автоматами й відразу розбіглися обабіч східців. Одночасно з останньої торопко вискочив високий на зріст чоловік у сірому костюмі і між охоронцями швидким кроком попрямував до дверей. Ті ніби самі по собі розчинилися і тут же лягнули ззаду за ним. Усе це зайняло кілька секунд, протягом яких пішохід Ступак зробив усього десять кроків.

Він згледів не так багато, однак це було доволі корисне спостереження; мабуть, кожний кілер чимало зрозумів би з нього. Найперше те, що все треба робити дуже хутко і нахабно, не здрейфити в останній момент, навіть якщо самому буде не врятуватись. Як не здрейфив він під Кандагаром, коли інші спасували

перед душманськими кулями. Зате він одержав орден. Шкода, не вдалося тоді збочити з дороги, щоб зирнути на плоди своєї праці — швидше погнали вперед. По трофеї, як завжди, завітали тиловики, котрі, казали, чимало там поживилися.

Відійшовши на пару кварталів од резиденції самого, він зайшов до магазину городини. Той був завалений екзотичними фруктами — від бананів до авокадо. Він же хотів купити огірків, та огірків тут не продавали, і він повернув назад. Тільки вислизнув з тісних дверей магазину, як зіткнувся з огрядним молодим чоловіком у модній тепер уніформі кольору трав'яного сміття, з командирським поясом на круглявому животі. Ступак зирнув у його обличчя і аж здригнувся: то був Шпак, давній його афганський знайомець, з яким він не бачився, може, літ вісім.

— Вітаю, Ступаче!

— Привіт...

Вони відступили трохи вбік, щоб не заважати перехожим, і Шпак притримав у своїй його руку, тим самим даючи зрозуміти, що радий цій зустрічі. Зайнятий власним клопотом Ступак узагалі був до неї байдужий — що йому колишній його службовець, хіба мало їх пройшло біля нього й забулося, не зустрінутих більше в житті. Але, видно, Шпак був іншої думки і не квапився прощатися.

— Дивлюсь, одразу і не впізнав навіть. Схуд якось...

— А ти, дивлюся, посправнішав, — сказав Ступак, позираючи в тверде, свіжопоголене лице Шпака. Своє лице він не голив, мабуть, з тиждень.

— Тож як живеш? Що робиш? Може, підприємцем став, бабки збиваєш?

— Ні, не став. А ти? Вже, мабуть, не служиш? — поцікавився Ступак, повівши поглядом по його новій ладній уніформі, грубих черевиках на товстій підошві.

— Знаєш, служу, — раптом сказав Шпак.

— Он як! — щиро здивувався Ступак. — У кадебе?

— Ні, не в кадебе. Забирай вище.

— Куди вже вище?

— А є куди. Слухай, а ти той... Який твій телефон? Треба б зустрітися, побалакати.

— Телефон? — промовив Ступак, відчувши певну ніякуватість при думці про телефон, до якого він давно не підступався. Але Шпак уже розчинив свій кейс, маючи намір записувати в блокноті, і Ступак назвав свій колишній телефон, яким тепер користувалася дружина.

— Я тобі зателефоную.

— Дивись.

Вони попрощались, і Ступак пішов собі далі, міркуючи, що все ж біс чи доля ділять справді нерівно. Навіть їх, афганців, що вижили в тій десятирічній війні, немовби щось заслужили, та опинилися в дуже різному становищі. Він, орденоносець Ступак, повернувся на свою «поштову скриньку», як і раніше, ішачити станочником, а цей прапорщик Шпак, що просидів два роки в Кабульській комендатурі, диви куди стрибонув! Вище, ніж у КДБ. У Ступаковому розумінні вище, ніж всемогутній КДБ, не могло бути нічого — ні у війську, ні в мирному житті, де неподільно і таємно верховодив КДБ. Усе військове і цивільне начальство призначалося тільки ним чи з його згоди, обминути в житті «органи» не випадало нікому. Виходить, прапорщик комендантської роти Шпак був їм більше придатний, ніж прапорщик десантного батальйону Ступак, і кожен одержав відповідно до заслуг. Ось така їхня афганська доля. Ну, але хай! Хутко стане відомо, хто чого справді вартий, невесело втішав себе Ступак.

Його вперто не полишали думки про зброю. Він ще двічі ходив на базар, одного разу прошвендяв там до закриття і після ще походив по задвір'ю, серед приїжджих вантажівок і легкових машин; довго стояв біля пивного ларка, задля годиться смакуючи пиво. А сам слухав, приглядався. В якогось кавказця навіть спитав, ніби жартом, чи нема пушки? Але той одразу ж злякано шаснув од нього — боком, боком і далі. Може, торгував наркотою і прийняв його за перевдягненого міліціонера. Також було небезпечно, кавказці могли і пришити.

Повертався з базару пізно, коли літнє сонце сповзло за невисокі дахи хрущовок і все подвір'я тануло в глухому затінку. Він тихо плентався до свого гаража, позираючи на колишні свої вікна на п'ятому поверсі, де тепер розкошувала його дружина-банкірка.

Злості на неї у нього не було, хоч і не зникала застаріла образа — вона там з генеральним директором, на м'якій тахті, з ванною і холодильником, а він тулиться в тісному гаражі, харчується як доведеться, за все літо не помився навіть під душем. Він власною кров'ю заслужив цю квартиру, а вона дарма користується нею. Де справедливість?

Ще здалеку згледів біля дверей свого гаража дівчинку, дочку Оленку, яка раз по раз стукала маленьким кулачком у залізні двері, ніби там хтось зачинився. Коли він підійшов, вона навіть не зраділа зустрічі і, мабуть, щоб швидше попрощатися, сунула йому в руки м'який папірець.

— Дядя сказав, щоб подзвонив.

На папірці було шість цифр телефону і все. Оленка побігла до матері, а він стояв, думав: хто б це міг бути? Але тут пригадав недавню зустріч зі Шпаком — не інакше то він. Значить, щось приспичило комендантському прапорщику.

Щоб подзвонити з автомата, потрібна була магнітна картка, якої Ступак не мав, — не купував принципово, бо нікому дзвонити не збирався. А додому, у свою квартиру, дочка не запросила, мабуть, так розпорядилася жінка. Що ж, після всього, що скоїлося, він туди і не ходак. Уже в сутінках біля гаража з'явився на своєму «запорожці» Олексій, у якого Ступак позичив на десять хвилин його картку і вийшов до автоматів на вулицю.

Він передчував правильно, то був Шпак, який тут же з притаманним таким людям напором обвалив на нього цілий потік слів.

— Послухай, де ти пропадаєш, є справа, треба зустрітись, я до тебе підскочу, скажи тільки, де ти живеш, в якому районі?

— А що таке?

— Не телефонна розмова, треба особисто, куди під'їхати? Я зараз, через десять хвилин на машині.

Ступак без жодної цікавості до тієї зустрічі назвав адресу, сказав, що чекатиме у дворі.

І справді, хвилин за двадцять з вулиці на подвір'я жваво, навіть хвацько влетіло вишневого кольору «Пежо-605». З переднього сидіння шофера крізь опущене скло виглядала усмішлива фізіономія Шпака.

— Привіт! Іди, сядемо.

Ступак обійшов машину і, легко прочинивши дверцята, опустився на м'яке переднє сидіння поряд із шофером. На задньому хтось мовчки сидів, не промовивши до нього жодного слова. Мабуть, слухав. Шпак був усе в тому ж камуфляжі, тільки з погонами — короткими міліцейськими погончиками на опущених плечах, де слабо означалося по чотири зірки — три разом і одна вище, трохи окремо. Це здивувало Ступака — коли встиг? Демобілізувалися разом прапорщиками, а цей, диви, уже капітан. Капітан міліції. Чому ж тоді він вищий за КДБ?

Певно, помітивши подив на обличчі Ступака, Шпак тим часом не став нічого таумачити, лише повернувся від керма і доброзичливо заусміхався.

— Ну, як живеш, сябре? Кажуть, без роботи, еге?

— Хто каже?

— Люди кажуть.

Виходить, уже знає, подумав Ступак, який також почав про дещо здогадуватись. Найперше — з ким має справу.

Почалася довга напориста розмова — і що, і де, і чим займався досі, про заробітки і гроші, і як справи в сім'ї. Ступак відповідав скупо, зовсім не хотілося йому в усьому розкриватися перед колишнім приятелем та незнайомцем ззаду, і він все думав: куди Шпак гне, ніби здогадавшись про його намір? Певне ж, не одна лише цікавість була в голові приятеля, щось же він мав більш важливе.

Так воно і сталося. Спаливши по три чи чотири «Мальборо», якими гість гостинно частував, Шпак нарешті приступив до головного.

— Слухай, є пропозиція послужити. Ти того вартий. А що — афганець, ветеран і так далі. Нагороджений бойовим орденом за виконання інтернаціонального обов'язку...

Далі Ступак слухав кепсько, з перших же слів він був ошелешений — послужити? Кому? Але кому — можна було здогадатись. І тут йому в голову кинулась ризикована думка: а що? Може, й добре. Може, це саме те, що йому треба.

— Так той... Гарзд.

— От і добре! Вважай, попередньо домовились. А тепер чекай, ми покличемо.

Давайте, кличте, злостиво думав Ступак, ідучи до свого гаража. Мабуть, дасте зброю, що мені і треба. Зараховуйте у ЗМОП.

Черга наступних днів минала в напруженому, довгому чеканні. Звичайно Ступак сидів чи лежав у гаражі за причиненими дверима, крізь щілину весь час позираючи на подвір'я — чи не з'явиться там знову Шпак. Либонь же повинен був з'явитися, покликати чи щось сказати. Про якийсь особливий спосіб зносин вони не домовлялись, і Ступак думав, що буде використано попередній. Однак минав час, бігли дні і ночі, а Шпак не показувався, і ніхто від нього не з'являвся теж. Може, вони там передумали, почав сумніватися Ступак.

Він уже не хотів, щоб передумували, він погодився, наважився, бо зрозумів, що це — найкращий для нього варіант. Можна сказати, йому здорово пощастило, якби лише вдалося. Якби лише не рознюхали про його участь у процесії, в тій літній демократичній акції, чи як вона там у них називається. Але поки що про те не було жодного знаку, і він гадав: може, і обійдеться. Гірше, що зовсім закінчувалися гроші, які Ступак якось мимоволі перестав економити і почав тратити тим більше, що менше їх залишалося. Він купив добрячу цурпалину ковбаси, помідорів, навіть пластикову пляшку олії і їв нишком з табуретки в гаражі. Думав, купувати автомат, може, не знадобиться — дадуть казенний, і це буде для нього економія, можна на харчі не скарити. Попоїсти сьогодні й завтра. А далі буде видно.

Якось дощового вихідного дня його гаражники не поїхали на дачі, зійшлися до своїх «коней», як казав Плішка. Сазон Іванович мав маленький автомобільний телевізор, який підключив до акумулятора, і той зранку тріщав і рипів різні роки та репи. Сазон лаяв їх, але слухав, може, тому, що іншого не передавали. Але ось зазвучав дуже знайомий голос, і Ступак вийшов зі свого гаража.

На багажнику Сазонової «волги» миготів бляклий екранчик, на якому стовбурчилися знайомі вуса самого, який то протиная звідти яструбиним позирком, коли говорив про «вошивих бліх» підприємців, то обдаровував усіх усмішливою лагідністю, коли згадував самовідданих «трудівниць-женин» або патріотичну молодь, що нібито йшла вервечкою в свій недавно створений «лукамо».

Потім його голос і зовсім перейшов на вибачальний тон. Ступак прислухався: це вже було цікаво. Виявляється, два журналісти з Росії перейшли кордон — туди й назад, і тепер сидять у тюрмі. Сам розводив руками: він і хотів би їх випустити, та не має права, все повинен вирішити суд; він же не може втручатись у справи правосуддя. Такий безправний начальник..

— Берии, Ежова на них нет! — обурювався Сазон, що на низькому ослінчику перебирав підшипник. Плішка також підійшов від свого гаража і добродушно зазначив:

— А й на Берію з Єжовим знайшлася управа.

Це був певний натяк, Сазон різко обернувся на сусіда — він був обурений.

— Управа! А порядок был. Через границу, как зайцы, не бегали. Граница была на замке. А этим дали волю..

Тут усі знали, що Сазонов був із чекістів, років з тридцять прослужив на кордоні, і гаражники, особливо небіжчик Олексійв дід, звали його Карацупою. Згодом перестали, коли довідались, що він разом з іншими був прирівняний до учасників ВВВ¹. Раніше і Ступак йому щось відповів би, але тепер ні: він не міг розкриватися до часу. Тим паче, якщо у нього почалася ця гра з міліцією.

— Але ж то російські журналісти, — гнув своє Плішка. — То як же ти проти росіян?

— Я против националистов!

— Білоруських? Чи і російських теж?

Сазон на це не відповів нічого, лише пробуркотів щось. Мабуть це питання було надто складне для простолінійного і категоричного прикордонника, вщент російського за національністю.

Нарешті гроші у Ступака і зовсім скінчилися, він доїв у гаражі засохлий краєць хліба і голодував зранку. Позичити вже не було в кого, Плішці він і без того був винний двадцять п'ять тисяч, Сазону, правда, менше, але тепер до Сазона він не хотів звертатися. Залишалося попросити у молодого Олексія, і Ступак од самого ранку чекав на нього в гаражі. Проте Олексій чомусь не з'являвся, може, десь поїхав, думав Ступак. Відлучитися кудись у місто він не наважувався, чекав, що повинен же приїхати до нього Шпак.

¹ Велика Вітчизняна війна. — Прим. ред.

Так і сидів до вечора голодний і дуже злий — на себе, на життя, на весь білий світ.

На другий день, однак, замість Олексія біля гаража появилася Олексійова дружина, худенька маленька чорнушка, з малим синком. Вона виглядала заплаканою і скуппо повідомила сумну новину:

— Альошу заарештували.

— За віщо?

— Та прислали повістку з прокуратури, що викликають як свідка. Щодо того мітингу. Він пішов і пропав. Виявилось, в прокуратурі й арештували. Що тепер вдіяти? — жураливо питала жінка.

Малий задумливо торгав пелену її коротенької, по моді, сукенки.

— Пусть не путается с бензэфовцами, — суворо зазначив Сазон.

— Нічого, не плач, — утішав Плішка. — В Гельсінський комітет треба. Там добра адвокатка є.

Ступак не сказав нічого і, щоб не ятрити душу, відійшов у темний куток свого гаража. Він відчував, що ніхто їй не допоможе — ні Гельсінський комітет, ні адвокатка, ні навіть сто адвокатів: суд і закон були в його руках, і він свою політику вів, як хотів, — напролом через закон і права, по долях людей, топтав конституцію і всі міжнародні угоди. Мабуть, зверне увагу він лише на силу. Але де вона була, та сила? Де і звідки було її взяти? Темний затурканий народ тільки й знає, що дивиться в його хитро-блатняцькі очі і підтримує, що він не скаже. Досить кому із закордоння заступитися за безневинні жертви, допомогти грішми, як тут же — розлючена буча в газетах і на телебаченні — змова, підступи ЦРУ, просування НАТО на схід.. Десь ворухнеться жменька опозиції, найвідважніші з якої йдуть на відчай душі, нівечать життя собі та родині. На що сподіватись?

Може, втім, через місяць після Шпакового приїзду все навколо Ступака раптом змінилося — завирувало, заметушилося, мов на пожежі. Вранці, тільки-но він поголився перед шматком дзеркала, дуже загрокала гаражним засувом дружина, яку підняли з ліжка. Ступак відчинив двері, і побачив її в гарному домашньому халаті, поряд стояли двоє в камуфляжі, а ззаду чорніла урядова «волга».

Його посадили на заднє сидіння і мовчки повезли кудись по місту, згодом — за околицю. Там повільно між дачними забудовами по лісу чи парку підїхали до якогось особняка з колонами. У Ступака аж неприємно занило під грудьми — куди це його? Чи таки не пронюхали чогось? Але, мабуть, таки навряд, хоча по хмурних обличчях його супутників і тих небагатьох, що траплялись назустріч, нічого не можна було зауважити — так уміли ховати все в собі. Чи, може, у них не було нічого, — подумав Ступак. Зате сите, як і в Шпака, обличчя нестарого ще полковника, до якого, нарешті, його привели, світилося благодаттю і приязністю.

— Сідайте, товаришу прапорщик, Ступак, здається? — спитав полковник і для певності зирнув у папірець на столі. — Тож як живете? Як здоров'я?

— Нічого, — стримано відказав Ступак. Він уже знав, що ці завжди так починають розмову — про життя і здоров'я, начебто це їх дуже цікавить.

Розмова, одначе, видалася тривала — про життя і про політику, внутрішню і зовнішню, комуністів і демократів. Видно по всьому, полковник був людиною говіркою і мав прірву часу. Ступак більше слухав, і коли полковник питав, скромно відповідав: так або ні. Схоже, його співбесідника це вдовольняло. Як можна було зрозуміти, його найбільше турбувало ставлення Ступака до опозиції, яка «шалено рветься до влади». А також той факт, що «НАТО оскаженіло просувається на схід». Ступак щось бурмотів у відповідь, що мало розумів сам, але думав: «У труні я хотів бачити те НАТО разом з тобою». Однак уголос не сказав нічого, навіть трохи побоювався, щоб полковник не відгадав його крамольні думки. Мабуть-таки не відгадав, бо в той час оповідав, як важливо протистояти агресії західного капіталу і рятувати батьківщину. Що він розумів під тим словом — Білорусь, СНД чи колишній СРСР — залишилося невідомим.

Даі Ступак півдня просидів ув окремому кабінеті — заповнював анкети. Їх було три або чотири відразу, на кількох сторінках, і він аж спітнів, докладно відповідаючи на десятки запитань — від першого, про ім'я, прізвище і по батькові та імена батьків, місце народження і смерті (де і коли померли, місця поховання і номери могил). Живого батька Ступак докладно атестував як

партизана і нагородженого, а мати... Він навіть не пам'ятав точно, в якому році вона померла, бо тоді був у Афгані. Сестра Олена жила під Москвою, проте він не знав, де, в якому місті (чи то в Жуковську, чи в Черняхівську), і гадав, як ліпше написати? Чи якщо не знаєш, то не писати нічого? Але тоді можуть присікати, що утаїв. І він написав перше, що прийшло в голову: місто Зеленогорськ, вулиця Космонавтів 10, кв. 20.

Пізніше в іншому кабінеті оформляв підписку про сувору секретність — це вже було, як він здогадався, по лінії безпеки. Хоч і приймав її лисуватий чоловік у модному двобортному піджаку з акуратно зав'язаною краваткою, поважності було навіть більше, ніж у кабінеті полковника. Якось дуже стримано, ніби випробувуючи його реакцію, чоловік вимовив йому в лице одне тільки слово «Музикант», і Ступак зрозумів усе. Колись це прізвисько приліпили до нього так само в дуже секретному відділі перед відправленням в Афган. З тої пори, правда, ніхто йому про нього не нагадував, і він уже думав: забули. Аж ні, не забули. Зрештою, тепер від нього нічого не вимагалось, а грати з ними у ті секретні гулі взагалі було неважко, хай потішаться. І він усе підписав.

Мабуть, до полудня, втім, усі папери були оформлені, їх забрала у нього красива, у міліцейській формі дівчина з дуже суворим позирком і двома зірками на погонах. В останній момент він навіть підморгнув їй, але та й оком не повела, склала його папери у вишукану зелену течку і замкнула в сірий сейф у кутку. Отже, буде зберігатися вічно і секретно, подумав Ступак. Після вже інший, білявий міліцейський сержант повіз його кудись у місто. Спроквола Ступак почав упізнавати вулиці, здається, їхній «уазик» рухався до госпіталю МВС. «А це для чого?» — спитав Ступак. «А медкомісія! — просто і доброзичливо відказав білобрисий шофер і хихикнув: — Перевірка на СНІД».

Оте вже мало Ступакові подобалося, хутчій — не подобалося зовсім. На якого диявола! — думав він, гублячи терпіння від цього докладного дослідження його персони. Що — він буде їм служити? У нього інша мета, йому б лише добратися до зброї. Мабуть, дадуть якогось «стечкіна» або «калашнікова», і він підловить момент. Власне здоров'я його мало цікавило, хай не цікавить воно й цих.

Але цих якраз дуже цікавило. До смерку його водили з кабінету в кабінет, з поверху на поверх, — слухали, мацали, вимірювали на апаратурі, просвічували його нутроці на мигтючих моніторах. Але все було в нормі, тиск же, сказали, мов у юнака, і його похвалили. «Алкоголь вживаєте? — спитався суворий лікар, під халатом на плечах якого муляли тверді погони. Ступак з наївним виглядом покрутив головою: «Ну що ви?» Трохи затримав на ньому свій пронизливий погляд хірург, коли побачив синювату відмітину на плечі. «Що — вогнестріальна?» — «Афган», — коротко відмовив Ступак. «А це — удар?» — доволі грубо помацав він слід від недавньої змопівської палки. «Упав...» — «По п'янці?» — усміхнувся лікар, щось розуміючи. Ступак те покинув без відповіді — здається, вони і так порозумілися. Далі була кардіограма з дротами, які обплутали його руки й ноги, окуліст зі своєю таблицею на стіні і в кінці дивнувата розмова з психіатром. Єдине, що з неї запам'ятав Ступак, були прискіпливі питання про випивку та наркотику. І те, й інше Ступак рішуче заперечував, сказав, що ніколи ні-ні, згадуючи при цьому, як у тому ж Афгані, і не раз, вони добре-таки кейфували анашею. Шкода, після кинув. Якби не кинув, може, краще було б, несподівано подумав він, сидючи перед хитруном-психіатром. Здається, стан його здоров'я задовольнив їх. Його тим більше.

До свого гаража він приплентався, коли вже стемніло, поряд у дворі світився ліхтар, горіли вікна у хрущовках. Знав, тепер там усі встромилися у свої сяючі скриньки — хто на музичні шоу, на кривляк-танцюристів зі шнурами в руках, а найбільше, мабуть, на черговий номер самого. Майже кожного вечора той виступав зі своїм гіпнозом — то загрозово-суворо, коли говорив про опозицію, яка має від ЦРУ завдання його знищити, то щедро обдаровуючи всіх білозубою усмішкою з-під розкішних вусів, коли звертався до глядачів. Особливо глядачок, яких він частенько принижено благов підтримати його у святій боротьбі за добробут народу. Слухаючи його піддесливі звороти, жінки були готові на що хочеш — з такими проханнями до них ніхто раніше не звертався. Тим паче, з великих начальників, не згадуючи вже власних чоловіків, які давно не визнавали нічого в житті, крім пляшки. Мужики не любили політику, яка цікавила їх тим менше, чим гір-

ще жилося. Зате вона дедалі більше захоплювала жінок, особливо тому, що в ній верховодив він — такий знаменитий, привабливий, майже нежонатий, який уособлював недосяжні жіночі мрії про мужчину-кавалера, мужчину-лідера. І тим вабив.

Ну, але залишилося недовго.

Так думав Ступак, злостиво чекаючи, коли його покличуть знову. Повинні ж нарешті покликати, він уже прагнув цього. Хоч би тому, що їсти не було зовсім, два дні тому позичив пару тисяч у колишнього сусіда по квартирі, якого підстеріг у дворі. Перш ніж вийняти гроші, сусід рясно поплакався, нарікаючи на життя, малу пенсію, безпутню дочку, яка не хоче працювати і звикла жити на його пенсію. Ступак утішив його, що хутко одержить зарплату й розрахується. І опустив при цьому очі, бо дивитися на старого було ніяково.

Цього разу до нього завітав сам Шпак, на тому самому вишневого кольору «пежо», в камуфляжі, але вже з погонами майора на широких плечах. «Хутко, бач, у них ростуть кадри!» — з несподіваною задрістю подумав Ступак, сідаючи поряд з колишнім колегою-прапорщиком. Цей майор почав розповідати йому, як багато доводиться працювати (робота ж ненормована), як задураливо і небезпечно, хоч почесно і відповідально. «А зарплата як?» — стримано спитав Ступак про те, що його тепер найбільше цікавило. «Зарплата нічого. Тобі такої і не снилося, — сказав Шпак. — На початку три мільйони, ну підйомні і так далі. Не пошкодуєш».

Ступак внутрішньо порадувався, хоч і не подав знаку, та по правді і слабо повірив, пригадавши доцента Мінкевича з його шістдесятма мільйонами штрафу. Може, майор Шпак і одержує три мільйони, а він же прапорщик..

— Жити поки що будеш в офіцерському готелі. А там побачимо, — сказав Шпак, коли вони під'їхали до чергової бетонної стіни з прохідною та шлагбаумом.

Тут, певно, виявилася змопівська база чи що. Кілька годин Ступак з такими, як сам, новачками, молодими хлопцями зі свіжими рожевими обличчями, обмундировувався на захаращеному скриньками та тюками речовому складі. Йому видали цілу купу обмундирування — зелену і строкату, кольору сміття, святкову і повсякденну, міцні грубі черевики, пілотку і берет, теплу куртку і

тільняшки — аж три штуки. І навіть добрий шматок бязі — на комірці. Як у війську. Тільки у війську так багато ніколи не давали. Економили. Хлопцям, що перевдягалися з ним разом, дуже сподобалися ремені. «Офіцерські», — захоплено сказав один, трохи старший за решту. Ремені справді були незвичайні, з товстої, прошитої шкіри при гарних пряжках, не те, що з металічними бляхами у війську. Ступак перевдягнувся в нове, зі свіжим приємним запахом; свої смердючі труси, озирнувшись, запхнув до бляшаної урни, і його повели через подвір'я в офіцерський готель.

Вперше за літо він з насолодою простягся на чистому новому простирадлі, владнав скулді плечі на ладній подушці. Завтра сказали підстригтись, — хай, він підстрижеться. І ще сказали, вуса можна не голити, тут поважають вусатих. Друге ліжко в кімнаті було акуратно заслане, мабуть когось чекало. Може, також новенького.

Служба поширювалась, комплектувалась, удосконалювалась — як і належить за міцної влади. Цікаво було Ступакові вдруге пережити те, що вже було пережито в його військовому юнацтві, в Афгані і після.

Демобілізувавшись сім років тому, думав, що пережите ніколи вже не повториться. Аж ось, обіцяло повторитися, хоч і на іншому витку життя.

Але дуже подібному. Як до того треба поставитись, часом він переставав розуміти. Єдине відчував, що буде ситий, доглянутий, а там.. А там побачимо, як воно буде, думав Ступак.

Збулося майже так, як він міркував. Назавтра він добре поснідав на першому поверсі змопівської їдальні, з'їв пару котлет з гарніром, макаронну запіканку, випив склянку ряжанки і ще — солодкого чаю. Мов на курорті чи в будинку відпочинку. Довкола з куди меншим, ніж у нього, апетитом снідали за столами інші змопівці, молоді хлопці з сержантськими погонами на плечах. У нього погонів ще не було, і він трохи турбувався з тої причини. Адже у війську чи в міліції всі мусили мати погони, які визначали статус кожного. Без погонів ти ніхто. Просто цивільна людина, не більше.

Той і наступні два дні були заняття — у класах і на плаву, як колись у війську. Хіба що, крім теорії, їх навчали якоїсь дивної

практики — як відбивати напади демонстрантів, нападати самим, шикуватись і перешиковуватись у щільні шереди. Вивчали також властивості різних сльозоточивих і бойових газів — у балончиках, димових шашках, гранатах. У програмі ще значилися найновіші секретні засоби в боротьбі з терористами, екстремістами і радикалами. Ступак слухав усе не дуже уважно, мов уві сні; будова і властивості хімічних засобів його не дуже цікавили, його цікавила зброя. Але про зброю чомусь розмови поки що не було.

Згодом він зрозумів, чому не було.

Мабуть, усі ці хлопці-змпівці, хто раніше, хто пізніше, служили в армії і військову зброю знали, стріляли не раз з АК і кулеметів — це не було для них новиною. Їм же тут готували якусь новину, і вони чекали її.

Але одного разу, ще беззбройних, їх підняли по тривозі на світанку, наказали розібрати бойове спорядження — білі щити, шоломи, надягти важкі бронежилети, взяти палки і — хутчій на посадку в «камази». Ще цілком не розвидніло, вони кудись їхали, зупинялися, повертали назад, ніби намагаючись заплутати ворога, і тільки годині о десятій вивантажилися біля резиденції самого. Тут уже був майор Шпак, гурт інших майорів та полковників; змпівців вишикували в три шереди впоперек вулиці — якраз, як тоді, влітку, коли він потрапив у халепу. Як би не потрапити знову, застережливо подумав Ступак, опинившись у передній шерезі. Як і всі, він стояв плече до плеча з сусідами, молодими хлопцями, тримаючи біля ніг легкий дюралевий щит, з гумовим «демократизатором» у правій руці. Рука й плече майже перестали боліти, і він, щоб переконатися в цьому, трохи помахав над собою палкою і заспокоївся. Деякий час на вулиці було майже пусто, рух транспорту зупинився, проспект перекрили з обох боків. Взагалі навколо було спокійно і тихо, якби не тривожна збудженість начальства, яке, мов очманіле, носилося перед змпівцями; хтось із них бігав до чорної «волги», що притулилася до будинку ззаду. Всі чекали.

Години після десятої здаля на вулиці з'явилися демонстранти. Спершу стало видно над їхніми головами біло-червоно-білі стяги на високих легких жердинках, плакати; потім — і передні шереди з молодих чоловіків і дівчат, що з піснями неторопомко йшли по

проспекту. Деякі з них вели за руки дітей. Ступак спробував зрозуміти, скільки їх там було, визначити хоч приблизно, та не зумів. Було надто багато. Тисячі. Угледівши тут цю перешкоду впоперек проспекту, демонстранти жвавіше замахали стягами, донеслися крики «Ганьба!», «Зрадники!», «Гестапо!» Хтось із начальства вертко крутнувся перед шеретами. «Вони нас ображають!» — пронизливим голосом крикнув до змовців. Ступак внутрішньо хмикнув, переборюючи, втім, легкий страхітливий подих з проспекту. Все ж робилося ніякувато. Мабуть, сутички їм не минути, як би не сталося гірше, ніж улітку. В той час ззаду прозвучала команда, всі в шерезі опустили на обличчя прозорі захисні козирки — підготувалися. Тим часом демонстранти підійшли ближче, добре стало видно передніх — молодих чоловіків, хлопців і дівчат, що, побравшись за руки, як і раніше, не поспішаючи, наближались. На середині колони під величезним хрещатим штандартом крокував високий худорлявий чоловік з лисуватою головою і туго стиснутими щелепами. То був знаменитий Зенон, його Ступак якось бачив по весні на мітингу. Коли вони підійшли ще ближче, ззаду за ЗМОПом знову гиркнула команда, і всі три змовські шерези вибухнули залізним гуркотом, який заглушив усю вулицю. Ступак разом з усіма шалено лупив по щиті гумовою палкою і внутрішньо посміювався з демонстрантів. Злякалися чи ні, було невідомо, але, підійшовши ще ближче, процесія спинилася. Вперед з мегафоном у руках вийшов Зенон.

— Панове поліцейські! — потужно прозвучало з мегафона і вмить заглухло в ще більш несамотому гуркоті ЗМОПу.

Так лідер БНФ кілька разів спробував звернутися до ЗМОПу, але той не хотів його слухати. Тоді з безладних передніх шерез демонстрантів, на яких напірали задні, почали вискакувати окремі люди, молоді хлопці, махаючи руками, намагалися щось доводити змовцям. Зенон кидався до них, щоб спинити й вернути назад у шерези, які вже перетворилися на строкатий крикливий натовп, що переставав будь-кому підпорядковуватись. Задні напірали на передніх, дехто на правому фланзі вже зіткнувся зі змовцями. Почулися крики, через мить шерези демонстрантів зовсім розвалилися, їхній фланг перемішався зі змовським. Грюкіт палками по щитах якось поволі спинився — почався стихійний гвалт. Туди,

ліворуч, кинулися начальники з мегафонами, зазвучали їхні погрозові команди і лайка. Там же Ступак незабаром угледів крутоплечу постать Шпака, який також упадав — кричав, командував, погрожував. Декількох хлопців з плакатами і стягами змопівці захопили у свій ланцюг, але демонстранти почали їх лупити тим, що тримали в руках. Змопівці не поступалися, намагалися тримати своє місце, щоб не зрушити стрій. Але це їм кепсько вдавалося — в кількох місцях шереди скривилися, гурт змопівців сам опинився в оточенні демонстрантів. Кількох демонстрантів, відокремлених від основної маси, змопівці тиснули до стіни будинку, а ті не піддавалися. На середину шереди також насадали. Ступак ледве встиг мотнути головою, щоб ухилитися від удару, як бамбукова тичка зі стягом пашнула над ним, мабуть, мітивши в заднього за ним змопівця. Випустивши палку, Ступак ухопився рукою за легку полотнину стяга і рвонув униз, тканина відірвалася наполовину від древка. Наступним ривком він одірвав її всю і вхопив знову свою палку.

Сутичка далі, втім, не пішла; схоже, Зенон догукався до своїх хлопців, і ті спрокволу відринули. Декількох усе ж схопили міліціонери і змопівці. Решта відійшли, почали повертати на проспекті назад — здається, вони змінювали маршрут руху на інший. Змопівці, постоявши трохи, зійшлися по команді в гурт і, перекурувши, посідали в свої «камази». Ступак потроху став заспокоюватись, відкрита небезпека минула, але на душі було майже паскудно. Було таке відчуття, що він устряв не туди. Хоча що він зробив — тільки постояв у строю. Навіть нікого не вдарив ні разу.

За день, однак, те відчуття минуло. Він одержав підйомні — аж дев'ять мільйонів «зайців» і перед строем — погони з двома зірками — став лейтенантом. Полковник, начальник штабу, оголосив йому подяку за «зразкові дії з відбиття нападу екстремістів» і сказав, що лейтенант Ступак буде командувати взводом. Що ж, взвод — справа нехитра, він в Афгані вже командував взводом, хоч тоді був ще старшим сержантом. Відчуваючи, як у внутрішніх кишнях муляло по дві тугі пачки купюр, злостиво подумав про жінку, яка навряд чи дочекалася такого набутку від свого гендиректора. А він ось здобув! Тоді ж подумав, що, певно, дарма продав гараж, який вельми навіть може знадобитись. Хоча ж він

не зовсім продав, а завдаток як-небудь поверне. Якщо до того часу Волинець не сяде в тюрму. Чи його не підстрелять у під'їзді. Шкода, але що ж, виходить, така його доля. У кожного своя доля. Про свій нав'язливий страхітливий намір він згадував усе рідше, того вимагали щоденні клопоти. Знову ж зброї їм усе не давали, випробовували чи що?

Ну й дідько з ними, думав Ступак, що йому зброя? Чи він не настрілявся в Афгані? Він уже почав думати, що хай би її не давали якнайдовше, хоч би місяців два, щоб він порозкошував на міліцейських харчах, відлежався на білих простирадлах. А то ще й придбав квартиру. На вечірній бесіді з особовим складом полковник сказав, що офіцерам дадуть квартири чи покращать старі — будується будинок у престижному районі, близько від станції метро. Хтось спитав: так то ж для творчої інтелігенції, як писали в газетах. Десять квартир письменникам, а тридцять п'ять нам. Ми в більшій повазі, ніж п'янюги-письменники, які наскрізь бенеєфівіці. Що ж, одержати свою квартиру без цієї сволоти Людки було дуже спокусливо, думав Ступак. Якби ще й придбати іномарку, таку, як у Шпака. А що, чи він не заслужив? Хоч в Афгані.

По вечорах у червоному кутку, як у них називалася велика кутова зала, працював телевізор, перед яким звичайно сиділи змолівці. Переважно цікавилися московськими шоу, співаками, співачками, менше — новинами спорту. Але в певний час телевізор перемикали на місцевий канал, і тоді всі стихали, дивилися і слухали самого. Ступак слухав також, і, дивно, тепер і виступ, і жести, і обличчя самого не викликали у нього давнішого злостивого почуття, хіба одне — байдужість. Про свій колишній намір він старався не думати, непевно казав собі в думках: побачимо. Поживемо, побачимо, як воно буде.

Якось у вихідний він зважився завітати до своєї хрущовки. Потрібно було забрати партбілет (сказали, що буде добре, якщо він відновиться в компартії. В якій з двох — то його особиста справа). А головне, йому потрібен був орден, який валявся десь у жіночій шафі. Добре, жінки не було вдома, була тільки дочка, вона показала шафу, що тепер стояла в передпокої, а вся вітальня була тісно заставлена новими столиками і кріслами від шикарного німецького гарнітура. Дочка без великої радості від зустрічі з бать-

ком похвалилася, що мати — вже директор банку. Ступак тихо позаздрив дружині — виходить, не всім кепсько, є люди, яким і тепер щастить. Довго не затримуючись у квартирі, він знайшов усе, що було треба і, вийшовши з під'їзду, повернув до гаражів під липами. Тут його першим угадів сивоголовий Сазон, дуже здивувався його уніформі. Позіхаючи беззубим ротом, усе оглядав його з голови до ніг і захоплювався:

— Вот и я когда-то... Такой молодой, подтянутый..

Виліз із-під свого «запорожця» Плішка, стримано повітався.

— Дивись ти — лейтенант міліції! А нам і не сказав нічого, все в секреті. І скільки платять?

Ступак йому не відповів, справді, хай буде в секреті. Знов же, про це недавно він давав підписку — не згадати яку за короткий час. Отже, випадало мовчати.

— А де Олексій? — поцікавився він, побачивши два замки на залізних дверях колишнього сусіда.

— Е, Олексій! Олексій з'їхав, — сказав Плішка.

— Куди з'їхав?

— Нам не сказав. У Німеччину чи далі. Може, в Ізраїль.

— Як в Ізраїль? — здивувався Ступак. — Він же білорус.

— Он-то білорус. А вот жена — довольно сомнительных кровей, — туманно розтлумачив Сазон.

Ступак промовчав. Йому було шкода Олексія, який колись його врятував. Якби на півхвилини пізніше — його б уже не було тут. Ні тут, ні у ЗМОПі, подумав Ступак. І ці дідки не дивувалися б з його камуфляжу. Зрештою, може, й добре Олексієві. Якби в нього, Ступака, дружина була не білоруска, він би також з'їхав. В Ізраїль чи хоч до чорта лисого. А так ось потрапив на службу, продав дияволу душу.

Але, може, так ще й краще.

Того ж дня ввечері, тільки-но він повернувся з міста, черговий сказав, що його викликає підполковник Шпак. Ступак трохи вразився: чому підполковник? Недавно ще був майором, а тепер підполковник, чи не напугав черговий? Але не напугав. У штабі його справді чекав колишній колега, в якого тепер на погонах блищали дві великі зірки, він зосереджено розглядав на столі якийсь папір. Поруч стояли ще офіцери, мабуть, усі вивчали наказ.

— лейтенанте Ступак, наказано зібрати речі і до штабу. Через півгодини від'їзд.

— Куди? — вирвалось у Ступака.

— До іншого місця служби.

Ось тобі й на — вже й до іншого. Треба було б здивуватись, але Ступак перестав уже тут дивуватись. Офіцери обступили Шпака, а він пішов до готелю, зібрав своє небагате майно. За півгодини його вже везли в закритому «уралі» кудись за місто. В кузові поряд сиділи ще три чоловіки — всі з їхнього ЗМОПу. Але вони були мало знайомі Ступакові, і він мовчав. Незабаром, однак, машина спинилася, вони виїздили. Навколо у вечірніх сутінках стояли височезні сосни, а під ними розміщувалися широкі низькі будівлі-дачі. Це була, як він здогадався, стара урядова резиденція, куди їх привезли, щоби поповнити особисту охорону самого. «Оце попав!» — знову здивувався Ступак, ще не знаючи, радіти з цієї нагоди чи журитися. Однак зовні він не виказував нічого, тільки слухав і виконував усе, що наказували, йшов, куди вели. Знову були анкети, підписки, навіть підпис суворої таємної присяги. Все це він робив наче машинально, наче якийсь безвільний зомбі; свій давній намір засунув углиб пам'яті і навіть трохи тривожився, щоб його не зауважили.

За кілька днів, утім, довелося радіти, коли їх тут озброювали, чого він не дочекався у ЗМОПі. І не якимись хваленими кочергами АК, що відбивали плече при стрільбі і чимало заважали на марші, а новенькими коротунами «узі». Дуже спритні видались автоматики, ніби самі просилися в руки і зовсім не заважали — хоч на плечі, хоч на грудях. Б'ють, казали, за двадцять кроків у горобця при нульовому розсіюванні. Ступак ретельно витер з воронованого металу лишок негустого мастила, руками поважив у зібраному стані. Він був задоволений. Може, згодиться.

Клопоту в цьому бору було, втім, не дуже, декотрі групами кудись їздили, вертались і мовчали.

Політобробка, як завважив Ступак, велася в інтенсивному темпі, регулярно, колективно й індивідуально. Вдень і особливо ввечері завжди по одному кудись викликали, щось з'ясовували, з деякими довго розмовляли. Так старанно не обробляли навіть замполіти у війську. Ну, але тут було не військо і навіть не ЗМОП.

Бери вище. Вони — еліта безпеки, як сказав новий полковник, кращі з найкращих. Особиста охорона. Хоча того, кого їм належало охороняти й обороняти «вплоть до пожертвування собст-венной жизнью», вони навіть не бачили. Ні зблизька, ні здала. Відчували, що він десь тут побіч, у цих домівках-дачах між сосен, але де конкретно — не знав ніхто. І ніхто про те ні в кого не питався — було заборонено. Взагалі це був підрозділ мовчунів. Вони мовчали з начальством, мовчали в строю, мовчали в ідальні й на відпочинку. Те мовчання часом починало пригнічувати. Але Ступак думав: хай! Уже він чогось дочекається. Кепсько, що не було як випити. При тому, що грошей уже набралися повні ки-шені, декілька пачок «зайців» він залишив у тумбочці, укутавши газетою. І ніхто їх не вкрав. Мабуть, грошей у них вистачало. Зате бракувало часу, щоб їх реалізувати, ізоляція була чудова. Мовби у в'язниці. Мабуть, то була їхня плата за ситий добробут і некурну працю. Плата волею. Ну, але що зробиш — на цьому світі за все треба платити. Заплатить і він.

Одного разу вранці їх вишикували в спортзалі, всіх чоловік тридцять, що були тепер ядром групи «Альфа», як їх уже називали. Казали, що поки що тридцять, але буде триста, бо треба міцнити щит і меч керівника держави. На тому шикуванні з са-мого початку були чи не всі їхні начальники разом з головним полковником — огрядним бугаєм, що зверху форменого кітеля носив шкіряне пальто — для маскуванню. Врешті, так тут ходив не один він, а й ще декотрі, теж маскувалися, чи що? Вони, може, з годину простояли в строю, начальники все оглядали виправку і підкомірці, і чистоту взуття, і чи всі добре поголені. Ніхто не ка-зав нічого, але вони почали здогадуватись, чи не заявиться до них сам? І справді — товстий гримнув команду, і з головного входу показався він. Цього разу він також був у камуфляжі, новенькому, акуратному, який добре пасував до його спортивної статури. Не-гучним, якимсь теплуватим, майже хатнім голосом він дозволив «вільно» і підійшов до правого флангу, де стояли найдовгов'язіші, фізично найбільш накачані хлопці, почав з усіма вітатися за руку. То було щось нове — щоб великий начальник вітався з кожним у строю окремо. Вони всі, мов зачаровані, шалено вглядалися в його хитрувато-усмішливе обличчя, в якому тепер не було й сліду

від його недавньої телевізійної суворості — були тільки теплота і співчуття. Коли черга дійшла до Ступака, здалося: він з якимось особливим почуттям зирнув у Ступакові очі, ніби продивляючися в самий глиб душі. Потиск руки був дужий, Ступак відповів таким же, і відчув, що він задоволений. Порукалися, як належить, — по-чоловічому. По-військовому. Бо тепер обидва були військові, хоч той і походив з міліціонерів. Правда, тепер уже і Ступак також.

Обійшовши стрій, він став на середину зали і почав промовляти. Говорив негучно, тихим хриплавим голосом і, стоячи за п'ять кроків од Ступака, здався йому зовсім не молодим, швидше підстаркуватим і стомленим. А говорив про те, що дуже сподівається на свою службу безпеки, до якої вони мають честь належати, що вона — головна його підпора, для них він не пошкодує нічого і буде піклуватися про кожного, як рідний батько. Якщо в кого є будь-яка потреба, хай іде просто до нього і розкаже — він зробить усе. Бо він їх усіх любить, як батько любить синів, що в нього більше нікого нема, крім них, хлопців безпеки, та ще народу, який обрав його на найвищий пост. Що народ — головна його турбота і головна любов, особливо такий народ, як наш, який вічно бідує в нужді, страждає протягом всієї історії, що це він знає як професіонал-історик. Що цей народ заслуговує на кращу долю, ніж та, яку йому вготували зрадники-націоналісти, всі ці позняки, шарецькі та карпенки, які давно запродалися ЦРУ та іншим закордонним спецслужбам і тепер розробляють найхитромудріші плани, щоб фізично знищити його і залишити сиротою любий білоруський народ. Тому велике сподівання на них — честь його безпеки, в руках якої його життя і майбутнє народу.

Ступак за життя чимало переслухав різних агітаторів-пропагандистів, у тому числі в армії, і ніколи не сприймав їх серйозно, завжди слухав хіба одним вухом. Не хотілося вірити й цьому. Але якась уперта сила помалу-помалу, а таки діяла на його свідомість; натиск і ширість міркування почали доходити до його розуміння. Найперше якимось немов мимоволі само собою хотілося в те повірити. Так щиро було все сказано, що з'явилася співчутлива думка: справді, як нелегко бути керівником такого масштабу, як небезпечно й відповідально.

З цією думкою-почуттям Ступак і стояв у строю, трошки ніби задумавшись, як почув, що промова перейшла на афганську тему, і аж здригнувся, коли той, позираючи в його бік, промовив:

— Вон пусть скажет Саша Ступак, он участник, отмеченный наградами. Он на своих плечах вынес груз дружбы с братским афганским народом..

Почуття здивування кольнуло Ступака — диви ти, він знає! Знає про Афган, навіть називає його по імені, чого в Ступака не траплялося навіть у війську, навіть у Афгані. Незвичайна, дивовижна людина, зніжковівши, думав Ступак. Не сказати, одначе, щоб ті теплі слова порадували його, — збентежили, це точно. І він, замислений, пішов до курильні, коли все скінчилося і стрій розпустили. Він нічого не міг нікому сказати про свої враження від тієї зустрічі, та тут ніхто й не говорив про неї нічого, всі затаєно мовчали, тільки начебто пильніше приглядалися один до одного, ніби випробовуючи: ну що? Ну як? Були то лише мовчазні питання без відповідей.

Несподівано настав момент, про який Ступак стільки передумав колись, до якого весь час мимовіль готувався. Трапилось, як і багато що в його житті, раптово, зненацька, найбрутальніше.

Вранці, ще до сніданку, під їхню лісову домівку підкотили відразу три чорні «ландровери», в які порско, наче миші в норі, шаснули їх строкаті постаті зі своїми новенькими, ще пахучими від мастила «узі». Під команди незнайомого підполковника в шкіряному пальто хутко під їхали до прохідної номерного заводу на міській околиці, який недавно ще був «поштовою скринькою»; відразу заїхали в двір і вивантажилися біля будинку заводоуправління. Тут живо розбіглися двома шерезами впоперек східців, утворивши неширокий, але й не вузький коридор до дверей, і застигли. Інші, що приїхали раніше, були вже всередині. Всі мовчали, втім Ступакові стало зрозуміло, що вони забезпечували приїзд самого. Ступак вільно стояв на другій знизу приступці і думав, що те саме, що володіло ним стільки часу, здається, врешті, наблизилося впритул. Нарешті він дочекався можливості, про яку стільки передумав, до якої прагнув. Ріжок автомата був повний патронів, сам автомат на грудях у повній готовності. Не вистачало хіба останньої краплі рішучості. Але чому? Хіба що-небудь було їм не осмислено, чи щось з'явилось нове?

Щось усе ж він не встиг додумати, щоб остаточно наважитись, коли до приступок несподівано підлетів один міліцейський «мерседес» з блимавкою впоперек даху, за ним другий такий самий. З них моторно повистрибували люди в масках, розбіглися неподалік по заводському довкіллю. Тоді підкотив і третій автомобіль, важкий, мабуть, броньований «каділак», з якого крізь послужливо розчинені двері легко вискочив він. Цього разу він був у темному, добре відпрасованому костюмі, при довгій, до пула, краватці; швидким, майже хижим позирком кинув ув один бік, у другий, певно, щоби переконатися, що варта на місці і його охорона забезпечена. Його тверде, владне обличчя тепер несло незламну злу суворість. Тим самим уїдлигим позирком він окинув змертвілу варту і, здалося, ніби спіткнувся на такий же, як у нього, вусатій фізіономії Ступака. Ступак невмисне ворухнув од нього коротеньким дулом автомата, мимоволі спрямовуючи його вбік. Тоді ж тривожно сіпнулися біля перенісся русяві брови, але більше — нічого. Ступак обмер, а той пружисто скочив через дві приступки вище і вмить опинився біля високих дверей, де його чекав великий гурт у цивільному і в масках. Вони всі разом зникли в приміщенні. Ступак послабив свої напружені мускули і видихнув.

Два шереги ще стояли на приступках, але попереднє напруження минуло, можна було розслабитися. Щось було не зрозуміло Ступакові — чомусь навіть кривдно, та він не міг розібратись, чому. Може, за своє минуле, пережите, а може — за сьогоднішнє — цього він зрозуміти не міг. Одне було певно — кілер з нього поки що не вийшов, і, дивно, це тепер почало ним відчуватись ніби полегшення. Ніби він урятував життя. Найперше, може, своє власне. Магазин його «узі» залишився цілий, його належало берегти і застосовувати лише в крайньому випадку. Але де той крайній випадок і хто буде визначати його? Вже, мабуть, не він. З прикрістю Ступак відчував, що непомітно і назавжди втрачає своє самовільне право, яким уже розпоряджалися інші.

А він що ж — він мусив чекати і підпорядковуватись. І він чекав, може, з годину чи більше, стоячи все на тому ж приступку, хіба змінюючи упор ноги. Хлопці побіч також чекали. Іншої команди їм не давали, і Ступак почав думати, що про них забулися. Аж ні! Полковник у шкірянці щось гаркнув з дверей, і вони

завмерли. Ступак чекав знову побачити самого, та замість нього в розчинених дверях з'явилися двоє в сірих піджаках — високий і нижчий, яких тісненько обступили хлопці в масках. Ті двоє йшли, потупивши долу сиві голови, якимось неприродно однаково тримаючи за спиною руки. І лише коли спускалися по приступках, Ступак убачив на їхніх руках блискучі кайданки. Тоді йому багато що стало зрозуміло. Але щось заплутувалося ще більше.

Арештованих повезли в міліцейській машині, а вони все стояли на приступках, мабуть, чекали на самого. І Ступак думав, що його життя кудись повернулося. Хоча хто зна, яким ще боком воно може повернутися знову. Все-таки життя кожного свою силу має — часом злу, недобру силу...

1998 р.

ЗМІСТ

Круглянський міст.....	9
Пастка.....	101
«Покохай мене, солдатику».....	143
Вовча яма.....	205
Афганець.....	269

Літературно-художнє видання

Василь БИКОВ
Круглянський міст

Видавництво «Книга», 2011

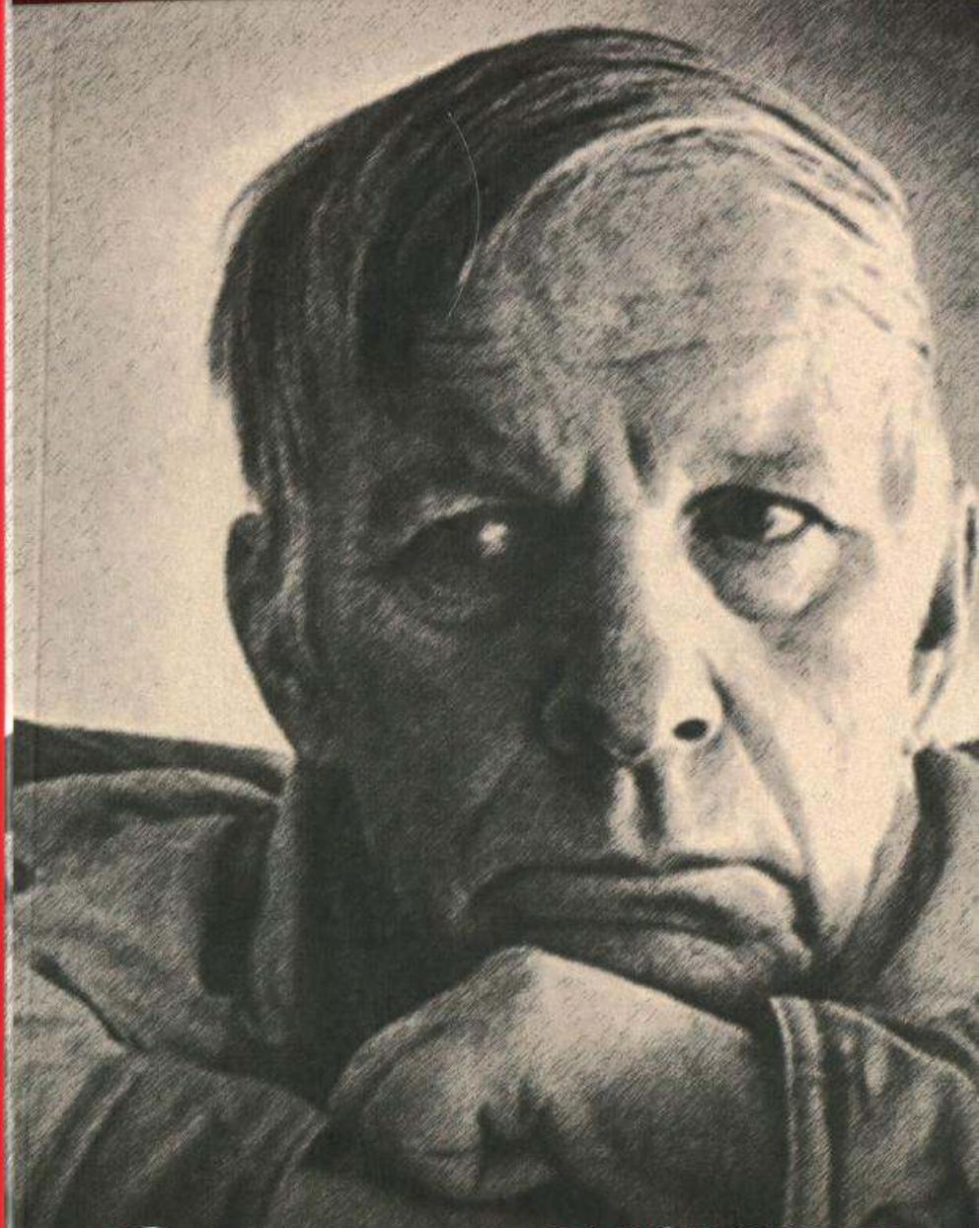
Редактор *С.В. Бартош*
Художнє оформлення *С.І. Лук'яненко*
Комп'ютерна верстка *В.І. Гришаков*

Підп. до друку 03.11.2010. Формат 60х90/16
Гарнітура Lazurski. Папір офс. Друк офс.
Умовн. друк. арк. 20,0. Умовн. фарбовідб. 20,0.
Обл.-вид. арк. 19,5. Наклад 3000. Зам. 11-447.

ТОВ «Видавництво «Книга»
04119 Київ, вул. Дегтярівська, 38-44, оф. 12. Тел. 481-0219
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи ДК № 1183 від 29.12.2002

Віддруковано: «Фенікс», Київ, вул. Шутова, 136

Василь БИКОВ • Круляньський міст

Василь БИКОВ

Круляньський міст